

26.8

В 180

РЖАНСКИЙ дон Л. СИНЬИЦКИЙ

ГЭОГРАФИ

КАПИТАЛИСТ
САНДАЛЫКВЛАГИШАН

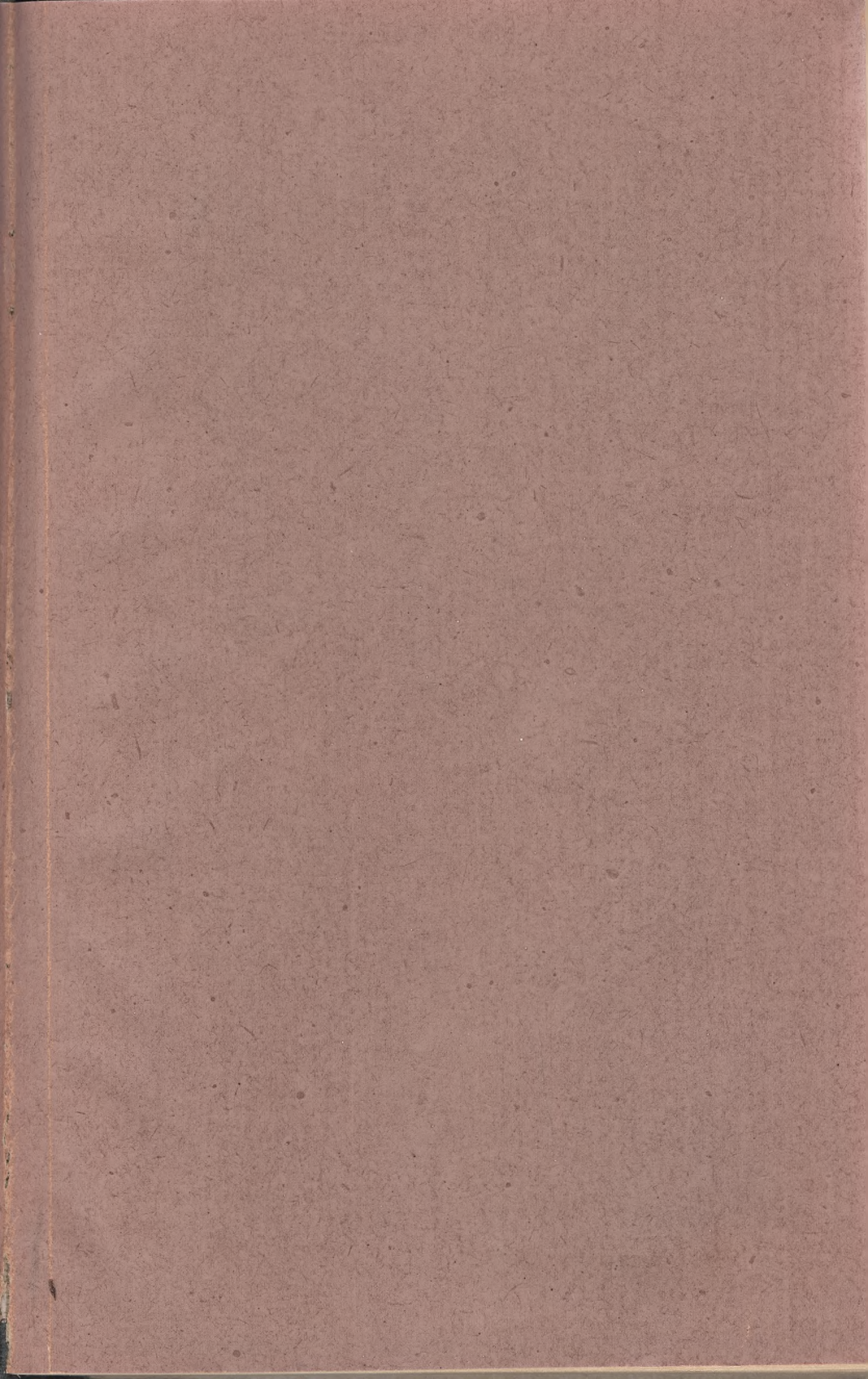
КЫДАЛАШ ШКОЛЫШТЫ
ТЫМЭНЬМЫ КНЫГА

У Ч П Е Д Г И З
МОСКВА 1933

№ 840

Проверено

491
8180

С. ВАРЖАНСКИЙ дон Л. СИНЬИЦКИЙ

Г Э О Г Р А Ф И

КАПИТАЛИСТ
САНДӘЛЫКВЛАГИШАН

КЫДАЛАШ ШКОЛЫШТЫ
ТЫМЭНЬМЫ КНЫИГА

6-шы ИН ТЫМЭНЫШЫВЛАЛАН

РФСР Наркомпросын кольэгижы йарыктэн
Руш йылмьгыш Кырык мары йылмьшкы
сарымыжым МарОБОНО йарыктэн.

1947

РЕСПУБЛИКАНСКАЯ
НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
Марийской АССР

У Ч П Э Д Г И З
МОСКВА 1933

Издательствыгъц.

Капиталист сәндәлйквләгишән географим, кыдәләш школывләштй тымәнмй кнйгәм сирәш ләлй ыләшәт, школышты тымдымы пәшәштй тйшлән миәш кәләшәт, цилә сәмйнь кәрәл вәшталтымәшвләм дә ситәрймәшвләм пыртән миән стабильный кнйгәм йштәш манын, ти кнйгәм Наркомпросын кольәгижй толшаш иәшәк лыкташ йштән.

Ти кнйгә 1933-шы ин кыдәләш школышты тымәнәш кәрәлм аңчыктышы програмы мычып сирймй. Програмышты аңчыктымыгъц утыжы Итали, Чехо-Словаки, Турци дә Индыгишән очәрквлә дә эчә мол сәндәлйквләгишән мытыкын аңчыктымы сәздьәнйвлә сирймй ылыт.

Кнйгә сирймәштй тйг автырвләгъц пасна эчә А. С. Добров ровотайән.

Ответ. редактор *Петрова В. П.* Техредактор *Страупман*. Книга сдана в набор 21/VIII-33 г. Подписана к печати 23/IX-33 г. Учгиз 5261 У 25. П. л. 11³/₄; бумага 62×94 см. 75627 тип. зн. в п. л. Бум. листов 5875
Уполн. Главлита Б-31347 Зак. № 840. Тираж 1000 экз.

17-я фабр. нац. книги ОГИЗ'а РСФСР треста «Полиграфкнига»
Москва, Шлюзовая наб. д. № 10

ЙЭВЫРОПЫ

I. Англи.

1. Циләгишән кэләсймәш.

Англии остроқвләштәшһи государтвы ыләш. Тидһи цилә вәц танғыжвлә әрән шһндәнһт. Танғыжвләжһ гач ик вәцһнжһ Амәрикһдон, вәс вәцһнжһ Йәвропы матһәрикһдон вәш кашмаш (пижһк) кәә.

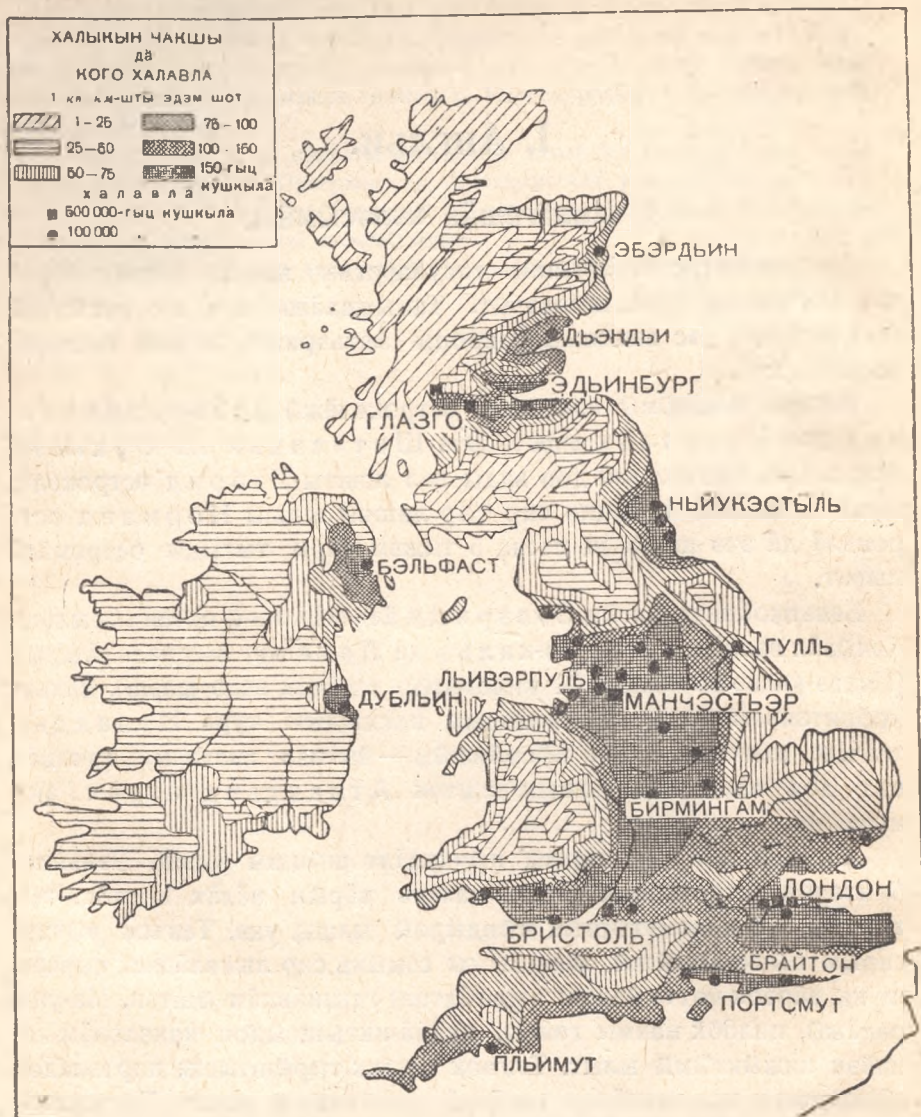
Англии йәшһмһ сәк кого остроқвләжһ Вәльикобританһи дон Ирландһи ылыт. Әчә Шотландһи дә Оркнһәй остроқвлә, йһтпәл вәл дон вады вәл лошты Гәбрид остроқвлә, кәчһвәл вәлһи, Францин сир тһр лишһи ылышы Норманд остроқвлә дә әчә нинһгһц пасна 5 тһжәм нәрһ тыгыды остроқвлә пырат.

Вәльикобританһигһц Сәвәрниһ йәль (Нһэмһц) танғыжыләш. Кәчһвәл вәлһижһ Падһә-кальә дә Ламанш вһт йәлвлә ылыт (Падһә-кальә вһтйәлжы 31 киломәтһр кымдык вәлә ыләш). Вәльикобританһим вады вәл вәцһнжһ покшалжы турә Ирландһи танғыж мышкәш. Мол пһсмәнжһм — йһтпәл вәлжһм, кәчһвәл вәл дон вады вәл ложым вашток Атлантһик окәән вһт мышкәш.

Англин вһт тһр сиржһ пһчкәдәлт шһцшһ ыләш. Вәльикобританһи остроқышты кәрәк махань вәрһм нәләт кһнһәт, вһт тһргһц 120 киломәтһргһц мһндһрһи ылышы укә. Танғыж вһтшһ сирһм пһчкәдһмһжһ, мышмыжы сәмһн сир лықвләшкһ пыраат, шуқы вәрәок чоттә йәжон пәрәгәлтшһ гаваньвләм йһтән. Ма-улы рәкәжһ, циләок манмы ганһы, икәнә-иктһштһдон каналвләм капәйән пижһктһмһ ылыт. Тәнгәок танғыж тһрһштһшһ портвләдон дә кһртһи корнывләдон рәкәвлә пижһктһмһ ылыт. Танғыжвләштһ вһт тәмәш тһнәлмһкһ, тәмшһ вһтшһ рәкәвлә мычкы таманһар лу киломәтһрәш вәрһшкһ тәмһн куза.

Ордһжгһц пырымашым цәрһмәштһ дә танғыжвлә мыч кашмашым дә торгәйһмәшһм шәрһмәштһ, географичәски положәнһн дә тһриторин природы айыртәмжһн кәрәлжһм нәлмәштһ, Англин економикһжһ айыртәмһн шәрлһмәшһн мол кого условивләжһ лоштыш ик сәк кәрәл кого условижһ ылын.

Англиштѣ ма-улы Ылѣшѣ халыкшы 47 мѣльион эдѣм ылѣш. Ышкѣ йѣшнѣмѣ вѣржѣ 245 тѣжѣм км вѣлѣ ылѣшѣт, цилѣ мир вѣлнѣшѣ сѣк шуку, чакын Ылѣшѣ халыкан сѣвдѣлѣк ылѣш.

1-иш карт. Англиштѣш халык шот анчыктымы карты.

Икпораткан шотлѣн ик кв. км-эш 150 эдѣм утла вазѣш. Пиш шѣ халыкан вѣрвлѣжѣ кого островлѣн йѣтпѣл вѣл вѣлнѣшѣ чѣс-тѣѣштѣшты ылыт; пиш чакын Ылѣм вѣржѣ Вѣльикобританѣин покшал вѣрѣштѣ ылѣш.

Мировой война (1914 — 1918 ивлä) лошты дä тй война эртй-мйкй, айыртэмйнжок токо эртйшй пач ивлäштй халык шäр-лймäш пишок когон чйдэмйн. Кйзйтшй вэрэмäн угйц шачмаш Йэвропышты ылшы сändäлйквлäштйшйгйц иктйштйшйгйцäт чйдй ылэш.

Англыштйш халык, пäшä йштймй сэмйньжй, лач шуку процäнтйжок ровочййвлäлän вазэш. Цилä халык лоштыжы йшкэ вуйа ровотайэн йлйшйжй 52% ылэш, транспортышты дä тор-гäйймäштй — 22%₀, сола хозäйстваштыжы 8%₀ нäрй вэлэ ылыт. Молыжы—18%₀-шй—сакой чиновныквлä, служышывлä, армиштй дä флотышты служышывлä, доктырвлä повлä, полицäйскивлä дä моывлä ылыт. Ти шотышты нукужы кого пайан капитал-иствлä, оксадон процäнтйм куштэн йлйшйвлä ылыт. Англыш-тйш — капиталыствлäгишän попымыжы годым В. И. Лэнйин 1916-шы инок эчэ „Англыштй рантйэн шотшы 1 мйльион эдэм нäрй ылэш“ манын сирэя ылы.

Англыи государствы — монархи ылэш. Ти монорхим король вуйлалта. Корольжы сэк кого капиталыст ылэш. Тйдйн влас-тышы цилä шанымыжым йштэн кэртмän агыл; тйдй „кугижä вэлэ, йшкэ шаным статъянжы сändäлйкйм видэн аккэрт“. Государствы пäшäжйм миньистйрвлä видäт. Миньистйрвлäжйм пйтäриш миньистйр — прэмйэр — вуйлалта¹⁾.

2. Англын составной чäстйäвлäжй.

Англын зэмльäжй кым лаштыкэш: 1) Англыиэш (Уэль-стон иквärэш), 2) Шотландйиэш тä, 3) Йытпэл вэл Ир-ландйиэш пайылалтэш. Ирландйиä котшы зэмльäжй йшкэдур-рэш вуйлалтыман колоньи (доминйион) ылэш.

Англыи — государствын сэк тйнг составной лаштыкшы ылэш. Кэчйвäl вэл дон вадывэл лошты ылшы Уэльстон иквärэш ушынымыжыдон тидй Вэльикобританйин ма-улы тйэриторижйн кым пайышты кок пайжым йäшнä.

Англыштй Вэльикобританйин цилä халыкшын вйц пайыш-ты нйл пайжы йлä. Тиштäкэн ик квадрат киломэтйрэш икпораткан шотлэнжй 252 эдэм вазэш; Англыштй дä Уэльсы-штй халавлäштй йлйшй халык 80%₀ ылэш. Англын кэчйвäl вэл дон ирвэл лошгыш лаштыкшы государствын тйнгжй ылэш. Тиш-тäкэн тидйн стольицйжй — Лондон халажы ылэш.

¹⁾ Кйзйт „Национальный правитьäльствы“ лймдон консэрватырвлän партыи видä.

Лондон хала йаһиньм кымдэмжэйдон (300 кв. км нәрй) дā халык шотиньдон (8 млн. нәрй). Йэвропыштыш пьтыриш вәрйм дā мир вьлнй Ньйу-Йорк паштэк: вараш вәрйм йаһнā.

Лондон мир вьлнй сэк кого порт ылэш. Тишкй ма-улы кьртнй корны цилā миāt. Лондоньн политьикй значенйжāt, экономикй значенйжāt четэ кого ылэш.

Лондоньшты Англин правитьэлствын учрэдьенйвлāштй дā колонивлāм: видьшй учрэдьенйвлāштй, банквлāштй, торгэйым пāшā видьмāшйжй моло- ылыт. Англин Лондон халажы тоштышэнэк промышльэный цэнтйжй¹⁾ ылэш.

2-шы корт. Лондоньштыш кымдэм.

Вьт тьр сир тьр мычкыжы пиш йажон хāдьрлэн шьндьмьм кого портвлā: Дувр Портсмут (война годэш кэрāl порт), Соутгэмптон (Йэвропыгьц Амэрикйшкй кэшй прохотвлāн шалгымы вār) дā Пльимут ылыт.

Англин йьтпэл вэл дон вадывэль ло районышты сэк пйтāри мир вьлнйшй капитальистичэски промышльэнысть (фабриквлā дā завогтвлā) шārлāш тьнāльн.

Англин промышльэныстьян районыштыш сэк кого халавлāжй: Бирмингам (1,2 млн. халыкан) пиш шу-

1) Лондоньшты 1849-шй игьц 1883-шы и йактэ — 34 и — прольэтариатын сэк когон мыштэн шанышыжы, кого рэволюционьэржй Карл Маркс труйэн Ылэн. Тидьн шыгэржāt ти халашток ылэш.

хэршй, фабрикан цэнтр ыаэш. Ти халашты лач когонжок мэталурги паша шэрлэн;— мирвой война эртымькй, тиштэкэн автомобиль ыштымаш когон шэрэн колтымы. Ливэрпуль (1,300 тйжэм халыкан) ышкымжын кэрэлжйдон Лондон паштэк вараш кого порт ылэш. Тидй тьэкстыль промышленыстан кого халадон — Манчэстэрдон (750 тйжэм халыкан) канал капайэн вйт корны мычкы пижыктымй. Ньюкэстль (300 тйжэм халыкан) — куаншй шў лыкмы вэрйн, прохот стройымы вэрйн тйнгжй дэ ир вэклэ кўаншй шў колтымы порт ылэш. Лвидс (500 тйжэм халыкан) — миж йондэрймй кого цэнтйр ылэш. Шэффильд (550 тйжэм халыкан) — вурс ыштйшй промышленыстан цэнтйр ылэш. Бристоль — портан, кого хала ылэш.

Шотландйи — Англии государствын вэс лаштыкшы ылэш. Шотландйи Вэлыкобританьин йытпэл вэлнйжй ылэш. Вэлыкобританьин улы сандалыкшын кым пайыштыш ик пайжым йашнэ. Шотландйиштй 5 мйльион эдэм нэрй ёлэ, ти шот, Лондон халаштышыгыцэт чыды. Халыкын шйрэн-шоэн ёлымашйжй ик квадрат киломэтырэш 60 эдэм нэрй вэлэ вазэш, пишок шйрэ агыл.

Шотландйиштй лач когон шэрлйшй пашажок сола хозяйства паша ылэш. Промышльэнысть шэрлымжй сэмьнэ Англидон төрэштэрышаш кынэ, Шотландйи Англигыц пишок нэзэр ылэш.

Шотландйин лап вэрйштыжй вэлэ тйхэньок агыл. Тиштй кўаншй шў, йылышы сланьэц тэ кйртньи рок моло улат, эчэ йажо вйт корны лишнй моло ылэшэт, кого промышленысть шэрлэн. Тиштйш промышленыстан цэнтйржй Глазго хала (1,5 млн. халыкан) ылэш. Ти хала Вэлыкобританьин кого портвлэжй лоштыш кого портшы ылэш. Шотландйин польитыкй дэ культур паша шэрышй цэнтйржй Эдйинбург хала (450 тйж. халыкан) ылэш.

Кыцкй лимй вэрэн Шотландйин лап вэрвлэштыжй сола хозяйства пиш йажон шындэн шэрэн колтымы ылэш. Халавлэжй ййр кавштавичёвлэм когон шэрымй.

Шотландйин лапата вэржйгыц йытпэл вэклэжй дэ кэчывэл вэклэжй нимаханэ промышленыстан шэрлэде. Йытпэл вэлнйжй волькым шуку урдат, колым когон кычат, ныр вёлнйжй шёллым шуку ўдат. Кэчывэл вэлнйжй йажо, шуку продукци пушы шарык урдымаш когон шэрлэн.

Англии государствын кымшы составной чэстыжй — Йытпэл Ирландйи ылэш. Тидй Ирландйи острокин йытпэл вэл дон ирвэл лошты изи кымдэмьм йашнэ. Тидй когон развивайалтшы промышленыстан Ирландйин районжы ылэш. Тиштй айыртэмьн-

жы прохотвләм стройимаш тә итѣн промышльѣнысть ксгон шѣ-
рлѣн. Промышльѣныстын цѣнтѣржѣ дѣ Ирландын сѣк ксго по-
ртшы (425 тѣжѣм халыкѣн) Бѣльфаст хала ылѣш.

3. Природын условивлѣжѣ.

Рѣльѣф. Вѣльикобританѣи острокин вѣлвѣл стройалтмашы-
жы бѣшкѣмжѣн кайзыкшы сѣмѣнѣ, таманьар статѣан областѣ-
влѣѣш пайылатѣш.

Ти острокин сѣк кымда, ксго вѣржѣ Лондон бассѣйн
манмы вѣржѣ, изи вѣрш постолывлѣѣш пѣчкѣдѣн шѣндѣмѣ тѣрѣм
ылѣш.

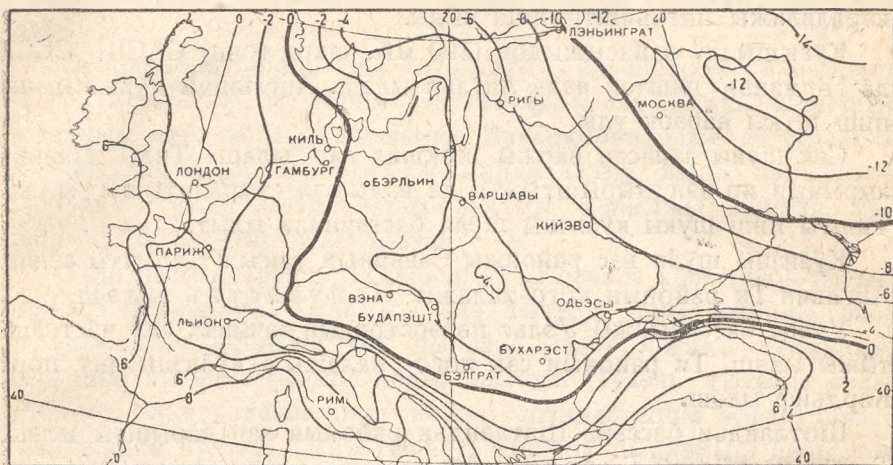

3-шы карт. Шотландын кырыкелѣ лошты.

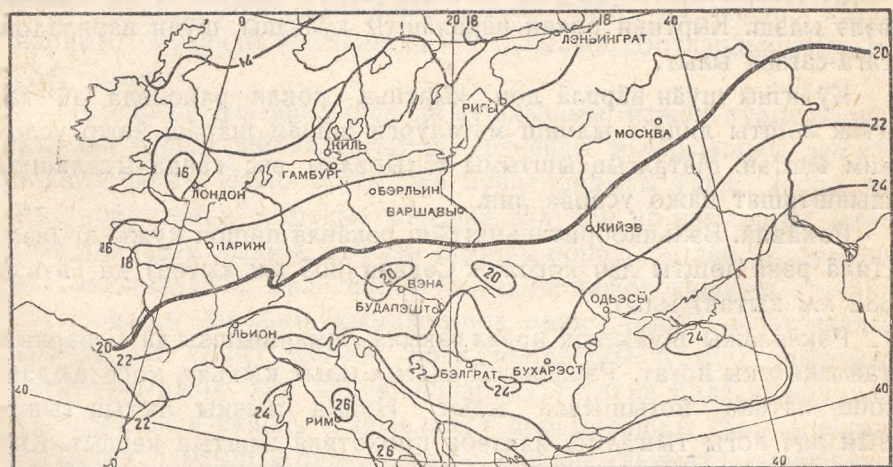
Кѣчѣвѣл вѣл дон вады вѣл лоштышы Корнуол пѣлѣострок
тѣ вады вѣлнѣшѣ Уѣлс пѣлѣсострок — кырыкан ылыт. Кырык
влѣштѣ вѣлѣ пишок кѣкшѣ агылѣп. Сѣк кѣкшѣ вѣржѣ, тангыж
вѣттон тѣргѣц 1085 м кѣкшѣцѣш вѣрѣштѣ вѣлѣ ылѣш.

Кырыкан сѣк ксго систѣмѣжѣ Англиштѣ — Пѣнѣин кырык
ылѣш. Тидѣ острок покшалны сѣк ѣнѣсѣр вѣрѣштѣ кѣѣ. Ти кы-
рыквлѣн кѣкшѣцѣштѣ пишок кѣкшѣ агыл, ик километѣргѣцѣт
лап ылѣш.

Шотланды — кырыкан сәндәлыкыләш. Тидым рәльйәф сәмынь анчымы годым кым областьш айырат: 1) Кәчывәл вәл область; тиштй Чэвиот кырыквлә ылыт; 2) Ырды область — лап вәр да 3) Йытпәл вәл область — кырыкан вәр. Йытпәл вәлнйжй, острокин сәк күкшй кырыкан вәржй ыләш. Тиштәкә-

4-шй карт. Покшал Йәвропын йанвар тйлзй готшы ўштй-шокшым анчыктышы корны.

5-шй карт. Покшал Йәвропын ййуль тйлзй готшы ўштй-шокшым анчыктышы корны.

нәг, күкшй кырыкан вәр ыләш кйньәт, сәк күкшй кырыкшы (Бән-Ньәсис) 1343 мәтйр күкшйц вәлә ыләш.

Вэлыкобританьин кырыквлājь пишок кўкшйвлā агылэп. Государствын пасна чāстьāвлājь лошты икāнā-иктйштй докы кашташ моло когонок āптйртэн нйнй ак кэртэп.

Рокиштыш кэрāвлā. Англин рокиштыш кэрāвлājь — ку-
āншй шў дā (тидйгыц чдйдрāк кйртнйāн рок ылыт. Мол
кэрāвлājь Англиштй пиш чдй.

Кўāншй шў запасыжыдон (190 мйльиард тонн) САСШ, СССР
дā Гермāнй паштэк вэлэ Англи ылэш. Англишй кўāншй шў
пиш шуку вāрэок улы.

Сэк шуку запасан вāржй покшал вāр ылэш. Тидй Пēнйин
кырыкын ир вэл тйрйштйжй дā вады вэл тйрйштйжй ылэш.
Тиштй пиш шуку кўāншй шўāн бассейнвлā ылыт.

Кўāншй шўāн вэс районжы Сэвэрнй тагыжтйрйштй ылэш.
Англин Ти районын кого халажы Нййукэстль ылэш.

Уэльс бассейнжй Уэльс пэлэострокын кэчйвāл вэл чāстьāш-
тйжй ылэш. Ти районын сэк кого халажы — кўāншй шў порт
Кардыф ылэш.

Шотландй бассейн Шатландй районын лап вāрйштй ылэш.
Тидй цэнтйржй Глазго ылэш.

Англиштй кўāншй шў тагыж тйр сир воктэн āль рэкā сир
воктэн шуку ылэш.

Кйртнйāн рокшы Англиштй 1 мйльиард тонн вэлэ ылэш.
Тидй Йэвропышты ма-улы запасын шўдй пайышты ик пайжы
вэлэ ылэш. Кйртнй рокан вāрвлāштй кўāншй шўāн вāрвлāдон
сага-сагаок ылыт.

Кўāншй шўāн вāрвлā дон кйртнй рокан районвлā дā та-
гыж лошты лишйл ылмаш мэтaлурги пāшāм шāрāш йажо усло-
вим йштэн. Мэтaлгыц йштймй хдйдрвлāм вэс сāндāлйквлāшкй
шывшташат йажо услови лин.

Рэкāвлā. Вэлыкобританйштйш рэкāвлā пишок кужы агылэп.
Цилā рэкā лошты лач когожок Сэвэрн (355 км кытан) дā Тьэмзā
332 км кытан) ылыт.

Рэкāвлājь шукужок ирвэл вэкйлā Ламаншышкы дā Сэвэрнй
тагыжышкы йогат. Рэкāвлājь мытык ылыт кйнвāт, кого вйдāн,
пиш латнан йогышывлā ылыт. Нинйн мычкы āнгйц тйнā-
лйн лач йогы тйнāлмй йактэок прохотвлā каштын кэрдйт. Кй-
лмймāш моло нйигнамат укэ. Нинйн рāдйн ылмашышты икā-
нā-иктйштйм пижйктāш каналвлāм капайаш моло пишок куш-
тылтэн.

Кльимат. Англи икпоратка шокшы вāрйштй, ййтпэл широ-
тан 50° тā 60° лошты ылэш. Тйнгэ гйнвāт, тиштāкэн кльимат
пиш лывыргы ылэш. Кāнйжйм йонгата, тэлйм шокшы ылэш.

Сэк уштѣ дѣ сэк шокшы тѣмпѣратуран тѣлзѣвлѣ лоштышы разныцѣжѣ 15 градысат укѣ (уштѣ-шокшым ачыктышы корнан картым анчы).

Англиштѣ кльимат пышкыды, шокшы ылѣш. Тангыж лишнѣ, айыртѣмѣнжок Гольфштрѣм лишнѣ ылѣшѣт шокшы, пышкыды ылѣш.

Вѣлыкобританѣн сир тѣрѣштѣ Гольфштрѣм нѣгынамат 7 градыскѣй кач ак укшѣ. Тангыжвлѣгѣй сир вѣлкѣ пиш шуку осадкым мардѣж ѣфѣлѣн канда. Вѣлыкобританѣ дѣ Ирландѣн остроквлѣн вады вѣлѣн 100 см осадкы вазѣш; кыды вѣрѣштѣжѣ 200 см-ѣт утла вазѣш. Кѣчѣ лѣлтмѣ вѣлѣйжѣ вашток, цилѣ вѣрѣок 100 см-гѣй чѣдѣ вазѣш.

Тѣштѣкѣн шѣрѣнок таманѣр кѣчѣ пачѣлѣ цѣрнѣдѣок тыгыды, шѣжгѣ йур шалга. Кынамжы ѣчѣ тѣтѣрѣ йѣрѣ фабрик, завод трувавлѣгѣй лѣкшѣ шѣкш пѣллѣок лѣвѣт шѣндѣ. Йужнамжы ѣчѣ пиш ныгыды тѣтѣрѣ нѣлѣн шѣндѣ. Тѣхѣнѣ тѣтѣрѣ годым Лондон ольицѣвлѣѣш пиш когон сотѣмдѣрѣшѣ эльѣктричѣски лампывлѣм чѣктѣт. Тѣнѣ гѣнѣѣт, соикток пѣцкѣмѣш лиѣш, ольицѣ мычкы кашмашѣт цѣрнѣ.

Вѣлвѣл рок тѣ кушкышвлѣ. Англиштѣ шуку вѣлвѣл рокшок сирѣмѣн, ломыж йѣрышѣн ылѣш. Кѣдон лѣвѣдѣлтшѣ кырыкан районвлѣжѣ дѣ ошма йѣрѣн шѣндѣмѣн тангыж тѣр сирвлѣжѣ худа рокан ылытѣт, ныр пѣшѣ видѣш нѣнѣ ак йѣрѣп. Тѣхѣнѣ йѣрдымы мѣлѣндѣ Англиштѣ — 25 % ылѣш, Шотландѣштѣжѣ — 75 % ылѣш.

Ныр пѣшѣ ѣштѣш йѣрал дѣ кушкышым йѣжон пушы вѣрвлѣжѣ лап вѣрѣн районвлѣштѣ дѣ рѣкѣвлѣ мычкы ылшы лап вѣрвлѣштѣ ылыт. Йѣжо лѣкѣтшѣм пушы шѣдѣнѣ ѣдѣш йѣрал вѣр Вѣлыкобританѣн острокын кѣчѣвѣл вѣл дон ир вѣллошты ылѣш. Вѣт йѣктѣрѣн лыкмы, тырлѣн шѣйцшѣ породы вѣлѣн, Шотландѣиштѣш лапвѣрѣш цилѣ йиш кушкышок йѣжон кушкѣш.

Пѣрвишѣ Англим, кымдыкѣшок манмы ганѣы, лѣвѣт шалгышы шѣргѣ кѣзѣйт цилѣок рѣн пѣтѣрѣймѣ. Котшы шѣргѣжѣ (ѣйыртѣмѣнжок тум дабук пушѣнѣн) Англин цилѣ кымдѣмжѣн 4 % -шѣм вѣлѣ йѣшнѣ. Тидѣвлѣжѣт паркывлѣшкѣ сѣрѣймѣ ылыт.

Ти сѣндѣлѣкѣштѣ пиш лывыргы, шокшы кльимат ылѣшѣт, сакой йиш шудывлѣлѣн кушкаш пиш йѣжо, шудывлѣштѣ тѣл гѣч моло ыжѣргок шалгат. Англин цилѣ улы кымдѣмжѣн пѣлѣжѣмок, манмы ганѣы, алыквлѣ йѣшнѣт. Ти алыквлѣштѣ шудым ак салѣп, вольыкым вѣлѣ кѣтѣт.

Лѣч утла шокшы вѣрѣштѣжок курым ыжѣргѣн шалгышы пушѣнѣвлѣ — лаврвлѣ, мирыввлѣ дѣ молывлѣѣт кушкыт.

Англин улы кымдэмйштй кушкышыжок, буржуазилан мындырланэн, охогныклен кашташ кэрал шйргйвлэгйц пасна да пушта вярвлэгйц пасна, циләок культурангдымы ылэш.

Британски островлә ййр ылшы тангжвләштйжй пиш шуку кол, айыртэмйнжок сәлыоткы да трәскй пиш шуку улы.

Англиштйш халыкын качкыш ситәрймәштйжй кол пиш кого палшыкым пуа. Кол кычымы сәк кого районвләжй: 1) Шотландийн ййтпэл вэл сирйштй, 2) Сәвэрный тангыжышты (Догербанк коаш вярйштй) да 3) Корнуол сир тйрйштй ылыт.

4. Истори да географи очэрк.

Англи промышләнныстышты пэрэворт лишән (пэрэвортшы XVIII-шй курымын кокшы пәлйштйжй да XIX-шй курым тйнгәлмй андак лин) пйтәриш сәндәлйк ылэш. Пэрэворт лимйжым тәнгә ынгылымла: кустарвләлә, йшкәтйн киттон пәшә йштймәш машинәәншй кого производствышкы сәриәл кән. Тәхән сәрәлтйшым йштәйшжй капиталыствлә йшкә оксаштым колонивләм кыравэн, тангыж гач каштын торгәйән да айыртэмйнжок рабләм выжалэн погәнйт.

XVI-шы курымынок эчә англиштйш буржуази Вәст-Индийштйш шуку острокым кидйшкйжй нәлйн. Ти островләэш сакры тростник шйндймй плантацивләм, табак плантацивләм, хлопок ўдымй плантацивләм, хлопок ўдымй плантацивләм, шуку шәрәнйт. Ти островләжй эчә закон шудйдым хәдйрвләм йывырт (контрабандыла) выжалымаштат пиш когон палшәнйт; йывырт торгәйймәшым Амәрикйштйш Испанийн колонивләжйдон видәнйт. Эчә Сәвэрный Амәрикй Атлантик тангыж тйр мыккат Англин колонивлә лиәш тйнгәлйнйт. Ти вэрәмәшток Африкйштйш Гвиньей вйглык тйр мыккат махань шон йшләнйштй йарал вярвләм кидйшкйштй шывшын нәлйнйт. Тидйвләм нәлмйкйштй, матйерик покшакыла пырәнйт, тйштйш халыкым — ньэгйрвләм — лоәнйт. XVIII-шй курымышты англиштйш буржуази ньэгйрвләм пиш когон выжалән-нәлйн. И ййдә 30 тйжәм эдәм йәктә ньэгйрвләм выжаләнйт.

Ост-Индийн островләштйшй да пәлэостровләштйшй сирвләм шывшын-шывшын нәлйнйт. Тйшәцйн йшкәдокышты сакой йиш йштйрәшым, мйньерым моло, сакой йиш тотлы качкышвләм шывштәнйт. XVIII-шй курым пйтйшәш кодым, изи лаштык сирвләм да островләм вэлә агыл, матйерикым матйерик хәлә Канадъм (Сәвәр Амәрикйштй) Индийм (Азиштй) Африкйн кәчйвәл вәлжым да Австралийм буржуази нәлйн.

Шывшын нәлмй зәмлявләм эксплоатйруйымаш Англиштйш капитализмй-лән пиш когон палшән. Амәрикйштй шйргнй дон шим лыкташ тйнгәлмәш, вәс сәндәлйкйштй йлйшй халыкым пйтәрймәш, пйзйртймәш, рудниквләэш йлйшйвләмок тайымаш, Ост — Индий кидйшкй нәлмәшын да кравән пйтәрймәшын пйтәриш ашкылвләжй, Африкым шим каваштанвләм кычым нырышкы сәрймәш — тәвә тидйвлә цилә капиталыстычәчәски производствын ирй жәрәжй ылыт" манын Маркс.

Англи тангжвлә вйлән хоза лишәшләнән йшкә законжым лыктын. Ти закон сәмйнь (XVII-шй курымынок эчә) Англиштй йштймй хәдйрвләм Англин карапльывләэшйжй вэлә вәс сәндәлйквләшкй лыкташ лиәш ылын. Вәс сәндәлйквләгйцәт Англин карапльәшйжй вэлә, әл махань сәндәлйкйштйш хәдйр

Ыштымь, ть сәндәлѣккѣн карапльѣш вѣлѣ хәдѣрѣм Англишкѣ пырташ лиѣш ылын. Ти закон ләкмѣшкѣ Голандѣи сәндәлѣкѣштѣш буржуазин хотшы пѣтѣн. Ти закон ләкмѣшкѣ Голандѣинәт карапльѣвләжѣ Англин нәрок ылыныт. Тѣнәм мол сәндәлѣквлән хәдѣрѣмәт шывшта ылын. Таңгыж вѣлнѣ Голандѣим сѣнгән шумыкыжы, тѣдѣн шуку колонѣижѣмок кидѣшкѣжѣ шывшын нәлмѣкѣ, таңгыж вѣлән хоза лимәшѣжѣ Англин йажонок пингѣдәмѣн.

Англин торгѣйѣм пәшәжѣ шәрлѣмѣ сәмѣн тѣдѣлән шуку хәдѣр кәрәл лиѣш тѣнгәлѣн. Торгѣйәш кәрәл, хәдѣрѣм машинәлон вѣлѣ ситәрән шокташ лиѣш ылын. Тѣдѣндон Англи у машинәвлән (сәк пѣгәриок тѣэкстыль промышльѣны-стышты) дә пардон ровотайышы двигатѣльвлән шачмы вәрѣштѣ лин. Металурги пәшәштәт, кѣңгшѣ шү¹⁾ йәрә кѣртнѣи рокым шырәтән металым ыштәш йонѣм монятат, Англиштѣ пәрәврот лин колтән. Англин кѣңгшѣ шүдон дә кѣртнѣидон пайан ылмашыжы, кѣңгшѣ шүн дә кѣртнѣиән рокын вәрѣштѣ икә-нә-иктѣштѣдоку пиш лишнѣ ылытат металурги производствыжыдон сәк анчыку ләктәш Англилән пиш йажо ылын.

Фабриквләш ѣ пәшә ыштәш, зәмльәдә котшы хрәсәнввләм погәнѣт. Хрәсәнввләм зәмльәдә кодымы процсѣжѣ XVI-шы курымын тѣнгәлѣнәт, XVII-шѣ дә XVIII-шѣ курымвләштәт лиәлт миән. XIX-шѣ курым тѣнгәлмәш хрәсәнввлән зәмләштѣ пыйырт вѣлѣ кодын.

XIX-шѣ курымын пѣтәриш пѣлѣштѣжѣ мол сәндәлѣквләштѣ капиталыстычѣски промышльѣнысты пиш слапкан шәрлән. Тѣ вәрәмән Англи ышкәтшѣ вѣлѣ кого промышльѣныстан „цилә мирлән фабрикѣ“ ылын. Тидѣ Ышкәдоныжы ыштѣмѣ хәдѣрѣжѣм цилә сәндәлѣквләлән выжалән. Англи паштәк изин-ольән САСШ-ты, Голандѣштѣ, Франциштѣ дә мол сәндәлѣквләштәт машинәән, шалдыра индустри шәрләш тѣнгәлѣн.

Англиштѣ иктѣнгѣцәт анчыц капиталызм импѣриалызм йәктә шон. Импѣриалызм лимѣкѣ финансовый капитал вуйлалтымаш цаткыдәмѣн, вѣс кугижәншѣвләшкѣ капиталым нәңгәмәш пиш когон кушкын, капиталыстычѣски сәндәлѣквлә лошты цилә улы зәмльәм пайылымаш пѣтән. Пайылымыжы годым Англи сәк шуку зәмльәм плучайән.

1913 шы ин Англин ма-улы кѣңгшѣ шү лыкмашыжы мир вѣлнѣ лыкмын $\frac{1}{4}$ ылын, чугун лыкмаш $\frac{1}{3}$ нәрѣ, вурсы шырәтѣмәш $\frac{1}{10}$ нәрѣ. Англин сакой йиш машинә строймашыжы, цилә мир вѣлнѣшѣ ыштѣмәшѣн $\frac{1}{5}$ әкәш ылын. Шырѣтѣм шѣдѣрѣшѣ шѣдѣр шотшат цилә мир вѣлнѣшѣн $\frac{3}{5}$ ылын.

XX-шы курымышты Англидон тәвәдән шалгышы Гәрмәни лин. Нинѣ лошты лач пиш кого шѣдән кырәдәлмәшѣжѣ мировой война лошты — 1914-шѣ дә 1918-шѣ ивләштѣ лошты лин. Ти войнашты Англи сѣңгышәш ләктѣн гѣнпәт, тѣдѣн цилә сәндәлѣк вѣлнѣшѣ положәнѣжѣ пыдыратыл шуму лин.

Мировой война йәктә Англи лач пиш кого пайәнәшок Ышкѣмжѣм шотлән. Тидѣ Ышкѣмжѣн капиталжым вѣс сәндәлѣквләштѣш капиталжым вѣс сәндәлѣквләштѣш капиталыствәлән прѣдприятывлә ыштәш пуән дә ти окса тәрәшѣжѣ пиш кого процәнтѣм нәлѣн, оксажымат мѣңгәшок тарвән. Цилә мир вѣлнѣ торгѣйѣм пәшәштѣ Англи пѣтәриш вәрѣштѣ шалгышывлә лошты ик вәрѣштѣ ылын.

Мировой война эртѣмѣкѣ Англи Ышкѣмжѣн сәк кого банкир ылмы лѣм-нәрѣжѣм йәмдән; Йѣвропылан дә Амѣрикѣлән Ышкә оксажым пуаш цәрпән²⁾. Ан-

1) Тѣшкәвә йәктә кѣртним пу шүдон шырәтән Ыштәнѣт ылын.

2) Война йәктә вѣс сәндәлѣквләш Англи пиш шуку оксам оптән. Сәдѣндон кѣзѣтәт әчә тидѣн оксажы вѣс кугижәншѣвләштѣ Сойѣдѣнѣионѣи Штаты-нѣш шуку ыләш.

глын вэржым Америкы (САСШ) нэлэн. Английн мир вѣлнѣ торгѣймашѣжѣт 17%-кѣн 12% йактѣ кѣтѣргѣн.

Пѣтѣриш вѣрѣшкѣ ѣндѣ САСШ лѣктѣн, тѣдѣн мир вѣлнѣ торгѣймашѣжѣт 14% ылѣш. Английн „пѣтѣриш кого кунѣц ылмѣ“ лѣмжѣ ѣндѣ пѣтѣн.

Война эртѣймѣкѣ мол сѣндѣлѣквлѣ война анцыл готшы йактѣ ѣшкѣмѣштѣн промышлѣныстыштым лѣлтѣн шоктѣнѣт кѣнѣѣт, Англии „сѣк йажо ивлѣ“ годымат, (1928-шѣ дѣ 1929-шѣ ивлѣштѣ) 1913-шы и готшышкѣ ѣшкѣмжѣн промышлѣнѣчстыштым лѣлтѣн шоктѣн кѣртѣ

Пач вѣкѣлѣжѣ Английн колонѣивлѣштѣжѣт капитализм развивайалташ тѣнѣлѣн. Ти колонѣивлѣшкѣ мол сѣндѣлѣквлѣн капитал дѣ кѣрѣл хѣдѣр пыраш тѣнѣлѣнѣт, Английн колонѣиштѣш ринѣкшѣ слапкаэмѣн. Тидѣ лимѣш мычыцок Английн колонѣивлѣжѣ дѣ пѣлѣ-колонѣивлѣжѣ лоштышы пѣжѣкѣт когон слапкаэм кѣн.

5. Английн халык хозѣйстважы.

Англия — лач когонок индустриѣншѣ сѣндѣлѣк ылѣш. Тидѣн кѣзѣйтшѣ экономикѣштѣжѣ лач кого значѣнѣѣнжок банкывлѣ, промышлѣнысты тѣ торгѣймаш ылыт. Сола хозѣйства тѣштѣкѣн вараш вѣрѣшкѣ карандымы.

Сѣндѣлѣкѣн индустриѣншѣ ылмыжым халавлѣштѣ ѣлѣшѣ халык (78⁰/о) чотѣ шуку пролѣэтариат ылмаш тѣ хѣдѣрым выжалымаш, нѣлмѣш йажон ѣнѣѣндѣрѣт. Англииштѣ пролѣэтариат 15 мѣйлионат утла, ма-улы халыкын 32 процентшѣ ылѣш.

Английн кандымаш тавар шотышты лач когонжок продовольствы ылѣш — 46,5⁰/о, сакой йиш сирѣо — 31,5⁰/о тѣ сѣк чѣдѣжок промышлѣныстышты ѣштѣмѣ хѣдѣр — 9⁰/о ылѣш. Молаты 13⁰/о-шѣ мол хѣдѣрвлѣ ылыт (палуфабрикатвлѣ, сакой йиш косир хѣдѣрвлѣ дѣ молывлѣ) ылыт.

Тавар нѣнѣмѣштѣжѣ (выжалымаштыжы) совсѣмок вѣс статьян ылѣш: сѣк анцылнок промышлѣныстышты ѣштѣмѣ хѣдѣр ылѣш — 83⁰/о, вара сакой йиш сирѣо — 7⁰/о (кѣѣншѣ шѣ, йажо йиш мѣж), сола хозѣйствашты ѣштѣмѣ продуктивлѣ — 8⁰/о (плѣзмѣлык волык, кол, ром, консѣрвѣ дѣ колонѣивлѣштѣшѣ ѣѣндѣрѣмѣ хѣдѣрвлѣ). Таварвлѣ кандымашын дѣ нѣнѣмѣшѣн нѣлмѣшѣн дѣ выжалымашын) тѣхѣнѣ ылмашышты, халык состав ылмашыжы гонѣок, Английн халык хозѣйствашты промышлѣнысты когон кѣрѣл ылмым дѣ мол сѣндѣлѣквлѣгѣц продовольствым, сирѣом нѣлтѣ дѣ ѣшкѣ таварвлѣжѣм мол сѣндѣлѣквлѣлѣн выжалыдѣ ѣлѣн кѣртѣмѣжѣм ѣнѣѣндѣрѣн анчык-тат.

Банкывлѣ. Английн банкывлѣштѣ дѣ капиталжым мол сѣндѣлѣквлѣшкѣ нѣнѣмѣш пиш кого значѣнѣѣн ылыт. В. И. Лѣнѣн шотлѣн лыкмыдон, 1924-шѣ ин мол сѣндѣлѣквлѣштѣ Английн

капиталжы 75 кың 100 млрд. франк вазын, Францин — 60 млрд., Гэрманьин — 44 млрд.¹⁾ Англин капиталжы сэк когонжок Амэрикышкы нэнгэйтын — 53%, Азишкы, Африкышкы да Австралийшкы — 41%, сэк чөдөйжы Йэвропышкы — 6%. Англи капиталжым тэнгэ шалатэн шөндөймөйжигишан: „капиталжым пишок когон өрдөйшкы лыкмашыжы колонивладон пишок цат пижыкышты ылэш“ манын. Англин пиш кого колонивлөйжы да пөлө колонивлөйжы англи капиталызмдын пиш кэрал базы ылыт.

Капитал нэнгэмөйшөжөк кого процент нөлын өлөйшө капиталыствлөлан пиш шуку капиталым өштөн. „Бөшкө капиталөшөйшөй процент нөлын өлөйшөвлөн (рантөйөвлөн) дохотышты — манэш В. И. Лөннин — өрдөйж сөндөйлөквлөдон торгөйөм пөшө видөймөйшөйшө лишө дохотым вөйц пай эртө, тидө торгөйөймөйшөм когон видөйшө сөндөйлөкышты ылэш“, Англишты.

Промышльэнысть. Капиталызмөн шалдыра промышльэныстьышкы ванжымаш XVIII курымын пөйтөриок рокушты ылшы кэралвлөм лыкмашты, мөталурги пөшөшты, тьэкстыль промышльэныстьышты, караплы өштөймөйшөйшө да тиштөйшөвлөйшө вара-рак машинө өштөймөйшөйшө лин.

Англин кызышты промышльэныстьыштыжат ти тошты от-расльвө лөймөйшө ылыт. Төвө тидө Англин халык хөзөйстваштыжы айыртөмөйнок кайөш.

Промышльэнысть производсын угөйц лишө отрасльвөйжө — хими отрасль, элөктротөхныкы отрасль, автомобиль өштөймөйшө, мотор өштөймөйшө, война йактө өлөйшөйшө вөлө ылыныт, кызыт өндө йажон пөлдөйрнөймөйшө развөйөйалт шөныт.

Англиштыш промышльэныстьым Амөрикөйн да Гэрманьин промышльэныстьтон төрөштөрөн ачышаш көйшө, Англин промышльэныстьшы ик цөнтөйргөйц вөктөйрөмөн агыл, тэнгэ ылмаш паснанок көйшөйшө шө лыкшы промышльэныстьышты йажон пөлдөйрнө (көйшөйшө шө лыкмы 2500 шахты пасна-пасна ылшы 1400 капиталыст кидөйшты ылэш). Мол промышльэныстьыштыжы гөйшө — тьэкстыль промышльэныстьышты, айыртөмөйнок мөтал өштөйшө промышльэныстьышты, мировөй война йактөок эчө кого ушөмвлө линөйт. Война эртөймөйшө промышльэнысть банкөвлөдон ушнаш төнгөйшө да төнөмок промышльэнысть икараш, кого ушөмвлөйшө ушнаш төнгөйшө. Лач утлажок хими промышльэнысть тө тидө пөштөк машинөвлөм да суднавлөм өштөйшө промышльэнысть когонок иквөрөштөйрөймөй.

1) Кызытшы вэрөмөн капиталым өрдөйж сөндөйлөквлөм лыкмы таблицөйм ачы.

Тэхникы шотышгат Англин промышльэныстышы Германыш-тышкыц, САСШ-штышкыц та Японын кыды-тиды промышльэныстышыгыц шайылан кодын. Тэнэ гыньат, Англи промышльэныстын кыды отраслыштыжы, паснанок хими промышльэныстышты рационализаци паша пыртымы.

Куаншы шу лыкмашты паша ыштымаш 20% вэлэ мэханы-зандым. Тэхникы ситыдымашыжы промышльэныстын мол тошты отрасльвлаштыжат пишок палы ылэш.

Цилалык хадыр ыштымаш чынь ак кэ, токорак вэлэ йажон индустриан шошы САСШ-тышы да Германыштышы ганы йылэ да шулдэш ыштэн ак кэртэп. Сэдындон вэт Англи промышльэныстын шуку тырхышы йажо хадыр ылэш кыньат, тэхникым йажон шарэн шоктышы сандалыквлан шулдешок йажо хадырым выжалымышты вацтарэш шалгэн ак кэрт.

Эньэрги. Эньэрги хозяйстван тынжы куаншы шу ылэш. Молыжы, торф, вйт моло пишок когон ак палдырнэп, ньэфты-жат мол сандалыквлэгыц кандымы вэлэ ылэш.

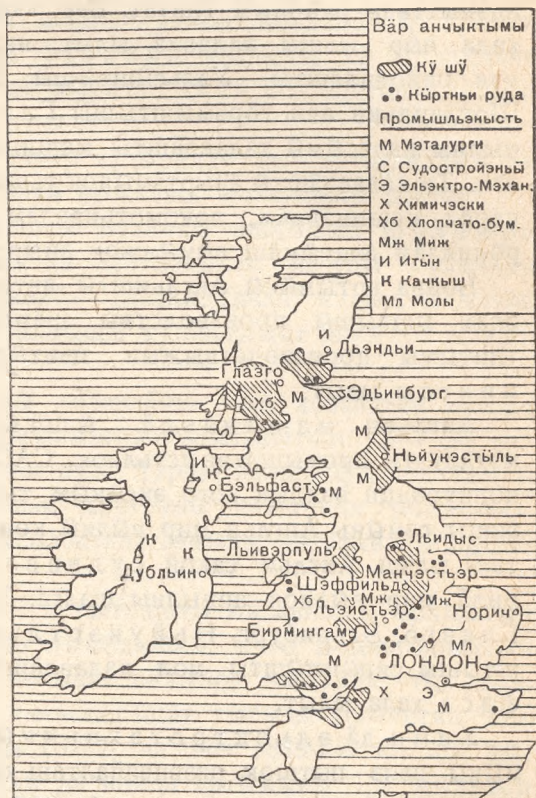
Мэханычески эньэргим халык лошты кэралышкы колтымаш ик эдэмлан вацмы шоттон Англи мир вилны кокшы варышты (Америкы паштэк, Америкышты Англиштышкыц ныл пай шуку) ылэш. Эльэктростанцивлэ пиш шуку, нины кышты-шон да изи силаанвлэ ылыт. Станцивлэжы ик кидышты агылэп, станци йидэ капитальист ышкэтшы хоза ылэш. Станция эньэрги шарым районжы кого агыл, сэдындон эньэрги шаргаш ылэш. Тэвэ ти изи станцивлэм икарашкы ушаш шанымаш ылымашкы пырэн ак шо: пасна-пасна ылымшы, ышкэ иняэрэсышты вэрц шалгышы капитальиствлэат ти тынгалмашым ыштэн шокташ когон аптыртат.

Промышльэныстын сэк кого отрасльвлэжы. Роккыц кэралвлэм лыкшы промышльэнысты кырык промышльэныстын сэк кого кэрал отрасльжы куаншы шу лыкмаш ылэш. Мировой война тынгалмы анцышы Англишты куаншы шу лыкмаш кокшы варышты (САСШ паштэк) ылын. Англин тынам куаншы шу лыкмашты удэльный лэлышшы цила мир вилнышты шотын $\frac{1}{4}$ ылын, кызыт $\frac{1}{5}$ вэлэ ылэш)¹.

Англи ышкэдонушы куаншы шужым ышкэ сандалыкэшы-жок — промышльэныстыэш та томавлэ олтымашэш (ма-улы ылымшы томажы цилаок манмы ганы куаншы шудон ырыкталтыт) пы-тарэ гыньат, тиды мировой рынкышкэт сэк шуку шум лыктэш. Тынэ гыньат, война эртымкы война анцыл готшы нары йактэ, куаншы шу лыкмашыштым шоктэн аккэртэп.

¹) Шайылыш таблицывлэм анчы.

1217

6-шы карт. Англин капайэн лыкмашыжын дă
промышльэныстын картшы.

риалдон тавадан шалган ак кэрт. Караплыы стройаш та мол кэрал производствэш кэрал, йажо вурсым вэс сандалыквлэгийц шывштэныт вак.

Металуги промышльэныстын пэнтырвлэжы Бирмингам да Шеффилд — йыр ылшы халавлэштэдон чотэ кого промышльэныстан районым ёштат. Вэс тэхэнь район Ньюкэстль хала йыр ылшы халавлэ ылыт, нинэйгыц изирак йроизводстван районвлэштэ — Уэльсёштёшы Кардиф хала лишны да Шотландын лап төрэмёштёшы Глазго хала йыр ылэш. Анцылны кэлэсёмы халавлэштэ машина ёштёмашат когон шарлен. Ти халавлэштэ айыртёмёнок тэекстыль промышльэныстан кэрал машинавлэм, локомотиввлэм да пардон сэрнёшы турбинвлэм ёштёмаш лёмёнжок айырла.

Война эртёмёкы Англиштэ автомобильвлэм да мотоциклвлэм ёштёшы производствы шарлэш тёнгёлы. Автомобиль ёштёмы производствыжын цэнтырвлэжы Лондон да Бирмингам ылыт.

Англин машинавлэ ёштёшы промышльэныстышы металурги промышльэныстылаок, САСШ тон Германы лоштыш конкурэнци вэлёк кого эксёкым тырха. Ёштёмы машинавлэн ёкшы сэмёнь Англи мир вёлы кёкшы вёрыштэ (САСШ паштэк) ылэш. Англи сакой суднавлэ стройымашыжыдон цилэ мир вёлнок анцылны шалга. Ти пашан цэнтырвлэжы — Глазго, Эдынбург, Ньюкэстль да йытпэл дон ир вэл лоштышы сирёштёштэ мол халавлэштэ эчэ Ирландын Бельфаст хала ылыт.

Хими да элэктротэхнёкы, Англиштэ война эртёмёкы вэлэ пышок развивайалташ тёнгёлыныт. Ти промышльэныстышты лач когонжок кабэль ёштёмаш та элэктричэствы ток колтымы ваштырвлэ ёштёмаш вэлэ когонжок шарлен.

Тэекстыль промышльэнысты Англин сэк шукэршы да сэк кэрал ылэш. Кризис лимё йактэ ти промышльэныстышты квалифицированный 5 мёльон ровочый ровотайат ылы. Тэекстыль промышльэныстын продукциям вэс сандалыквлэжыкы нёнгёмаштэ ма-улы нёнгёмё товар ёкын $\frac{1}{3}$ ылэш. Паснанжок ти шотышты хлопёккы ёштёмы пумажный мёньэр ёштёшы промышльэнысты анцыл вёрыштэ ылэш.

Англин тэекстыль промышльэныстышы Амёрикёгыц та Англин ёшкёмжын колонивлэжыгыц кандымы сирёдон ровотайа. Ма-улы ёндёрымё хлопёкшы цилёок Амёрикёгыц, Йёгипёткыц та Индыгыц кандымы ылэш. Миж ёндёрышы промышльэныстан кэрал мижшым 75 процэнтшёмок Австралий

тѣц, Африкѣштѣш кэчывѣл вѣл ушэмгѣц тѣ Аргэнтѣнѣгѣц шывшта.

Хлопоккѣц пумажный мѣньѣр ѣштѣшѣ промышльѣныстын цѣнтѣржѣ Мѣнчѣстѣѣр дѣ тидѣн ѣѣр ылшы мол изи халавлѣ ылыт. Мѣж ѣѣндѣрѣшѣ промышльѣныстышы когонок Лѣидс тѣ Брѣдсфорд халавлѣштѣ шѣрлѣн. Итѣн ѣѣндѣрѣшѣ промышльѣныстышы Шотландѣн Дѣѣндѣи халашты дѣ Ирландѣн Бѣлѣфаст халашты когон шѣрлѣн. Джут ѣѣндѣрѣшѣ промышльѣныстышы Эдѣинбургышты.

Лондон халаштыжы косир хѣдѣрвлѣм, выргѣмѣм, ѣалѣш чимѣм, чѣѣм, какаом дѣ кофѣм выжалаш ѣаралышкы ѣштѣт.

Сола хозѣйства. Англыштѣ мѣлѣнды ѣшнѣмѣш шалдыра участкан ылѣш. Англын дѣ Шотландѣн ма-улы мѣлѣндын пѣлжѣт утла кого помѣшѣквлѣ — „лѣѣнлордвлѣ“ кидѣштѣ ылѣш. (Кыды вѣрѣжѣ халавлѣ лѣвѣлнѣшѣ мѣлѣндыжѣт нинѣнок ылѣш). Англыштѣ хрѣсѣнѣвлѣ укѣ.

Шуку мѣлѣнды ѣшнѣшѣ хозавлѣжѣ сола хозѣйства пѣшѣм ѣшкѣ ак ѣштѣп. Нинѣ ѣшкѣмѣштѣн зѣмльѣштѣм кого дѣ икпоратка фѣрмѣрвлѣлѣн тѣрѣш пуат. Тѣрѣш нѣлшѣ фѣрмѣрвлѣштѣ ныр пѣшѣштѣм капиталѣзм систѣѣмѣ сѣмѣньок ровотѣят. Нинѣ ма-улы пѣшѣштѣм эксплоатѣци сѣмѣнь, батраквлѣм тѣрлѣн ровотѣйкѣтат.

Эртѣшѣ курымын 70-шы и кытлашты Англышкѣ ѣрдѣжгѣц шулдаш киндѣм шывшташ тѣнгѣлмѣкѣ, кого помѣшѣквлѣгѣц пасна фѣрмѣвлѣн тѣрѣш нѣлмѣш пѣлѣнок чѣдѣмѣш тѣнгѣлѣн. Тидѣн паштѣк тыгыды дѣ тыгыдыгѣцѣт тыгыдѣ хозѣйства шот шукѣмѣш тѣнгѣлѣн. (Тыгыды хозѣйства шот 1885-шѣ ин 350 тѣжѣм, война анцыц 500 тѣжѣм дѣ война эртѣмѣкѣ 1,5 мѣльион хозѣйства ѣактѣ шон).

Сола хозѣйства пѣшѣ видѣш ѣарал кымдѣм тѣнгѣ пѣйылалтѣш: 55%-м алык тѣ вольык кѣтѣм вѣр ѣѣшнѣ, 24% кыралмы вѣр дѣ 21%-шѣ ѣардымы дон шѣргѣ лѣвѣлнѣ ылѣш.

Ма-улы кыралмы вѣрѣн $\frac{2}{5}$ -жы пѣрцѣн киндѣ (шѣдѣнгѣ, шѣлѣѣ, шож дѣ алѣацѣан киндѣ) ѣдѣмѣ вѣр ылѣш. Молыжы ѣдѣм шуды вѣр дѣ, вѣж сѣскѣѣн вѣр ылыт. Ти кушкышвлѣм вольыклѣн пукышмашкы колѣтат.

Вольык кѣтѣм вѣржѣ дѣ алыкшы ма-улы вѣр кымдѣн пѣлжѣмѣт утла ѣѣшнѣт.

Сола хозѣйствашты сѣк кого пѣшѣжѣк вольык урдымаш ылѣш. Вольык урдымаш Англыштѣ пиш ѣѣжѣн шѣндѣн шокѣтымы ылѣш. Вольыквлѣжѣмѣт ѣѣжѣ ѣишвлѣм урдѣт.

Сѣндѣлѣкѣштѣжѣ природын условѣжѣ пиш ѣѣжѣ ылѣшѣт,

шарык урдаш когон палша. Шарык урдышы хозавлă ЫшкымЫш-
тын кытовлăштым кырыкан районвлăшты, ынгынам кошкыдымы
ыжар, лывыргы шуды кушкын шалгымы вăрвлăшты кытат.

Англигыц и йыдеок пиш шуку плъэмăлык шарыкым вэс
сăндăлыквлăшкы нăнэат. Англиштыш йиш вольык: пай, шы-
шэр пушыжы, имньивлăжы (тыргэн кэртшывлă дă лăлы шыв-
шывлă), саснавлăжы („йоркширвлă“ дă „бэркширвлă“ цилă мир
вълны лымлы ылыт.

Англиштыш сола хозăйства шуку шурнан ылмыжыдон мо-
лывлăгыц айырла. Тышты кыцкым вашталтыл шындым сисъэ-
мы ылэш. Пăшăжым трактырвлăдон ровотайат, нырыштым йори
ыштым пышкыдэмдыштон пышкыдэмдăт тă сăдындон кинды
лăктышыштăт пиш кого ылэш (шăдăнгы ик гăктаргыц 29—35
цэнтньэр нăры лăктэш).

Англи Ышкэ сола хозăйства продуктыжыдонк Ышкымжым
пукшэн лыктын ак кэрт. И йыде, әрэн, цилă кэрал шăдăнгы
ныл пайышты кым пайжым вэс сăндăлыквлăшты нăлэш. Кэ-
рал пайын пэлжымăт утла дă шышэргыц Ыштым продуктыл-
лăмăт пиш когон шукум нăлэш.

Сăндăлыкын экономикыштыжы кол кычымашат пиш
кого значенья ылэш. Англишты и йыде 1 мълон тоннымат
утла колым кычат.

Англиштышы сола хозăйства видымашым кызытшы вэрэ-
мăн анчалаш кынь (вэс сăндăлыквлăшкы лыкшашлык плъэмă-
лык вольык войымашкыц пасна), тиды кого промышльэнышты
хала лишнышы хозăйства ылэш мантэ акли. Лачокшымат, ма-улы
куштымы продукцижым: кавштавичы хăдыржым, шышэрăным дă
молыжымат промышльэныштылан вэлэ пуа.

Англин сăндăлыкшы физикы дă экономикы сэмьнь кок рай-
онэш: ыжаргы дă „шим Англыэш“ пайылатэш.

„Ыжар Англи“ Вэлыкобританьин кэчывъл дон ир вэл
лоштыш вăрым йăшнă. Тын халажы — Лондонжы ти вăr пок-
шалны ылэш. Сăндăлыкын ти чăстьаштыжы культурандымы со-
ла хозăйстваан вăr (ландшафт) ылэш. Пишок йажоэмдымы
нырвлă вълны шăдăнгы, шож, ымыла, кльэвър, сакырлык ушман,
вольыклык ушман дă пэлэдышвлă ўдэн шындым ылыт. Първи
ылшы кого шыргывлăм кызыт парквлăшкы сăрэн шындым.
Сады пăшăт когон развивайалтын.

Шим Англи, Англин йытпэл дон вады вэл ложым дă
кэчывъл вэл дон вады вэл ложым йăшнă. Ти районышты Англин
цилă промышльэнышты дă промышльэнышты халавлăшты
ылыт. Сола хозăйства пăшă ти районышты пиш слапкан шăрлэн.

Транспорт. Кйзййтшй Англин историштйжят, экономикйш-
тйжят тагыжыштыш флотшы пиш кого значёнйн ылэш.
Торгэйймашэш кэрал флотшыдон, войнаэш шйндймй флот-
шыдон, кйзййтат Англи мир вйлнйшй пйтариш вярйм нэлэш.
Тидйн торгэйймаш пашаштй кашшы флотшы йшкймжйн това-
рым вэлэ агыл, мол сандальквлан товарымат пиш шуку шывшта.

Ййшкэ сандалькшй кйргйштй кэрал хадйрвләм вяргыц вяр-
рйшкй шывштымаш, сир тйрйштйшй тангыж вйт вйлнй канал-
влә мычкы, рэкәвлә мычкы, кйртнйи корнывлә мычкы дә пач
вэкйлә автомобиль корны мычкы когонжок шярймй ылэш.

Англиштй пьигынам кйлмйдймй рэкәвләжй икәнә-иктй-
штйдон циләнок канал капайән ушән шйндймй ылыт. Ма-улы
каналвлән цилә кытышты 5000 километйрәт утла, ма-улы рэкәв-
лән кытыштыгыц кок пайат утла кужы ылэш. Тиняр каналышты
лач когожок тангыжгыц Манчэстьер халашкы пырышы канал
(57 километйр кытан) ылэш. Тидй Манчэстьер дон Льивэрпуль
халавләм пижыктә.

Англи кйртнйи корнышты пардон кашшы транспор-
тын шачмы вяржй ылэш. Тиштй сәк пйтариок 1825-шй ин
кйртнйи корным йштәнйт ылын.

Кйзййт Англиштй чотә шйрә кйртнйи корны. Сандалькшй
кымдыкэш йштймй кйртнйи корнын ма-улы кытшы 40 тйжәм
километйр нәрй ылэш.

Кйртнйи корнывлән лач кого шйргйшйжок Лондон халашты
ылэш. Пиш шйрә корны промышльэнысть когон развивайалтшы
районышты — Пәнйин кырык мычкыла шывшылтэш. Гульгыц тә
Льидскйц ордйшкйлә кйртнйи корны шоээмәш.

1930-шй ин кризис анцыц лишй Англин кйртнйи корныжы
мычкы шывштымы груз шотшы мир вйлнй кымшы вярйштй.
(САСШ тә Германы паштәк) ылын.

Кйртнйи корнывләжй пиш шүкәрдй йштймй ылытат, тишкй
прамой пыртән шоктымы агыл. Кйртнйи корныштышы кашташы-
жат шөргй ылэш.

Пач ивләштй кйртнйи корны дә вйт корны транспорт ваш-
тарәш автомобиль транспорт шагалын. Шуку хадйржймок авто-
мобиль компаньвлә шывштат.

6. Британски импери.

Земля вйлнй ылшы Англин колонивләжйи цилә иквәрәш
ушымыкы, Британски импери лиэш. Тидйи ма улы тьэриторижй
36 мйльион квадрат километйрым эртә, әль земля вйлнйшй

жукшы вәрһн һыл пайышты ик пайжы һәрһ ыләш. Британски импәрин колонивләштһжһ 470 мһльион халык, мир вһлнһ ма-улы халыкын һыл пайыштыш ик пайжы һәрһ әдәм һлә.

Британски импәрин колонивлвштһжһ экономикһ дә польитыкһ положәнһжһ цилә вәрәок икань агыл.

Доминьионвлә. Йәвропыштыш халыквлә һлһмһ кыды колонийштышһ халыквләжһ капиталызм сәмһн мһндһркһ развивайалт шоныт тә, һшкһләнһштһ польитыкһ правамат һлһн кәрдһнһт. Тәвә тәхән колонивләм доминьионвлә маныт. Британски импәрин составышкы 6 доминьион пырат: Ирландьи (Йәвропышты) Канада дә Нһйу-Фаундлһнд (Сәвәрнһй Амәрикһштһ), Йужно-африкански сойуз (Африкһштһ), Австральиьски сойуз (Австральи матьәрикһштһ) дә Новһй Зәлһндьи (Окәаньиштһ). Доминьионвлән һшкә виктәрһмәшһштһ улы, һшкә правитьәльствышты, парламәнтһштһ, законышты, польициштһ, армиштһ дә флотышты улы. Доминьионвлә Англьи тонышы һштһмһ товарвләм дә капиталжым кандымы вәрвлә ылыт. Доминьионвләжһгһц Англьи шадәнгһм (Канадыгһц, Австральигһц), пайым дә лһсһм (Канадыгһц), колым (Нһйу-Фаундлһндгһц), үм (Новһй Зәландьигһц), мижһм (Йужно-Африканский сойузгһц тә Австральигһц) токыжы канда.

Мировой война шалгымы лошты кыды доминьионжын экономикһжһ чотәок пинһдәмһн дә капиталызм сәмһн развивайалтмашыштат пиш когон анцыкы кән. Тәвә тидһн мычыц доминьионвләжһдон Англьи лошты экономичәски пижһк пәлдһрнәнок слапказмһн.

1913-шы иштһ һәгәмәшһм 1931-шһ иштһшһдон тәрәштәрһмһкһ тәгә кайәш. Австральишкһ 52-гһц 30% йәктә валән, канадышкы 20-гһц 17% йәктә, Йужнһй Африкһшкһ 58-гһц 43% йәктә. Англьи пәрвиш положәнһжһм сәрәләш пишок кһрәдәләш; пәрви колонивләжһ мәтропольи „ситәрһшһжһ“ ылыныт, тидһлән сакой сирһом пуәнһт тә тидһгһц фабрикһвләштһ һштһмһ хәдһрвләм һлһнһт. Кһзһтшһ гһнһ доминьионвләжһ пәрвишһлә ак һштәп, нинһ Англьин товаржым һәлмһ вәрәш, Англьигһц һлһн мимһ товарвләжһлән вәлә, хәдһр һлһн мимһжһ вәрәш налогым шһндән пуат.

Тәңә һштһмһштһдон һшкһмһштһн промышльәнһыстһлан шәрләш йажо условим һштәт. Тәвә тидһвлә циләок Британски импәри шәләнһшәшлыкшым увәртәрһшһ увәрвлә ылыт. Шәләнһмәш һнжһ ли манын, Англьи Оттавәш 1932-шы ин погымы доминьионвлән импәрски конфәрәнцилән һнһәнән ылын. (Конфә-

рэнцижы Британски импэрин сэк кого учрэждэны́й ылэш, вэрэмән-вэрэмән погына). Ти конфэрэнци Англин позицижым доминьонвлэш пишок когон пингьдэмдьдэ. Доминьонвлэ Ёшланы́штй вэлэ Англишкй пыртымы сола-хозя́йства продукты-штылан льготым Ёштйктэ, вэс сандэлы́квлэгыц кандымашым Англилан кётйртйктэныт.

Англи Ёшкэ колоньивлэшкйжй Ёшкймжйн чиновныкым колоньштыш паша вьктэраш колта гынь, тэхэнь колоньим короньй маньт. Ти колоньивлэм Англин капитализм пишок когон эксплоатируйа. Ти колоньивлэшкй Англи Ёшкэ товаржым выжала да колоньивлэштйгыц качшашлык сакой продуктым да фабрик промышльэныстылан кэрэл сирйом нэлэш. Тэхэнь колоньшотышты сэк кого колоньижок Инды да Малаккы остроквлэжыдон ылыт. Тидй паштэк Африкйштышй колоньивлэ да Окэаны острокышты ылшы колоньивлэ ылыт.

Британски импэрин составышкыжы эчэ кымшы групэш шотлалтшы колоньивлэ—мандатан тьэритори маньивлэ пырат. Ти шотышты сэк коговлэжок Пальэстына да Ирак (Мэсопота́ми) ылыт. Англин эчэ пэлэ колоньижй Йэ́гипэт лачутла когонок Англи кит лывэлы́й ылэш. Ти сандэлы́квлэн (колоньивлэн) польитыкй да эконо́микй положэны́штй да Англидон пижйн кычымышты моло Британски импэрин коронан колоньивлэныгыц пиш когонат ак айырлы.

Войэно-морской базывлэ. Англин колоньивлэштй цилэ зэмля́ кымдыкэшок ша́рэн пишты́мй ылыт. Ёшкймжйн колоньивлэштйдон Англи таньжвлэ гач каштын пижы́кым кыча.

Колоньивлэжй вьлэн Ёшкймжйн господствыжым пингьдэмды́шашлэнэн Англин таньжвлэ вьлны́ пиш кого силан базывлэ стройэн шьнды́мй ылыт. Англигыц Индышкй кэмй корнышты, Англин тэвэ махань вэрвлэ улы: Ги́бралтар—Сирво́кшал таньжышкы пырымаштышы крэпы́с; Сирво́кшал таньжыштышы Мальта остро́к Англин войэный кого карапльивлэ шалгымы вэр, Суэ́ц канал зоны—Сирво́кшал таньжгы́ц Йакшар таньжышкы лэкмй а́ныштй; Адэн Йакшар таньжгы́ц Инды окэа́нышкй лэкмй а́н.

Тидывлэгы́ц пасна Англин Азиштыш Малакка пэлэостро-кыштышы Сингапу́р халашты да кэчы́вал вэл Кы́тайы́штй Гонко́нг халашты пиш йажон хэды́рлэн шьнды́мй войэно-морской базывлэ ылыт.

7. Англин кызытшы ышкэ лоштышы дэ мол сандэ- лыквлэ лоштышы положэныжы.

1929-шы игыц тэмбэкылэ ма-улы капитальистычэски мирым кризис арэн нэлын. Англи мол капитальистычэски сандэлыквлэ лошты ик кого сандэлык ылэшэ, тидым кризисэт паснаок когон мытыкышкы пыртэн шынден.

Цилэ мир вьлноок товар ыштймаш проц утыдон лин шын-
цбнэ, Англин промышльэнысть ыштймэ хэдыржым выжалаш
варжы (ринкы) пиш когонок чыдэмын. Англидон вэш-вэш
кашшы сандэлыквлэштэ йэмдылымэ сакой продуктывлээн ак
валымы сэмьнэ, хэдыр нэлмэшэ пиш когон кытыргэн. Тидын
мычыц Англин торгэйтмэшыжэ когон чыдэмын.

Британски колонивлэштэшы хрэсэнь халык тэпок нэзэрэм
кэмаш, ровочыйвлэштэйн пэшэдэ кодын парвалэн худа ылы-
мэштэ ылымаш револуци вэрэ, Англи вэштэрэш шагалмаш-
влэм когонок шукэмдэш тынэлын. Доминионвлэштэжы гынэ,
Англигыц воксэок айырлаш шанымаш пыт шэрлэш тынэлын.
Англин доминионвлэшкыжы дэ колонивлэшкыжы ыштймэ
капиталвлэжы дохот кандаш прахэнт.

Тэвэ тидэвлэ лин мимаш Англин ышкэ донышы хозайстважы
тэрлэтэш литымлэок пыжлаш тынэлын. СССР-ыштэ промы-
шльэнысть продукции 1928-шы иштэшыдорэ 1932-шы и пэйтэ-
мэшэш 219% йактэ кушкын, ти вэрэмэ лошты Англин продукци
лыкмашыжы 80% валэн.

Тэхэныок когон шынэнылэ кэмаш (валымаш) сола хозайст-
ваштат тэ транспортыштат ылэш.

Пэшэдэ котшывлэ 3 мэлыон эдэм нэрэ ылыт (ти шотышкы
вэрэмэн-вэрэмэн пэшэдэ кашшывлэ дэ государты палшымаш-
кыц карандымывлэ 1 мэлыон нэрэ эдэм ак пырэп).

Англин буржуазыжы ышкымжын ылымашыжым йажозмды-
мэшыжым ровочый классын ылымаш шотэш ыштэнынэжы, рово-
чый классын пэшэдэрым чыдэмдэ. Пэшэдэ котшы ровочыйвлэ-
лээн палшымашым ак пу дэ социальный страхованы шотышты
кышты-тиштэ палшыкым когон чыдэмдэн.

Англиштэ пач ивлэштэ класс ло кырэдалмаш чотэ когон
шэрлэш тынэлын. Пэшэ ыштэш цэрнымыдон, дэмонстраци
ыштэн, ровочыйвлэ ышкымыштэйн буржуазы вэштэрэш кырэдал-
мыштэм анчыктат. 1929-шы дэ 1931-шы иштэ пэшэ прахэн ша-
галмашышты (стачкышты) 500 тэжэм эдэм ылыныт. 1930-шы ии
300 тэжэмэ утла. Пэшэдэ котшывлэлэн оксадон палшык пу-
машым (пособим) изиэмдэш законом лыкмыкы, ровочыйвлэ пиш

кого дъэмонстрацим Ёштэныт. Войэный флотышты служышы матросвләән жалвыныйаштым изиэмдәш Ёштёмыкё, матросвлә стачкым Ёштэныт. Ти стачкы Англыштёш флотын историштё пётәришё ыләш. Лач шуку стачкыжок рок логёц кәрәлвләм лыкмы промышльэныстышты дә тьэкстыль промышльэныстышты лин. Сәк кого стачкыжы 1926-шы иштё, рок логёц кәрәлвләм лыкшы промышльэныстышты кужын шалгән. Профсоюз бұрократвлә выжалымаш литә ылгәцё, ти стачкы йёрым-йёрок шәрлән кәә ылы, кого забастовкок лиәш ылы. Стачкывләм тәмдёмё годым, дъэмонстрацивләм шәләтёмё годым моло Англын полицижё пәрвишёлә пандывләм вәлә агыл, пичәл-вләдонат лүләш тёнгәлыныт.

Мол сәндәлыквләдон вәшәммәш полъитыкёжәт соок ваштареш тёкёвләм вәш лин шалга. Тидён оксадон дә торгәйёмё пәшәдон пётәриш вәр нәлмёжём САСШ нәлын. Англыия зави-симыстышты ылшы шуку сәндәлыквләшкёжё дә доминион-ышкыжы вәк Канадышкы, САСШ ёшкә капиталжым дә товаржым пырташ тёнгәлмәш Англым пёзбөртә. Мир вёлнё пётәриш вәрёштё лишәшләнән Англы дон Амәрикё лошты чотә кого ваштарешләвлә, капиталыст сәндәлык кышкәтшё кёрәдәлмәш ыләш.

Англы анцыкыла у война лимәшём ужәшәт, армижё, флотшы моло пиш йәжон хәдёрлән шёндёмё гёвәәт, эчәәт пыток у йиш пушшы хәдёрвләдон хәдёрлә, ёшкёмжём пәрэгёшәшләнән война хәдёр ёштёмәшәш, война силам когоэмдёмәшәш пиш когон йәмдёләлтәш.

СССР-ёштё граждански война шалгымы годым, бәлогварьдәй-цёвлән армилән палшыкым пуаш манын, Англын буржуазижё мә ваштарешнә интёэрвәнцим ёштән: СССР-ён йытпәл вәл вәл-нёжё (Архангәльск) дә Кавказышты (Баку). СССР ылын цилә и мычкыжок англын буржуазижё тёдён вашгареш война тәр-вәтёмәштё чотә когон йәмдёләлтён.

СССР-дон Англын торгәйёмәшёжё машина ёштёшё про-мышльэныстылан дә мәталурги промышльэныстылан пиш кого значәнйән ылын. Ма-улы машинә выжалымы шотышты 1932-шы ин СССР-на 25%-м нәлын. 1933-шы ин, англёйски шпионвләм советски сутна суйымы паштәк Англын правитьельствыжы мә-дорцынна лъәсём, нъэфтём дә мол товарвләмәт токыжы нәлын миктәш цәрән. Тәнгә ёштёмәшёжы, Англы дон СССР лоштышы торгәйём пәшәлән пиш йасын төрләш лимёлә пыжлымашым ёштэныт. Тидём трёкок төрләш акли.

ВИВЫТВЛА. Англын положәнёжы, вёт тёр сир лимәшёжё дә природын условивләжы, тидёлән таңыжвлә вёләц каштын

торгэйймаш пашам когон шараш та промышльэныстылан развивайалташ пишок кого палшыкым ёштэнйт. Климатшы во-
лыс урдаш пишок йажо ылэш, аңа йёран пашалан тэхэньок
агыл. Англии йёр ылшы тангжвлэжы йажо вйт корны ылмыгыц
пасна кол, кычаш пиш йажо вар ылыт.

Англии мол сандалыквлэгыц анцыц кого промышльэныстылан
сандалык лин да промышльэныстылан сандалыкышкыла когон
развивайалтын.

Сола хозяйстважы промышльэныстылан керал сэмьнь, тиды-
лан сакой кыцкы пуаш вэлэ развивайалтын. Куагыш шужы
да кыртныжы пиш шуку ылмаш, тангж корныдон мол санды-
квлэгыц сакой сирьом шулдэш шывштымаш, промышльэнысты-
лан развивайалташыжы пиш куштылгым ёштэнйт. Ёшкэ про-
мышльэныстышты ёштёмь товарвлэжым выжалымаш, цила ва-
рэок ситарэн шоктымаш сэмьнь пиш кого ринкым ёшланжы
ёштэн. Англии мол сандалыквлэ развивайалт шомешкы, ёш-
кымжын промышльэныстышдон да оргэйймашыжыдон цила
мир вьлан пьтариш варышты ылыт. Мол сандалыквлэшты
промышльэнысты развивайалт шомыкы, Англии шуку хдыржы-
донок шайыкы, ринкын ёшыкрак варышкы карандымы лин.
Мир вьлнышы положеньёжы тидын чотэ шуку колонивлэжы
ылмыдон лач анцыкок лэктэш. Империялист война паштэк
Англин положеньёжы когон пыжгайалтын. Тидын цила про-
мышльэныстышмоок кризис арэн нальн.

Йатмашвлэ (тымэньмы кныгэдон да каргывлэжыдон).

Широтан да долготан махань градывлэ лошты Англии ылэш? Тиды махань
островквлэгыц лин? Тидым махань тангжвлэ мышкыт? Англии мышшы тангж-
влэгыц махань вйт-йалвлэ кэйт? Йанварышты да июлыштышы махань изотер-
мьвлэ Лондон хала гач та Шотландыштышы лаваргач эртэт? Англин кэчы-
ват дон ирвэл лоштышы да Шотландин йытпэл дон вадывэл лоштышы и мыч-
каш амплэтуды махань ылэш?

Англин кыштыжы, махань варыштыжы, аңа-йёран паша ёшташ йарал
вьлвал рок та климат ылэш? Куагыш шужан да кыртнышан рок варвлэ кышты
да махань варышты ылыт?

Англишты сэк кого промышльэныстышы мавлам ёштышы ылэш? Махань
районвлэшты да промышльэнысты центьрвлэшты тиды ылэш? Промышльэнысты
та оргэйймаш паша шарльмь сэмьнь сола хозяйстважы кыды сэмьнь ёшкэ
пашажым видэш тынгалын?

Сола хозяйства паша ёштёмь районвлэшты махань варышты ылыт? Англиш-
ты варгыц-варышкы кашмы корновлэжы маханьвлэ ылыт? Колонивлэштышы
экономикы да полытыкы положеньёжы Англилан махань значеньан ылыт?
Англин сэк кого колонивлэжым каргышты анчыктыда, ниньн лымьштым кэ-
лэсыда. Войно-морской сэк кого базывлам каргышты анчыктыда.

II. Франци.

1. Цилälык кэлэсймäш.

Война йактэ Франци Вадывэл Йэвропышты Ышкымжын тээр-
риторижы сэмьнь кымшы вярйштё ылын. Война эртымькы,
Германын Эльзас-Лотарингим дә Саар бассэйним шывшын нäl-
мькьжы пйтäриш вярйштё лин. Тидын ма-улы кымдэмжы (Саар-
гыц пасна) 551 тйжэм кв. км-эш халыкшы (1931-шы иштё шотлымы
сэмьнь) 42 млн. эдэм ылэш.

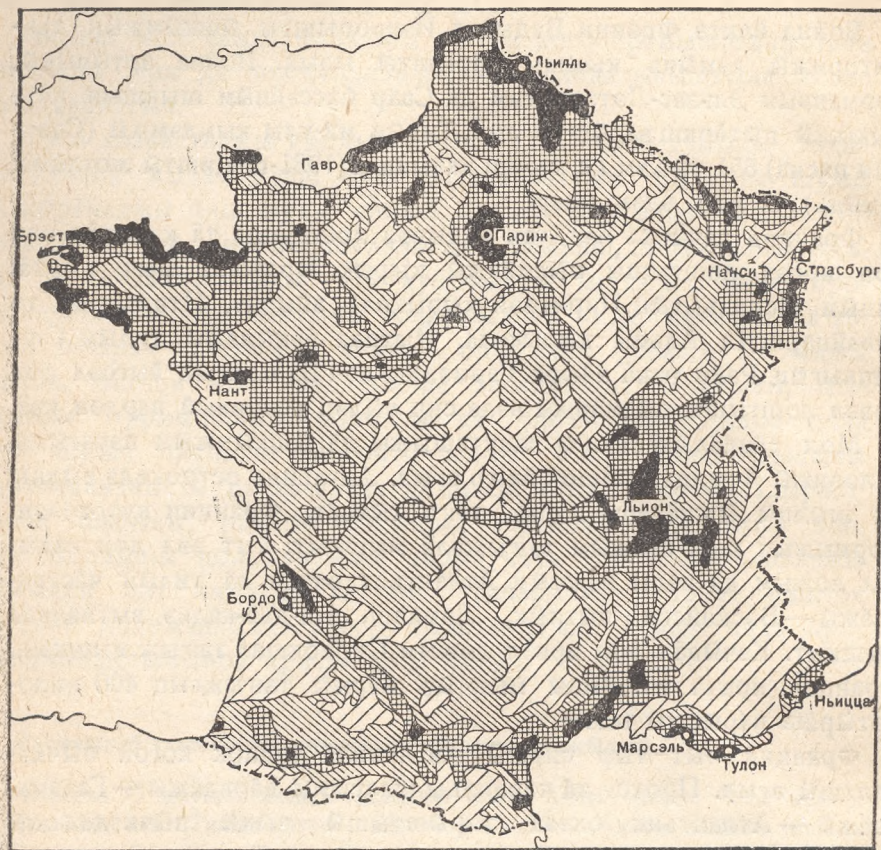
Францин кэчывäl вэл дон вадывэл лоштышы дә кэчывäl вэл
дон ирвэл лоштышы пйсмäнжы кырык ёрдывлä мышкы эртä,
тидым Испаньыгыц Пириньэй кырыквлä айырат, Италийгыц тä
Швэйцаригыц Альпы кырыквлä. Йытпэл вэкйläжы тидым Гер-
маныыгыц Рэйн рэкä айыра. Германы дон Бельгийгыц йытпэл дон
ирвэл лоштышы пйсмäнжы вэлэ сир вйлэц условный вäрдон кэä.

Мол сändäлйквлäшкы кашташыжы дә Ышкымжым пэрэгимы
условижы Францин пишок йажо агыл, Англылä остроквлä вйлын
ак шынцы Ышкäläш. Кэрэк, тэнэ гынäт, Францин кутоголаш
формыжын кым вэлжым тангыжвлä мышкыт: йыт вэл дон вады-
вэл ложым дә вады вэлжым Атлантык окэän дә тидын чäстйä-
влäжы — Бискайски вйтлык, Ламанш, Па-дьэ-кальэ вытйалвлä
мышкыт. Кэчывäl дон ирвэл ложым Сирвокшал тангыж мышкэш.
Францин ирвэл вelynшы мйндйр вяржы тангыжгыц 400 кило-
мётйрäш вярйштё ылэш.

Францин вйт тйр сиржы Англинлä пишок когон пйчкэ-
дäлтшы агыл. Прохот тä караплы шалгымы вярвлäжы — Гавань-
влäжы — Атлантык окэän тйрйштйшы чыды пйчкэдäлтшы
сир тйрйштэт кого рэкä äнвлäштё ылыт: Гавр — Сэна рэкä
äнйштё, Бордо — Гаронна рэкä äнйштё. Рэкä äнвлäштым та-
ныжгыц сирйшкйлä тэмьн пырышы вйт мышкэшäт, сэдйндон
нынй кэлгы ылыт. Сирвокшал тангыж тйрйштё тэхән агыл.
Тйштё тангыж вйт тэммäш нйигнамат ак лиäт, сир мышмаш
укэ. Тйшкы йогән лäкшы Рона рэкä äнйштё сакой кыныж по-
гынымашәнш пиш коашэмьн, Францин кэчывäl вэлйштйш Мар-
сэль гаваньжы Рона рэкä äнгыц ирвэл вэкйlä ылэш. Кйзыт
ти гавань Рона рэкäштйшы прохотвлä каштын кертмй вäрдон
канал Ыштән пижйктймй ылэш.

Францим дэмократычэски рэспублыкы маныт. Лачокшым
гынь тиштё шалдыра буржуази господствуя, цилä сändäлйкшы-
мок цэнтйргыц колтым чиновныквлä виктärät.

Францин халык шотшы 41 мыйльон, шйрэ-шоэ сэмйнь гынь Гэрманьыгыц 1 $\frac{1}{2}$ гәinä чыдй ылэш. Промышльэнысть развива-йалтшы вәрвләштй халык шйрэ (ик кв. км-эш 100 эдәмәт утла), сола хозайства паша йштймй районвләштйжй халык шот шоэ.

40 эдәм
йәктә

40—60
эдәм

60—100
эдәм

100 эдәмгыц
күшкылә

7-шй карт. Франци халыкын кв. км ййдә ылмы шотым анчыктышы карты.

Францин кого халажы—Париж, сәндәлйкын сәк кого лап вәр кымдәм покшалны прохотвлә кашман Сәнә рәкә тйрйштй ылэш. Париж халаң Франци сәндәлйк йлымәштй значеңьйжй чотә кого ылэш. Парижйштй ййр ылшы халыккә 4,5 млн. эдәм йлә, ма-улы халык шотын 0,1 ылэш (ййр ылшы халыкшыгыц пасна 2,9 млн.). Парижйштй промышльэнысть пиш когон шәрлән.

Пәрвишй промышльэный хала Лион улы, ти хала парсын йштйшй центйр ылэш. Пәрви ти хала Франциштйш хала шо-

тышты халык шоттон вараш вярйштй шотлалтын. Кйзйт йндэ йшкймжйн 600 тйжэм йлышйжйдон Марсэль шайылан лин (Марсэлыштй 800 тйжэм адэм). Тидй война вэрэмән дā война эртймйкй Льионым анцылтэн. Промышльэныстын дā культур пāшā шāрйшй цэнтйр Страсбург Рэйн рэкā тйрйштйшй кого гавань ылэш.

2. Природын условивлājй.

Рэлыйэф. Франциштй чотэ шуки статьян сир вйлвāлйм ужалтэш. Лач шукужок изирāk кырыкан лап вāрвлā ылыт.

Францин йытпэл вэлжй ирсā лап вāр—Парижски бас-сэйн ылэш. Тидй нйима кйрйлтэок Йытпэл вэл лап вāрйшкй ванчаат, Францигйц Бэльгишкйлā, Голандйшкйлā дā Германыш-кыла шывшылтэш. Кэчйвāл вэц Францишкйлā шывшылтшы лап вāржй Францин покшалны ылшы Цэнтральнй масивэш тйкйлāлтэш. Ти масив Францин лач йшкэтшй вэлэ ылэш. Масивын сэк кўкшй вāржй 1900 м кўкшйц йактэ вэлэ шоэш. Ма-улы рэкājй цилāок манмы ганьы ти кырык вйлэцйнлā йо-гаш тйнгāлйт. Йогаш тйнгāлмйштй андак нинй пиш кашкы вй-дāн, тура вāрдон йогышывлā ылыт.

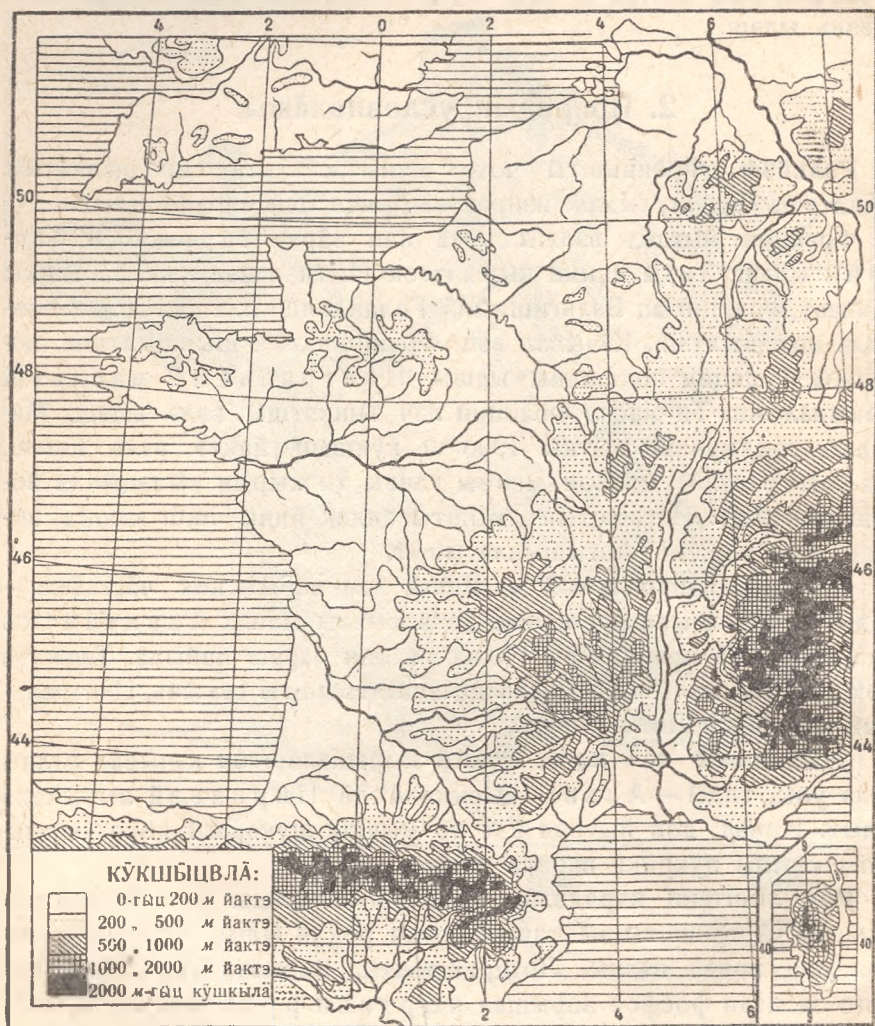
Францин цэнтральнй масившй лап вāрым кок чāстьāэш—вадывэл вэлнй ылшы Гарояна рэкā мычкы ылшы Аквитански лап вāрэш тā ирвэлнйшй Ронски лап вāрэш пайыла. Тэвэ ти кок лап вāр кэчйвāл вэкйлā шывшылтмышты сэмйнь, Цэнтраль-нй масив пачышты ушнат.

Франциштй лач кого, кўкшй кырыквлāшток кэчйвāл вэлнй вэлэ улы, тидй—Альпы кырыквлā дā Пириньэй кырыквлā ылыт. Ирвэл дон йытпэл вэл ло мычкы шукэршй кого кырык-влāн котшы пўкрикā вāрвлā шывшылтыт.

Рок лоштыш кэрāвлā. Франциштй ылшы тошты кырык-влāштй Англиштйшй ганьок руда рокан ылыт. Францин йыт-пэл дон ирвэл вэлнй, Лотарингиштй, Вадывэл Йэвропын сэк кого запасан фосфор йарышан кйртнйи руда, кйā. Лотаринги Германыгйц цилāок шывшын нāлмйкйжй, (война йактэ Фра-циштй Лотарингин вадывэл чāстьājй вэлэ ылын) Франци кйрт-нйāн рок запастон Вадывэл Йэвропышты сэк анцыл вāрйшкй лāктйн (ма-улы кйртнйāн рок запасыжы Франциштй 6 мйльи-ард тонн ылэш, ти шотышты Лотарингиштй 5 мйльиард тонн ылэш).

Кўāншй шў вāржāt Францин йытпэл вэлнйжй ылэш. Тидй Германы дā Бэльги гач шывшылтшы бассэйнйн вады вэлнйшй

мычашыжы ылэш. Франциштѣ кўангыш шў пишок шуку агыл. Мянмн Донбастон тѳрештѳрѳмѳкѳ, тѳштѳ Донбасыштышы-
гѳц лу гѳнѳ чѳдѳ ылэш. Лѳион лишнѳш кўангыш шўн бас-
сѳйнжѳ эчѳ чѳдѳ запасан ылэш. Тидѳ Центральнѳй масивѳн

8-шѳ карт. Францин рѳльѳѳфѳн картѳ.

ирвѳл вѳлнѳжѳ ылэш. Ик статѳан попымыла гѳнѳ, Францин
ѳшкѳдонышы кўангыш шўжѳ промышльѳныстышылан ак ситѳ. Кўангыш шўн бассѳйнжѳ йтпѳл вѳлнѳ ылэшѳт, вѳс вѳрѳ, кѳ-
чѳвѳл вѳлнѳлѳ ылшы промышльѳныстыѳн районвлѳшкѳй моло
шывштѳн шокташ пишок ѳмѳрлык агыл. Паснанжок кѳчѳвѳл

вэлнйшй дā вадy вэлнйшй промышльэныстьян районвлāгйц йытпэл вэлнйшй районвлāдон вйт корны мычкы моло нымалань пижйкāt укэ.

Война эртймйкй Эльзасым кидйшкй нāлмйкйжй Францин кальийный санзал шуку лин.

Вылвāl рок (почвы). Францин шуку вāрэжок киндйм удāш йарал дā кйцкй войаш йарал ломыжан рок тā луды рок улы. Тэхэнь вылвāl рок льэскйц тā шунан роккйц лин. Пишок йарал агыл вылвāl рокшы Брэтань острокуышты, Цэнтральный масивйштй, Пириньэййштй дā Альпы кырыквлāштй — кўāн вылвāl рокан вāр ылэш. Лач нымалан йардымы вылвāl рокшок Бискай вйтлык тйр мычкы ошмаан вāрйштй, дьунвлā когон шйндймй вāрйштй ылэш. Кйзйт ти вāрэш йāктйвлām куштэн шагалтэнйт. Франциштй сэк йажо йāктэржй тиштй ылэш.

Кльимат. Францин кльиматшы — тангыж кльимат ылэш. Тэл тйштй лывыргы, кого ўштй ак ли. Икпоратка шокшан кāнйж. Шуку йур лиэш. Атлантьик окэан тйрйштйжāt вāк, Англьиштйшйлā пйл дā тйтырā кэчйм мўдэн шйндймāш ак ли. Ирвэл вэлнйжй кльимат вашталтэш — контйньэнтальный кльимат лиэш. Тиштāкэн тэлжāt ўштырāк, кынамжы поратка ўштйвлāок лит, кāнйж шокшы лиэш. Тиштāкэн тьэмпэратуры вашталтмаш (амплитуды) 20° йактэ шозш. Сирвокшал тангыж тйр воктэн тэлйм пиш шокшы игэчй шалга (йанварын 8° шокшы) кāнйжшй пиш шокшы дā кукушы игэчāн ылэш.

Рэкавлā. Йытпэл вэл Франциштйшй рэкавлājй кўкшй вāргйцйнок ак йогэпāt, вйдйштй топлот ик ладышты шалга. Тидйгйц пасна, нинйм шйрэн йуршы йур вйт тэмā, йажон, ик ладын йогат. Сэна тэхэнь рэка ылэш, тидй притоквлājйдон моло пиш йажо вйт корным йштā. Луаран, Ронан дā Гароннан вйдйштй топлоток ик лады ак шалгы. Рэйн рэкаāt пиш йажо вйт корны ылэш.

Кўкшй вāрвлāгйц йогышы Луара (Цэнтральный масивкйц), Рона (Альпы кырыккйц), Гаронна (Пириньэй кырыккйц) тā эчэ мол тыгыды рэкавлā дā āнйрвлā пиш туран (кашкын) йогат. Тэвэ тэхэнь рэкавлā шуку ылмаш вйт силам шуку запасым йштэн. Вадывэл Йэвропышты сāндāлыквлā лошты, „ош шў“ запасыжыдон Франци Скандынавиштйш сāндāлыквлāлāн дā Итальялāн вэлэ анцыкы лāктāш ирйкйм пуа. Франциштй 350-āt утла гидроэлектростанцивлā стройымы, силашты вэлэ нинйн пиш изи ылэш, кого силан пиш шоз. Ма-улы вйт силан вйц пайышты ик пайжы вэлэ эльэктростанцивлāшкй вйктāрэн шоктымы.

3. Истори дă географи очерк.

Ышкэ сәндәлѣк көргѣштѣжѣ вәрғиц-вәрѣшкѣ кашмашлан нѣмахань әп-тѣргѣшәт укэ ылмаш, Рона, Сона дă Сэна рэкәвлә мычкы кашташ йажо ылмаш, Францин кечѣвәл дон йытпәл вәлжѣм пимок йажон ушәнѣт. Тидѣвлә тәвэ Францим чотэ кого государствым Ыштәш куштылтәнѣт. 1715-шы иштөк эчэ йәшнѣмѣ кымдәмжѣдон кѣзѣйтшѣ готшы ганьок ылын.

Кымдәмжѣм эчәт шукәмдѣшәшлән тангыж тѣрѣштѣ ылмашыжат тидѣлән палшән. Тидѣ тангыж гач ылшы зәмләвләм Ышкэ кидѣшкѣжѣ йәлгѣш шывшың нәләш тѣнәлѣн — Сәвәрѣштѣш Амәрикѣштѣ Канадым дă Антьиль остроқвләм дă Индиштѣ Ышләнжѣ колонивләм нәлѣн. Францин торгәйѣшѣ капиталжы Англин ганьок колонивлә кравымы шотәш, рабвләм торгәйѣмѣ шотәш, сакырым, ромым, прәностѣм дă пушнѣным (звәр каваштывләм) торгәйѣмѣ шотәш чотэ когонжок пайән.

XIX-шѣ курым тѣнәлмәшәш Франци Англидон кѣрәдәлмѣ лоштыжы Ышкѣмжѣн колонивләжѣгѣц воксөок карандымы лин. Вара XIX-шѣ курымын кокшы нәтвәтѣштѣ вәлэ Франци Ышләнжѣ колонивләм Африкѣштѣ дă Индо-китәйѣштѣ угѣц шывшың нәләш тѣнәлѣн.

Франци Англи ганьы агыл, Франци пиш тыгыды хрәсән хозәйстваан сәндәлѣк ыләш. Хрәсәнвлә зәмләлән 1789-шѣ ин буржуазный рәволюци лимѣкѣ — Вәльикий Французски рәволюци лимѣкѣ — хоза линѣт. Зәмләм тѣнәм циләлән выжаләнѣт, сәдѣндон вәт тыгыды хрәсән хозәйства йарә, мӯләндѣ торгәйѣмѣ дă әрәкә Ыштѣмѣ районвләштѣ кулак хозәйствавлә шуқы линѣт.

Англиштѣ торгәйѣшѣ капиталдон икәнәштөк промышләнѣстыштышы капитал кого корным Ышләнжѣ нәлѣн. Франциштѣ промышләнѣстыштыш капитал пиш когон ольән развивайалтын.

XVII-шѣ курымынок эчэ Франциштѣ промышләнѣсть (мануфактуры — киттон пәшә Ыштѣмәшкѣц машинәдон пәшә Ыштѣмәшкѣ ванжымашым мануфактура маныт) косир хәдѣрвлә Ыштѣмәштѣ пүлә вәрѣшкѣ аңылтән. Тѣштѣ чотэ йажо көвѣрвләм, гобәләнвләм, парсын хәдѣрвләм, вѣцкѣж ситѣвләм дă Ыштѣрәшвләм Ыштәнѣт. Франци Ышкѣмжѣн кидѣштѣ ылшы колонивләжѣм Ышкэ китшѣгѣц йѣлэ сѣсѣртәнәт, тидѣн торгәйѣмәшѣжѣ коҗонок шәрлѣдә, өрдѣж сәндәлѣквләштѣ торгәйәш вәржѣ укэ лин. Францин кӯәңгшѣ шӯ запасыжат укэ ылын. Фабрикѣвлә лиәш тѣнәлѣнѣт кѣнәт, когон развивайалтәлѣт, развивайалтамшыжат лач мануфактуры готшы ганьы вәлэ, косир хәдѣр Ыштѣмәш развивайалтын. Халыклан кәрәл хәдѣр пиш чѣдѣ Ыштәлтѣн.

XIX-шѣ курымышты Франциштѣ аңыкы промышләнѣстыштышы капитализм ләктѣн кәрттә, финансовый буржуази — банкирвлә, биржәвиквлә, кѣртнѣн корны „корольвлә“ аңылны линѣт. Финансовый буржуазижѣ Францим вәлэ агыл, мол сәндәлѣквләмәт зайомвлә гач моло, Ышләнжѣ тӯлѣшәшлыквләм Ыштән. Нинѣ Ышкэ оксаштым чотэ кого процәнтілә әрѣмәш пуәнѣт. Франци Ышкѣмжѣн финансовый буржуазижѣ гач Англи ганьок мировой ростовщик лин. Англиштѣш империализмгѣц айыртәмѣнок Франциштѣш империализмѣм — „ростовшически империализм манын лѣмдәш лиәш“ — маньа В. И. Ләнѣн.

Франци сага вәс сәндәлѣк. Гәрманы Государствым Пруссияжѣ, Францин конкурәнтіш шәрләш тѣнәлѣн. 1870-шы ин, Франци дон Прусии лошты лишѣ война Францим коҗонок лаксыртән шуән. Франци кидѣштѣ ылшы Эльзас тә ирвәл Лотаринги Прусии кидѣшкѣ кән колтәнѣт тә эчэ тидѣ вѣлән вѣш мѣльиард контрибуцим тӯлѣктәнѣт. Война шуқы вәрәмә шалгымаш, Франциштѣ рәволюци вәрә

кырэдәлмәшым пыт шәрән дә ти кырэдәлмәш Франциеш прольетариатын дык-гатуры Ыштймәш йактә шон (Парижски коммуны).

Война эртѣмѣкѣ буржуазия шамышкыжы „күсѣ пѣрѣкѣтмәш“ пыра. Тидѣ паштѣк армим шукѣмдѣт, войнаеш кѣрѣл силам когоѣмдѣт, войнаеш кѣрѣл хѣдѣр Ыштймәшеш тѣ йѣмдѣлѣлтмѣшеш чотѣ шуку оксам шѣвѣш тѣнѣлѣт. Имперѣали-стѣичѣски войнашты (1914—1918 ин) угижѣән Российдон дѣ Англьидон иквѣреш линѣт Франци буржуазияжын шанымашым Ыштѣн шоктѣн. Гѣрманьы пыдыртымы дѣ когон лаксыртымы ылын.

4. Халык хозѣйства.

Промышльѣнысть. Франци война йактѣ аграрно-индустриаль-ный сѣндѣлѣк ылын. Вѣскитвлѣшкѣ нѣнѣмѣшвлѣ лошты сѣк шу-кыжок сола хозѣйства продукцияеш вѣзеш. Франциштѣшѣ про-мышльѣныстын сѣк когон развивайалтшы индустрижок куш-тылгы индустри ылеш. Война эртѣмѣкѣ Францилѣн Гѣрманьыгѣц чотѣ шуку кѣртнѣи рокаң дѣ калѣий санзалаң вѣр лин. Кѣѣншѣ шѣ запасыжат Гѣрманьыгѣц Саар область шывшын нѣлмѣ шотѣш когонжок шуку лин. Тидѣгѣц пасна Гѣрманьы Францилѣн нѣима тѣртѣок рѣпараѣи шотѣш чотѣ шуку кѣѣншѣ шѣм шывштѣн. Гѣрманьыгѣц Францишкѣ война налог тѣреш чотѣ шуку окса йогѣн кѣн. Тѣвѣ тидѣвлѣ цилѣ Францилѣн промышльѣныстышым, паснаңжок мѣталурги лѣшѣм, машина Ыштѣмѣшѣм, хими про-мышльѣныстышым дѣ вѣйнаеш кѣрѣлвлѣ Ыштѣшѣ промышльѣ-ныстын цилѣ отрасльшѣмоқ когон развивайалташ палшѣнѣт. Ындѣ Франци индустриально-аграрный сѣндѣлѣк лин.

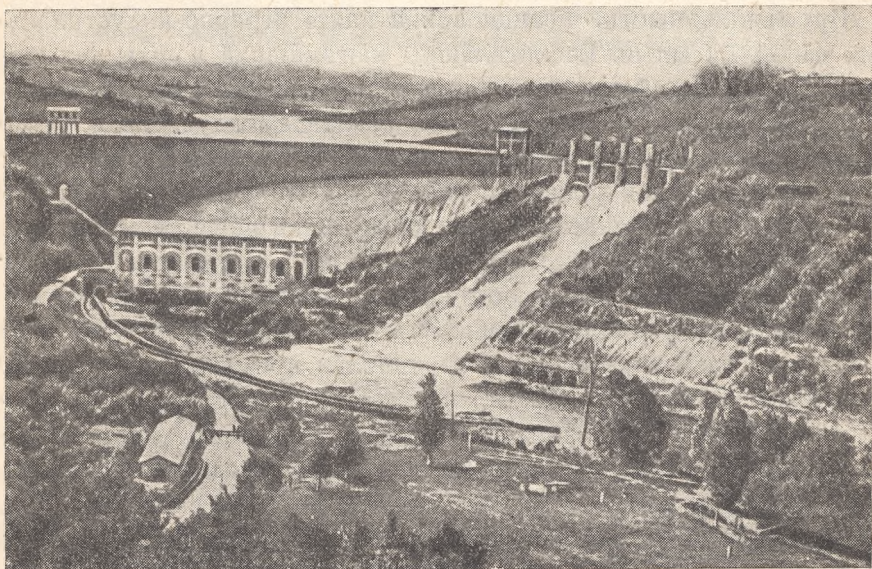
Кризис лимѣ анцыл ивлѣштѣ промышльѣныстышты и мычкы Ыштѣмѣ продукцияжѣ 180 мѣльиард франкаш ылын, сола хо-зѣйства продукцияжѣ 150 мѣльиард франкаш вѣлѣ. Ышкѣ докыжы мол сѣндѣлѣквлѣгѣц пыртымы хѣдѣрвлѣ шотын 60%-шѣ фабри-кѣштѣ йѣндѣрѣшѣшлык сирѣоѣш: хлопѣкѣш, парсынѣш, мѣтал-влѣеш тѣ кѣѣншѣ шѣѣш вѣзеш. Фабрикѣштѣ Ыштѣмѣ хѣдѣрвлѣ вѣс сѣндѣлѣквлѣшкѣ лыкмы шотын 62%-шѣ, качшашлык про-дуктвлѣм (тывыртыш—сыр, консѣрвѣ, саѣой ѣрѣкѣвлѣ дѣ моы-влѣ) дѣ полуфабрикатым—чугуным, вурсым моы иквѣреш шот-лымыкы 72% йактѣ шѣѣш вѣк (1929-шѣ ин).

Пѣшѣ Ыштѣмѣ сѣмѣнѣ цилѣ халык шотым сирѣмѣ годым 1921-шѣ ин 22 мѣльион ѣдѣмгѣц 9 мѣльионжы сола хозѣйства пѣшѣ Ыштѣшѣвлѣ дѣ 8 мѣльион нѣрѣ промышльѣныстышты дѣ транспортышты ылыт. Ти вѣрѣмѣ гѣтшѣн промышльѣныстышкы таманѣр шѣдѣ тѣжѣм ѣдѣм вѣс сѣндѣлѣквлѣгѣц толшы ѣми-грантвлѣ дѣ сола хозѣйстваштым отказѣн кодышы француз хрѣ-сѣанѣвлѣ шуку пырѣнѣт. Кѣзѣйт Ындѣ промышльѣныстышты дѣ

транспортшты ровотайышывлă 9 мѣльионат утларак. Сола хозайствашты 9 мѣльионгыц шуку чѣдѣмѣн.

Францин промышльѣныстышы война эртѣмѣкѣ угыц йажымы дă вѣрвлăжѣмѣт вашталтымы.

Франци йытпѣл вѣлнѣ ылшы фабриквлăжѣ дă завогвлăжѣ война лошты когон пыдыртымы линѣт. Нинѣм кѣзѣт Германьыгыц нѣлмѣ окса шотѣш цилăок йажон йажѣн шѣндѣмѣ. Тиштăкѣн у домнывлă дă мартѣн камакавлă Амѣрикѣштышѣ статьян ѣштымѣ линѣт. Тидѣвлă ѣштымѣш мѣталурги пѣшă ѣштышѣ

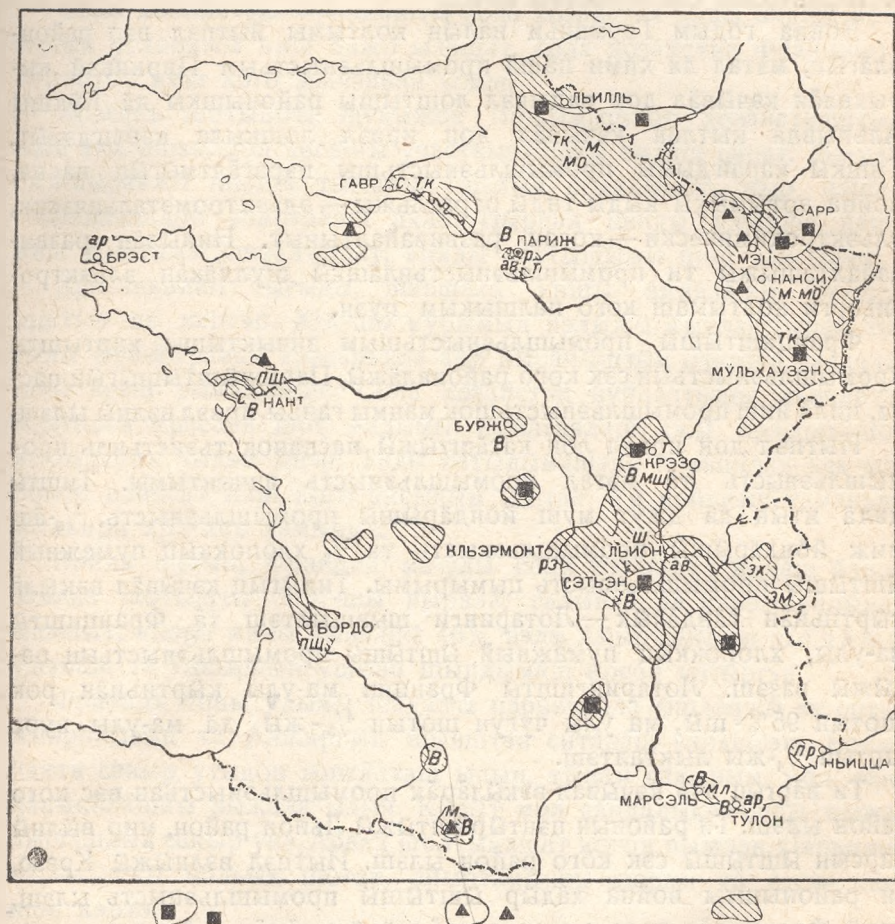
9-шѣ карт. Центральнѣй масив кѣтѣштѣшѣ гидроѣлѣктричѣски станци.

прѣдприѣятѣивлăм кого кѣртмѣшѣнѣм ѣштѣн. Тидѣвлă мычыц чугун дă вурс ѣштымѣш война анцыл готшыгыц кок пай шукѣмѣн.

Францин кѣянгышѣ шѣ лыкмы вѣрвлăштѣт (копивлă) Германьыштышылаок ѣнѣргохимичѣски комбинатвлă линѣт. Лач лѣмѣнжок Альпы, Пиринѣѣй кырыквлă районьшты дă Центральнѣй масив районьшты гидроѣлѣктростанцивлă когон шѣрлѣнѣт. Тидѣвлă ѣштымѣ мычыц ѣлѣктрохимичѣски промышльѣнысть — мѣталычѣски сплаввлăм, химичѣски вѣшѣствавлăм — пыдѣштѣшѣ йишѣм дă пышкѣдѣмдѣшѣм ѣштышѣ промышльѣнысть когон шѣрлѣн кѣн. ѣлѣзасышты пиш йажон стройѣн шѣндѣмѣ химичѣски фабрикѣвлăштѣт цилă Францилăн ровотайат.

Угыц лишѣ промышльѣныствѣлă — автомобиль ѣштышѣ Парижѣштѣ дă Лѣионышты, искусствѣнѣй парсын ѣштышѣ про-

мышльэнысть Льюнышты, резинь ёштыйш (автомобиль шинявләм) Кльэрмон-Фэрранышты (Центральный массив). Автомобиль ёштыймаштон Франци Англидон иктөр кэа, искусствэный парсын ёштыймаштй, пэрви тидыгыц анцылны ылшы Англи дон Италим поктэн шон, ниньдон төр кэа.

10-шы карт. Франция капайэн лыкмывланжы да промышльэныштыан карты.

Картышты: *ТК* — тэкстыль промышльэнысть; *ав* — авто дон авиастроймаш; *С* — судна строймаш; *М* — Металурги; *МО* — металообработкы; *В* — войный промышльэнысть; *МШ* — машина строймаш; *ЭМ* — электрометалурги; *ЭХ* — электрохимически промышльэнысть; *Т* — танкы строймаш; *Ш* — парсын промышльэнысть; *рз* — резинкы промышльэнысть; *ар* — арсенал; *ПР* — парфумэрный; *мл* — шавын шолтымы; *пр* — косирайым хадырвләм ёштыймаш; *ПШ* — качкыш ёштыймаш.

Франци промышльэныштышы тэвэ ти сэмьнь йажоэм мимьжы сэмьнь, анцыкы лăкшй куштылгы индустри вэрэш лэлй

промышльэнысть — метал ёштёшь, машина ёштёшь да хими завогвлә анцыкы ләктёньт. Айыртёмёнок война хәдёр ёштёшь промышльэнысть, война анцыл готшыдон төрөштәрән анчымыкы гёнь, когон рәзвивайалтыя манмыла. Кого, ләлө промышльэнысть вуйлалтышы капиталыствлә Франция полытьически ёлымәштёжө сәк анцылны ылыт.

Война годым Германия нәлын колтымы йытпәл вәл районвләгёц, метал да хими пәшә промышльэныстым Пириньё кырыквлән кәчөвәл дон вадывәл лоштышы районышкы да Күкшө Альпывлә кытлан кәчөвәл дон ирвәл лошкыла карандёньт. Тишкө карандымы промышльэныстышы пәрәгәлтмёгёц пасна, война эртёмёкө кыды-тидө отрасльжы — эльэктрометалычески, эльэктрохимически — когон рәзвивайалтыныт. Нинёлән рәзвивайалташыжы ти промышльэныствләшкө шулдәкән эльэктроньэрги колтымаш кого палшыкым пуән.

Франциштёшь промышльэныстышым анчыктышы картышты промышльэныстын сәк кого районвләжө, Парижёштёшьгёц пасна, цилә йиш промышльэныстышок манмы ганьы, ирвәл вәлнө ыләш.

Йытпәл дон ирвәл лон кәгәштёжө паснанок тьэкстыль промышльэнысть тә метал промышльэнысть анчыктымы. Тиштө цилә итён да джут муш йөндәрёшь промышльэнысть, $\frac{1}{5}$ -әш миж йөндәрёшь промышльэнысть та $\frac{1}{3}$ хлопоккёц пумажнёй ёштёшь промышльэнысть цымырымы. Тидөгёц кәчөвәл вәкёлә кёртнёйән сәндәлөк — Лотаринги шывшылтәш тә Франциштө ма-улы, хлопоккёц пумажнёй ёштёшь промышльэныстын пәлөжө вәзәш. Лотарингиштө Францин ма-улы кёртнёйән рок шотын 95% - шө, ма улы чугуи шотын $\frac{4}{5}$ - жы да ма-улы вурс шотын $\frac{3}{4}$ - жы лыкталтәш.

Ти вәргёц эчә кәчөвәл вәкёләрәк промышльэныстьян вәс кого район ыләш. Ти районын цөнтёрьштёжө Лёион район, мир вёлнө парсын ёштёшь сәк кого район ыләш. Йытпәл вәлнөжө Крөзо, ти районышты война хәдёр ёштёшь промышльэнысть ыләш, тидө Францилән вәлә агыл мол сәндәлөквләмәт — Францин сой-узньыквләжөм¹⁾ — пушкавләдон да мол хәдёрдон ситәрә; ирвәлнөжө металлурги пәшә да эльэктрохими пәшә промышльэныстьян Альпы кырык район ыләш.

Францин Париж халажы прольэтариатан сәк кого цөнтёр, кого значәннән ыләш. Тидө Лёион ганьок промышльэныстьян тошты

1) Крөзоштышы война хәдёр да машинәвлә ёштёшь промышльэнысть кычышы Шнәйдэрёи Концёрнжө Франциштө вәлә шуку вәрә агыл, Малый Антантаын сәндәлөквләштө (Чөко-Словакиштө, Йугославиштө да Руминьистө) да эчә Польшыштат шуку завогвләм кыча.

дэнтёр ылэш, тиды производствыжы сэмьнь тошты паша ёштё-машёжым (косир хадёр, сакой йажо моды, тёр висёшы инстру-ментвлэм, да художествёный хадёрвлэм) у йиш хадёр ёштё-маштон — война хадёр, автомобиль да аэропланвлэ молы строй-ымаштон кылдэлтэш.

Сола хозайства. Франциштё сола хозайства паша видэш при-родын условижы пиш йажо ылэшат, сола хозайства Франциштё топлоток пиш кого значёньян ылын.

Хресань шотышты шукужок ёшкёмёштё хозайстваштым пиш изи, ашкылдон висёмы участкёвлэштё видэш цацат. Ма-улы аёгё-йёранжы пишок тыгыдын шёлён шёндёмат, ныр пашам машинавлэдон ровотайаш акли. Пёрцан киндё удёмаш паша пиш тоштыла ёштэлтэшат, киндё лэктёшыжы пиш изи ылэш.

Хресанёвлэм тыгыды, шавшала кишы аёгёвлэжы пукшен лыктын ак кэртэл. XIX-шё курымын пёлёжы кытлаштырак ты-гыды аёгё-йёранан хресанёвлэ аёгё йёранёштём отказён халавлэ-шкы кэаш тёнгалёныт. Сола хозайства вуйлалтышы дёпарта-ментвлэн хресань шот видёмы пумагавлэштёжы хресань шот кёрёлтэок чёдём миён. Тидё ситёдёмашэш Францилэн эчэ ми-ровой войнаат пиш кого эскёкым ёштэн. Ти войнаэш таманьар мёльион хресань йамыныт.

Война анцыц, Францин ма-улы сола хозайства видэш йарал зэмля шотышты 50 %-шё нырвлэ, садывлэ да кавштавичёвлэ ёлыныт, кёзёйт нинё лёвёлнё 46 % вёлэ. Айыртёмёнок шаданё удёмаш тэ сакрылык ушман шёндёмаш когон кётёргён.

Францин тоны удёмы шаданё пёрвишёлэ ёшлэанжы ак ситё; Амэрикёгёц тэ Алжиргёц шывштэн ситэрэш вэрэштэш. Война йактэ сакры утыдон ёштэлтэш ылын, тёнам сакрым мол сандалёквлэшкы выжала ылын. Кёзёйт мол сандалёквлэшкы выжа-лышашлык сакры укэ. Арёкэ шолтымашат когон пыжлэн. Пёрвишё нёрёкёшкы вольык шотат, айыртёмёнок шарык тэ сасна шот шон кэртэ.

Война эртёмыкы сола хозайствашты проц утлажок у сэмдон вольык урдёмаш шарлэш тёнгалён. Пёрцан киндё чёдё удэлтэш. Сэк анцыкужок шёшэрэн вольык урдёмаш тэ йажо пай пушы вольык войёмаш лэктён. Киндё удёмаш тэ арёкэ шолтымаш кокшы да кымшы вёрёшкы моло шайыкыла кэн колтэн.

Выжалаш йамдёлёмы киндё удёмы вэржы Париж хала бас-сёйнёштё ылэш. Тиштё шаданём удат. Эчэ кэчёвал дон вадёвэл лошты йажо вэр улы, тиштё шаданём да маисым когон удат. Виноград куштымашыжы Францин йёрым-йёрвёшок когон

шәрлэн мантэ акли. Виноградлан хударак вәржй Францин йыт-пэл дон вадывэл лошты (тиштй пиш шуку начкы шалга дā кәнгй-жым шокшыжат пиш чыды лиэш). Тэвэ ти областышты вольык урдаш пиш йажо вәр ыләшәт, вольык урдымаш пишок когон шәрлэн. Тиштй алыквлә йажовлә ылытат, шйшәрән вольык тә

11-шы карт. Францин кыртны корнан карты.

йажо пай пушы вольык урдымаш пиш когон развивайалтын. Мол йиш отрасльвлә йарә, Франциштй сады дā кавштавичй пәшә видымәшәт йажонок шарән шоктымы. Кәчывәл вәлнй ылшы кы-ды дьэпартаментшй кавштавичй хәдйрвләм сәк кэрәл кушкышәш йштәнйт, ирсә кавштавичй хәдйрым вәлә шьндәт.

Транспорт. Францин пасна районвләжй икәнә-иктйштыдон пишок йажо пижыкан ылыт. Нинй лошты рәкәвлә, рәкәгыц рә-кәшкы йштймы каналвлә, шоссә корнвлә дā кыртны корнвлә шуку улы.

Сэна рэкән суднавлә кашташ йарал вәржй Рэйндон дә Ронадон канал ёштән пижыктымй. Кэчывәл вэлийжй Йужный канал пиш кэрәл ылэш. Тидй Атлантык окэән дон Сирвокшал тангыжым пижыктымйла вэс пачаш ёштйшәшлык. Тидйгыц пасна эчэ вэс канал Марсэль дон Роным пижыктйшй улы. Рэкә вйлынйшй сэк кого портвләштй — Париж, тидй паштэк Руан дә Страсбург ылыт.

Францин кйзйт 1300 тыжәм автомобиль¹⁾ улы. Ма-улы кйртньи корныжы циләок Парижйшкй цымырнат, тидй цэнтйр ылэш. Франци гач пиш кого значэньән мёждународный кйртньи корнывлә дә аэроплан чонэштйлымй льинивлә эртәт.

Торгэйымй пәшә видйшй карапльевлән ма-улы шйнгйцйштй пишок когон анцылны агыл, мол сәндәлыквләндон тәрәштәрйшәш кйнь, кудымшы вәрйштй вэлэ ылэш. Ма-улы груз шотын 70%-шй мол сәндәлыквлән суднавләш шывшталтэш. Сэк кого портшы Марсэль, тидйн паштэк Сэна рэкә әнгйштй Руан дә Гавра ылыт. Руан дон Гаврын ма-улы ёшкәштй вәшт колтымы грузышты шоттон Марсэльым эртәрәт.

Мол сәндәлыквләдон торгэйымәш. Франци ёшкәдоцынжы тьэкстыль промышльэныстышты ёштймй хәдйрвләм (сакой йиш коэмй, лйвәл тыгыр-йалашым дә выргёмй) машинәвләм, автомобильвләм, хими продуктивләм мол сәндәлыквләшкй лыктәш. Мол сәндәлыквләгыц ёшкәдокыжы шывштымы хәдйр лошты сэк анцылны промышльэныстышты йөндәрйшәшлык сирйо (миж, хлопок, парсын, күйнгй шү дә ньэфтй) дә тидйвлә паштэк качшашлык продукции (кандй, сакой йиш әрәкә, кофэ, какао дә мол фруктивлә) ылыт. 1928-шй игыц тишкйлә Францин мол сәндәлыквләдон торэйымәшйжй выжалымы әкшй нәлмй әкйм ләвәт ак кәрт, дьэфицитән ылэш. Францилән кэрәл ситәрйшй сәндәлыквләжй — Германы, САСШ, Англьи дә Францин колонйивләжй ылыт. Францигыц сакой хәдйр нәлшйвләжй — Францин колонйивләжй, Англьи, Бэльги, Луксэмбург дә Германы²⁾ ылыт.

5. Францин колонйиальный импәрижй.

Франци ёшкймжйн колонйижй шоттон — колонйижй 12 млн. кв. км. — мир вйлынй Англьи паштэк вараш вәрйштй шалга. Колонйиштй ёлйшй халык шотшы Францин тйнг сәндәлыкштышйгыц 1,5 гәнә шуку (60 млн.). Война эртймйкй тидйн ко-

¹⁾ Англьиштй 1,5 мйльион автомобиль, САСШ-ышты 27 мйльион автомобиль.

²⁾ Сәндәлыквләжйм выжалымы дә нәлмй хәдйр чйдй-шуку сәмйнь пачелә анчыктымы.

лоньи шотшы Германын Африкыштыш колонивләм шывшың нәлмь шотэш тә тидылән Азиштышы Сири дә Лываным кидышкы нәләш мандатим пуэныт тә, тиды шотэш кымдаэмьн. Францин шуку колонижок Африкышты (Алжир, Тунис, Марокко, Экваторыштышы дә Вадывәл Африкы, Мадагаскар), вара тиды паштәк Азиштыш колонивлә (Индокитай, Сири дә Лыван) ылыт. Эчә изирәк колонивлә Вәст-Индышты, Кечывәл вәл Америкышты дә Окэанышты улы.

Францилән колонивләжы ыштымь хәдйржым выжалаш тә промышльэныстылан кәрәл сирйом каучук, хлопок, нәфты, пранысть нәләш пиш кәрәл ылыт. Война годым Африкыштышы колонивләгыц „чэрный лэгион“ маным лымдымь халыкым токужы шывштән, ниным войнашкы сәк андыку колтән. Тропик сәндәлыквләшты ылышы халыквләм — паснанжок экваторыштыш Африкышты ылышывләм — рабвләшкы сәрән шындәныт. Пәшә ыштымәшкы нәэвольа поктылыт, кандалдон (кыртны цәп) цәплән шындәт, шин, шинок пуштыт. Пәшә ыштымәшты прамой ак пукшәп, халык худалана, шужәп ылымәшәш тә шимәшәш халык воксәок колән пйтә.

6. Францин кызытшы ышкә лоштышы дә мол сәндәлыквлә лоштышы положэныжы.

Франци кризисышкы мол сәндәлыквләгыц пачәш, 1930-шы ин покшалжы кытлашты нырән. Тәнгә гыньәт, кризис тиштәкән пишчынь дә пйсын ййрым ййр шәрләш тынгәлын. Промышльэнышты сәк когонжок автомобиль ыштымәшым, металлурги пәшәм дә тыкстыль пәшәм пүктәш тынгәлын.

Ма-улы ровочый шотыштыжы пәлыжәт утла пәшәдә кодыныт әль кынам тинәм ровотайыкалат. Пәшәдымь ровочыйвләжы дә изиш ровотайышывләжы 5 мыльион нәрй, ти шотышты шуды тйжәм әдәм утларак вәлә государствыгыц палшыкым нәлыт.

Кризис сола хозайствамат когон пыжән шуэн, паснанжок тишты пйрцән кинды үдымәш, әрәкә шолтымаш тә вольык урдымаш кого эксикышкы пырәныт. Кризисәт пайан хрәсәньвләмәт ләш ак коды, нинымәт пйзырә.

Францин буржуажижы ровочыйвлән пәшә тәрым изиэмдә, тиды лошток 8 цәшән пәшә кәчым 9-ән, 10 цәшән пәшә кәчышкы кужәмдәш кырэдаләш. Капитальиствлән тәнгә ыштымышты ваштарәш ровочыйвләәт йажо хором пуат. 1928-шы и готшән промышльэныстыан округләшты, кұаншы шұ капайымы вәрвләшты моло топлоток когон дә когон забастовкывлә, стачкывлә лйәш.

тѳнғалыныт. Польшытыкы сэмән кырэдалмашат когон дә когон шәрләш, когоэмаш тѳнғалыныт. Миньистьэрствывләм „вуйсәрә“ кэмбләок вашталтыл миат. Прольэтариатлан палшән шалгышы, тѳдѳм вѳктәрѳшы коммунист парты вэлэ ылэш. Компартыын пашажы Парижышты, йытпэл дон ирвэл лоштышы промышльэныстан районышты дә Лотарингышты пишок раскыдын палдѳрнә.

Францин буржуазижы Йѳвропышты ма-улы буржуази лошты, сэк когонок рѳакционный ылэш. Нинѳ лошты вуйлалтышывләжы финансовый буржуази дә война промышльэнысть вуйлалтышы буржуази — у войнашты эчэ когон пайаш шанышы буржуази ылэш.

Франция буржуазижы кугижә готшы Россѳйышты ѳшләнжы пайашыжы шуку вәрѳм йәшнән ылын. Сакой завогвләшкы дә фабриквләшкы оксаштым кого процѳнтыдон пуэнѳт, пиш шуку оксам әрѳмәш пуэнѳт. Рѳволюци лимѳкы нинѳн оксашты йамдымы лин. Нинѳ йамдымы оксаштым сәрәлшәшләнән СССР вѳлкы войнадон пырышы контррѳволюционьѳрвләән когон палшән шалгәнѳт.

Тѳвѳ тѳнѳ ылын гыньәт, Францин правитьѳльствыжы мәнмән СССР-нән нѳл иштѳ ѳштѳмѳ пашажыдон сэк силан, кого промышльэныстан сәндәлык лимѳжым шотышкы нәлѳн. Кѳзѳт Франци дон СССР лошты икәнә-иктѳ вѳлкы войнадон моло пыраш агыл (ѳнжы ли) манын договорым ѳштѳмѳ, тидѳ 1933-шы ин фѳвраль готшән ѳлымәшкы пырән. Тидѳм ѳштән шоктымаш СССР-ѳн тырын ѳләш шанымы польтытыкыжык пишок кого сѳнгѳмәш ылэш.

Францин импѳриализм кѳзѳт таманьар сәндәлыкыштышы буржуази ваштарәш ылэш. Паснанжок тидѳ Гѳрманьын буржуазигыц тә Итальян буржуазигыц лѳдѳлдәләш. Италийжы Сирвоксал тангыжышты пиш когон йәмдәләлтәшәт, сәдѳндон Францин буржуазижы тидѳ ваштарәш ылэш. Францин буржуазижы арми урдымашәш воздухыштышы дә тангыжыштышы флот урдымашәш лишѳ роскотым ак жәләйѳ: Францин воздухыштышы флотшы Йѳвропыштышы сәндәлыквләнгыц иктѳнгыцәт кого силан ылэш.

ВИВЫТВЛӘ. Францин, мол сәндәлыквләдон вәшә-вәшә кашташ положәнѳжы йажо ылэш. Природын условивләжы әнә-йѳрән пашә ѳштәш йажо ылыт. Әнѳрги запасыжы „ош шѳгыц“ пасна промышльэныстан ситәлыкык агыл. Кѳртнѳи утыдон ылэш.

Францим Англидон тѳрәштәрән анчымыкы, капитализм развивайалтмаш шайылан котшы сәндәлык ылэш манмыла. Францишты сола хозәйстважы война эртымыкы пѳрвишѳдорц чѳ-

дэмйн гыньа́т, соикток ик поратка значе́ньа́н ылэш. Война йактэ куштымы промышлѣнысть шу́кы ылын, остатка ивлѣштѣжѣ кого, лѣлѣ промышлѣнысть анцыл вѣрѣшкы лѣктѣн. Францин цилѣ мир вѣлѣан ростовши́к ылмыжѣ кого значе́ньа́н ылэш. Францин колонивлѣжѣ чотэ кого вѣргымды́кым йашнѣт, правашты гы́нь Англы́н колонивлѣдон тѣрѣштѣрѣймѣштѣ пишок изи ылэш. Франциштѣ́ кризис мол сѣндѣлѣквлѣштѣшы́гыц пачѣш лин гы́ньа́т, ышкѣмжѣм пишок йажон пѣлдѣртѣн.

Йатмашвлѣ:

Францин йытпѣл вѣл тѣржѣ́ дѣ кѣчѣвѣл вѣл тѣржѣ́ широтан махань г҃адысвлѣ лошты ылыт? Махань таңыжвлѣ́, вѣтлыквлѣ́ дѣ вѣтѣялвлѣ́ тидѣм мышкыт? Махань сѣндѣлѣквлѣдон пѣсмѣна́ - пѣсмѣна́ ылэш? Англы́дон тѣрѣштѣрѣймѣштѣ́ Францин ылымы вѣржѣ́ (положѣньѣжѣ́) малын Англы́нгы́ц хударак ылэш? Францин Антлантѣ́к окѣан тѣрѣштѣшы́ дѣ Сирвокшал таңыж тѣрѣштѣшы́ гавань-влѣгѣ́ц кышкы, махань сѣндѣлѣквлѣшкѣ́ кѣаш лиѣшт?

Францин йытпѣл вѣлнѣжѣ́ дѣ кѣчѣвѣл вѣлнѣжѣ́ махань форман рѣлѣйф ылэш? Ро́кыштышы́ кѣрѣлвлѣ́ махань вѣрвлѣштѣ́ ылыт? Прохот каштын кѣртмѣ́ махань рѣкѣвлѣ́ улы? Париж гач, Лѣион гач, Брѣтань гач, Сирвокшал таңыж тѣр гач йанварыштышы́ дѣ ийулыштышы́ махань изотѣрмвлѣ́ эртѣт?

Франци дон Англы́ лошты, а́гѣ-йѣрѣн пѣшѣ́ видѣмѣштѣ́ дѣ сола хозѣйства значе́ньѣштѣ́ махань айыртѣм улы? Франциштѣшы́ сола хозѣйствѣан махань отраслѣ́жы дѣ махань вѣрѣштѣ́ ко҃гонок развивѣйалтын? Фрациштѣшы́ война анцыл готшы́ промышлѣнысть тон война эртѣмѣкѣ́ лишѣ́ промышлѣнысть лошты махань айыртѣм улы? Война эртѣмѣкѣ́ малын пасна́нок лѣлѣ́ индустри развивѣйалташ тѣ́нгѣлы́н? Махань районвлѣ́ сѣк кого промышлѣныстья́н районѣ́ш шотлалтыт, кышѣ́ нинѣ́ икѣна́-иктѣ́штѣ́дон пижѣ́кты́мѣ́ ылыт? Карты вѣлѣшѣ́н Франци́ сѣк кого колопывлѣ́жѣм анчы́ктыда.

III. Бѣлгы́ дѣ Голанды́ (Нѣидѣэрланды́).

Бѣлгы́. Кымдѣмжѣ́ 30 тѣ́жѣм *кв. км* Халы́кшы́ 8 мѣ́лѣион нѣрѣ́; колонивлѣ́гѣ́ кымдѣмжѣ́ 2,4 *млн. кв. км*, халы́кшы́ 25 мѣ́лѣион.

Голанды́. Кымдѣмжѣ́ 23 тѣ́жѣм *кв. км*; халы́кшы́ 7,5 мѣ́лѣион нѣрѣ́; колонивлѣ́гѣ́ кымдѣмжѣ́ — 2 *млн. кв. км*, халы́кшы́ 56 *млн.*

Бѣлгы́ дон Голанды́ — Сѣвѣ́рнѣ́й таңыж тѣрѣштѣшы́ пашкудыла йѣ́гырѣ́ ылшы́ ко҃к изи сѣндѣлѣ́к ылыт. Нинѣ́н ко҃гыныштынат положѣ́ньѣштѣ́ пишок йажо ылэш. Бѣлгы́штѣ́ Англы́нгы́ц Йѣвропы́н матѣ́рѣкѣ́шкѣ́ кѣшѣ́ таңыж корны́ кѣ́ртнѣ́н корны́до пѣ́чкѣ́лтѣ́ш, кѣ́ртнѣ́н корны́влѣ́жѣ́ Франци́гы́ц Йѣвропы́н йытпѣ́л дон ирвѣ́л лошкыла дѣ покшал вѣрѣ́шкѣ́лѣ́ кѣ́. Голанды́ кидѣ́штѣ́жѣ́ Францин йытпѣ́л дон ирвѣ́л ложы́гы́ц лѣ́кшѣ́ рѣ́кѣ́ а́гвлѣ́ ылыт. Тѣ́гѣ́ок Гѣ́рманѣ́гы́ц тѣ́ Бѣ́лгы́гы́ц йо҃гышы́ Маас, Шѣ́лѣ́ды́ дѣ Рѣ́йн рѣ́кѣ́ а́гвлѣ́ Голанды́шток ылыт. Бѣ́лгы́н дѣ Голанды́н положѣ́ньѣштѣ́ цилѣ́ статья́нок йажо ылѣ́шѣ́т, нинѣ́ гач Йѣвропы́ сѣндѣлѣ́квлѣ́н торгѣ́йѣ́мѣ́ корны́влѣ́ эртѣ́т. Ти ко҃к сѣндѣлѣ́ккѣ́ мол сѣндѣлѣ́квлѣ́ лошты́ нѣ́лшѣ́влѣ́ дѣ выжалышывлѣ́ ылытат, пишок ко҃гон пѣ́йѣ́нѣ́т.

Бэлыгштѣ пишок когон кыртньи корны развивайалтын, Голандьштѣжѣ — вѣт-корны: рѣквлѣ мычкы, каналвлѣ мычкы дѣ тагыжышты. Бэлыгштѣ кыртньи корны пишок шырѣ ылѣш. 1000 *кв. км* кымдѣм йѣдѣ 365 *км* кыртньи корны вазѣш, Гѣрманьышты, Англыштѣ 120 *км* вѣлѣ ылѣш. Голандьин вѣт вѣлѣншѣ транспортшы пиш когон шѣрлѣн, (мир вѣлнѣшѣ кѣндѣкшѣмшѣ вѣрѣштѣ ылѣш) Бэлыгин вѣт вѣлвлѣ транспортшы пиш чѣдѣ.

Ти кок государствѣнат колоньивлѣштѣ пиш шуку улы. Йѣвропышты йѣш-нѣмѣ кымдѣмшѣ статья нинѣ сѣк изи сѣндѣлѣквлѣ ылыт, колоньивлѣгѣ шот-лымыкыжы гѣнѣ, нинѣ, капитальистѣческѣ мол сѣндѣлѣквлѣ лошты йѣндѣкшѣмшѣ дѣ лумшы вѣрѣшкѣ лѣктѣт. Бэлыгин колоньивлѣжѣ эквѣтыр вѣлнѣш Африкѣштѣ дѣ Голандьин — Индонѣзѣштѣ ылыт (полѣтыѣческѣ картѣм анчы).

Колоньивлѣжѣм нѣма жѣлѣйѣдѣок експлоатѣруйымаш, мол сѣндѣлѣвлѣдон торгѣйѣмѣш пѣшѣм пиш кымдан вѣдѣмѣш, Бэлыгинжѣ эчѣ когон развивайалтшы промышлѣэныштѣ тѣ Ышкѣ капиталжѣм Ышкѣмжѣн промышлѣэныштѣышкыжы вѣлѣ агыл, вѣс сѣндѣлѣквлѣн промышлѣэныштѣышкы лумаш, Бэлыгштѣшѣ дѣ Голандьштѣшѣ буржуазѣм пишок когон пѣйдарѣн. Халыкышты пиш шѣрѣн ѣлѣмѣ шоттон Йѣвропышты пѣтѣриш вѣрѣм нѣлѣт. Бэлыгштѣ ик *кв. киломѣтѣ*-рѣш икпораткан шотлѣн 260 эдѣм вазѣш, Голандьштѣ — 230 эдѣм. Бэлыгштѣ сѣк шѣрѣ халыкан вѣ жок кѣуѣншѣ шѣуѣн бассѣйнѣштѣ, Бэлыгѣ покшалны ылѣш. Ти бассѣйн сагаок кыртньѣн дѣ цинкѣн рок бассѣйнвлѣ ылыт. Тиштѣ Бэлыгин сѣк кого промышлѣэныштын цѣнтѣржѣ — мѣталурги¹⁾ промышлѣэныштѣ ылѣш. Тѣдѣ сага охонѣиѣ Ыштѣшѣ дѣ кошы промышлѣэныштѣ ылыт. Паснанжок война хѣдѣр Ыштѣшѣ промышлѣэныштын цѣнтѣржѣ — С ѣ р ѣ н — айырла. Бэлыгин кого халажы Б р ѣ ѣ с ѣ л ѣ — (200 тѣжѣм халыкан, йѣржѣ ылшы тыгыды халавлѣгѣ 800 тѣжѣм эдѣм) — торгѣйѣшѣ корнѣвлѣн цѣнтѣрѣштѣ ылѣш.

Голандьштѣ сѣк шѣрѣ халыкан вѣржѣ тагыж тѣр воктѣн ылѣш. Тиштѣ Голандьин цѣлѣ кого халавлѣжѣ — ти шотышты кок кого порт — А м с т ѣ р д а м (720 тѣжѣм халыкан) дѣ Роттѣэрдам (550 тѣжѣм халыкан), нинѣгѣц пасна Голандьин кого халажы Гаага (400 тѣжѣм халыкан) ылыт. Тагыж тѣр хала-влѣштѣ прохотвлѣм дѣ караплѣывлѣм стрѣйымаш пиш когон шѣрлѣн. Ти пѣшѣ-лѣок мол сѣндѣлѣквлѣгѣц кандѣмы сѣрѣю йѣндѣрѣмѣш (какао, кофѣ, бриллиант шѣрѣндѣмѣш, каучукѣм дѣ рис ырѣкѣтѣм производствѣвлѣ) когон шѣрѣмѣ.

Бэлыгин ик кого порты Антвѣрпѣн вѣлѣ улы. Тѣдѣ тагыж тѣргѣц 90 *км* нѣрѣ ѣрдѣштѣ, Шѣльда рѣкѣ ѣнгѣштѣ ылѣш. Кѣзѣт тѣдѣ Йѣвропышты ма-улы кого поргвлѣ шотышты Лондон дон Гамбург паштѣк кымшы вѣрѣштѣ ылѣш.

Ти сѣндѣлѣквлѣштѣжѣ коктыштыжат промышлѣэныштѣ тѣ торгѣйѣмѣш анчылыны ылыт. Бэлыгштѣ сола хѣзѣйства пѣшѣм ма-улы халыкын $\frac{1}{5}$ -жѣм вѣлѣ вѣдѣ, Голандьштѣжѣ цѣгвѣт халыкшы сола хѣзѣйства пѣшѣм Ыштѣ. Тиштѣ ѣнгѣйѣрѣнѣм пиш йѣажон пышкѣдѣмдѣт, сѣдѣндон вѣт киндѣ лѣктѣшѣжѣт Йѣвропыштышы сѣндѣлѣквлѣнгѣц чѣтѣ кого ылѣш. Хрѣсѣнѣ нѣрвлѣштѣ пиш шуку-жок тыгыды, изи участканвлѣ. Ѧнгѣ-йѣрѣн чѣдѣ ылмаш хрѣсѣнѣвлѣлѣн маханѣ гѣнѣнѣт ик йѣиш кулѣтурѣм ѣдѣктѣ. Сѣк когонжок сакырлѣк ушманѣм, цѣкорѣм, итѣнѣм ѣдѣт. Голандьштѣ тѣдѣвлѣгѣц пасна пѣлѣдѣш войымаш пиш когон шѣрлѣн, паснанок охѣра ганѣ важан пѣлѣдѣшвлѣм кушат. Голандьштѣшѣ сола хѣзѣйствашты сѣк когонжок вольѣк урдымаш когон шѣрѣмѣ, ти пѣшѣгѣц нинѣ мол сѣндѣлѣквлѣшкѣ выжалышашлык шѣшѣрѣм, сѣрым, ѣм, пѣйѣм моло йѣм-дѣлѣт.

1) Бэлыгѣ чугуи шѣрѣтѣмѣшѣжѣдон мир вѣлнѣ кудымшы вѣрѣштѣ ылѣш.

Голандыишты лач айыртэмйнок тангыжтыц „войуйэн“ нәлмә мўләндә пиш йажо кушкышым пуа. Ти мўләндә тангыж вѣткѣн лапышты ыләш (тангыж тәм-мѣжы годы) вѣт нәлмәшкѣн тидѣм йѣр кўкшѣ пўэдон әрән шѣндәвѣт. 1932-шы иштѣ, луаткок и ровотайымыкы ижѣ ти вѣрѣм Зудәрзѣй вѣтлыккыц пўән, әрән нәлѣн шоктәнѣт. Бѣндѣ ти вѣр Исәлѣ йәрѣшкѣ сәрнәлтѣн. Ти йәр йѣр мычкы пиш кого пространства зәмлә ләктѣн вазын. Кѣзѣйт әчә пиш шукужок коштымы агыл.

Виктәрѣмәш сәмѣнѣ ти кок сәндәлѣккә корольәвствывлә ылыт.

IV. Гәрманы.

1. Циләлык пәлѣмәш.

Гәрманы 469 тѣжәм кв. км кымдәмѣм йәшнә, мировой война анцыл готшыгыц 11% чѣдѣ; ма-улы халыкшы 65 мѣльион әдәм ыләш. Гәрманын географичәски положәнѣжѣ Англин дә Францин-ганы пишок йажо агыл.

Гәрманы тѣрѣкок Атлантык окәәнѣшкѣ ләктѣн ак кәрт. Тидѣ Атлантык окәәнѣшкѣ пәлѣ чўчылтшѣ ганы Балтык тангыж гач, Йутланд пәлѣострок кач Сәвәрнѣй тангыжышкы капайән колтымы Кильски канал вәшт ләктәш. Сәвәрнѣй тангыж тѣрѣштѣ Гәрманылан пиш шуку вѣргымдыкок ак вал. Балтык тә Сәвәрнѣй тангыжвләжѣ Гәрманын йѣтпәл вәл пѣсмәнжѣм вәлә мышкыт; сир вѣлвәлдон шывшылтшы пѣсмәнжѣ вѣт шѣрнѣшѣ пѣсмәнгѣц таманѣр пачаш кужы ыләш. Гәрманы Йәвропын покшал вѣрѣштѣжѣ ыләшәт, тидѣм тангыж тѣрѣштѣшѣ сәндәлѣк манаш акли, тидѣ матѣерик сәндәлѣк ыләш.

Гәрманы вадывәл вәлнѣжѣ кого сәндәлѣктон — Францидон — пѣсмәнә-пѣсмәнә ыләш, тидѣгыц пасна тиштәкәнок Лѣуксәмбург, Бәлѣги, Голандѣ, Данѣи, Швѣйцари, Австри, Чѣжо-Словаки, Польшы, Данциг тә Лѣитва Гәрманыдон матѣерик пѣсмәнәшлә ылыт.

Гәрманылан кѣзѣйтшѣ пѣсмәнжѣм 1914-шѣ дә 1918-шѣ ивлә лошты шалгышы войнашты Гәрманым сѣнгѣшәш ләкшѣвлә бѣштән пуәнѣт.

Вәрсальштышы тырын бѣлѣмѣгишән йѣштѣмѣ договор сәмѣнѣ, Гәрманыгыц тәвә маханѣ вәрвләм нәлѣнѣт:

1. Эльзас тә Лотаринги — кўәнгшѣ шўдон, кѣртнѣиән роктон дә пиш когон развивайалтшы промышльәныштыон Францилән пумы.

2. Кок изи округым Бәлѣгилән пумы.

3. Йутланд пәлѣострокышты ылшы Йѣтпәл Шлѣэзвиг Данѣилән пумы.

4. Польшы кидышкы шуку зэмля кэн колтэн—Познань область, Күшыл Сильезин частаажы, Ирвел Пруссин частаажы „Польшы коридор“ маным ыштэнйт та Германьын йашнымы тьэриторижым пычкын налынйт.

5. Лытва кидышкы Мэмэль округ кэн колтэн. (Лытва тидым 1923-шы ин шывшын налын).

6. Пасна государствышкы кого, пайан, портан хала Данциг ыштымы.

7. Францилан куйаншы шудон когон пайан ылшы Саарским пуэн колтэнйт. Саар область вктырымаш 15 иэш Лыгана кидышкы ванжэн. Ти 15 и эртымкы Саар область кulan лишаашлыкым решаш, цила халык йук пумашым ыштымыла (пльэбисцит), тиды веле йажон келеса, кulan, Германьлан аль Францилан Саар область лиэш.

Государствы стройалтмы сэмьньжы Германьы — союзный буржуазный республикы ылэш. 1918-шы иштышы революци йакте Германьы союзный импери ылын, тиккы пасна ылшы корольэвствывла, пасна ылшы кньяжествывла да молывла пырэнйт. Кызыт пэрви пасна ылшы государствывлам „зэмля“ манымлымдэнйт. Зэмля шотышты сэк когожок Пруси (292 тижэм кв. км да 30 миллион халык йла) вара тиды паштек Бавари, Саксоньи, Тьуринги, Вуртемберг, Баден да молывла ылыт.

Германьы республикы вуйлалтышышты президьэнт ылэш. Тидым цила халык йук пумдон айырат. Президьэнткыц пасна цила государствалык парламэнт — рейхстаг улы. Германьын правительствыжы канцльэргыц та президьэнт назначымы министр-влагыц ылэш. „Зэмлявлан“ ышкымыштын правительствы улы, тынэ гынэйт, 1933-шы ин цила Германьылык правительствы „зэмлявлан“ правительствывлашкы ышкымжын эдэмвлам — наместныквлам — назначэн колтэн.

Германьын шуку халышок, кым пайышты кок пайжат утларак халавлашты йлат.

Пруссиишты сэк кого халавла: Берлин тын хала ылэш, тишты 4 миллион халык йла. Финансовый да политически центыр ылэш, цила Германьым видя. Тишты пиш йажон развивайалтшы промышленость, цила кыртны корывлан важ ылэш. Гамбург — (1,2 млн. халыкан) Эльба рекя тырыштышы цила мир вьлнышы кого значенан ылшы кого порт ылэш. Дуйсбург (300 тижэм халыкан) Рейн рекя вьлнышы кого порт, металурги да хими промышленостыан район ылэш. Бреславль (600 тижэм халыкан) Одер рекя тырышшы кого, торгэйым паша видышы порт ылэш, тишты вьткорывла да

Саксоньыштйшй сэк кого халажы—Льэйпциг (700 тйжэм халыкан). Ти хала цилә мир вйльнйшй кнъига пэцәт-льймәшйн дә сакой йиш мэхән кавашты торгәйймәшйн цәнтйр ыләш.

Германьышты циләжй 40-әт утла кого хала ыләш, ти шотышты 10 халаштыжы 500 тйжэм утла халык ылыт.

Германьышты халык пиш шйрә ыләш. Икпораткан шотлымыкы ик квадрат километйрәш 137 әдәм вазәш, кыды вәрәжй Англьиштйшй кого промышльэныстьян районыштышы ганьок шйрә ыләш. Промышльэныстыштышы прольэтариат 40% ыләш. Тидй цилә лач йшкә китшйдон вэлә йшкймжйм пукша. Лач цилә прольэтариат шотшы 16 мйльион әдәм ыләш. Прольэтариат шотшыдон Германьы кокшы вәрйшты шалга. Германьын прольэтариат 6,6 мйльионат утла профсойузовләшты шалга, сәдйндон тидйн силажат кого ыләш.

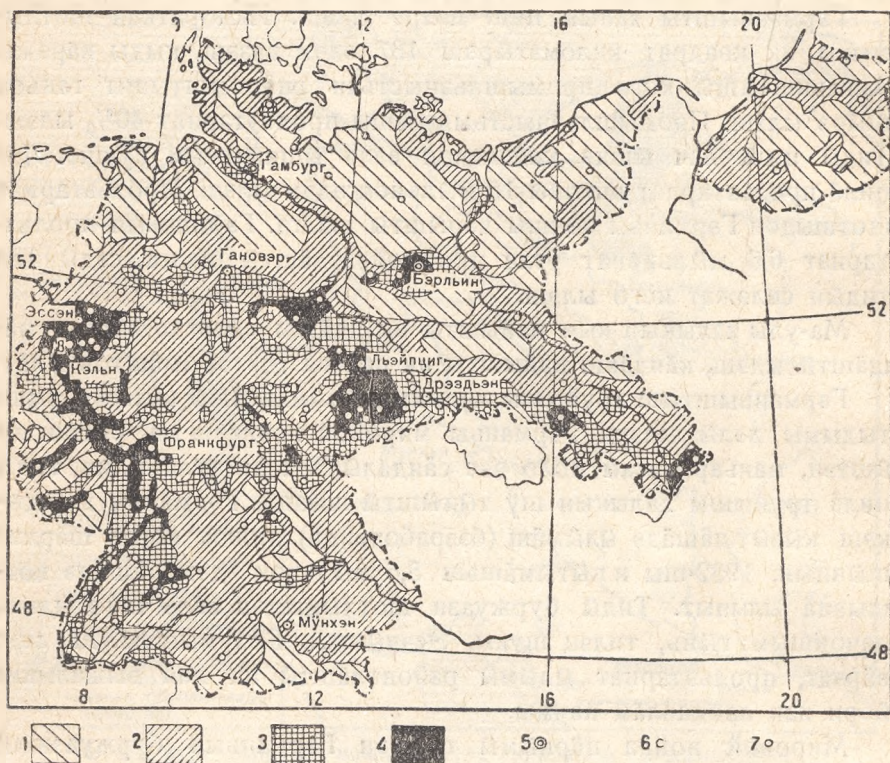
Ма-улы халыкын кым пайышты ик пайжы сола хозәйства пәшәшты ыләш, кәндәкш пайышты ик пайжы торгәйймәштон йләт.

Германьыштыш труйышы халыкын йльймәшйжй кәләсэн мыштыдымы ләлй ыләш. Германьы мировой войнаеш ма роскотым йштән, маньар оксам моло вәс сәндәлйквләлән түләш лин, тидй цилә труйышы халыкын шү тйнгйшты шйнцә. Германьы кымдыкәш кйзйт пәшәдә йльймәш (бэзработьица) пишок когон шәрлән шйнцйн. 1932-шы и пйтймәшәш 5,6 мйльион әдәм пәшәдә котшывлә ылыныт. Тидй буржуази шотлымыдон вэлә тәнә ыләш, лачокшым гйнь, тиләц шуку. Эсәнйшты, Бохумышты дә мол вәрәят, прольэтариат йльймй районвләшты пй пай выжалышы йори изи лапкавләм пачмы.

Мировой война цәрнймй готшән Германьын буржуазижй цәрнйдәок, когон дә когон ровочый классын пәшә тәрйм изиәмдән миәш пишок пыт кйрәдәләш. Кәрәк тәнә гйньәт, Германьын прольэтариатшй буржуази вәштарәш шалгаш нымахань тйкйдымок агыл, тидй йшләнжй кәрәл, прольэтариат вәрц шалгышы коммунист партйым йштән. Коммунист парты вәштарәш буржуази кәртийн, ныгынам колтымы тьэррордон кйрәдәләш, коммунист партйым йамдаш, пйтәрәш цаца гйньәт, буржуази вәштарәш прольэтариатын кйрәдәлмәшйм нымәгйцәт лүттәок вктәрән, вуйаләтән шалга.

Германьыштыш коммунист парты йшкә шотшыдон (чльән шотшыдон) капитальистйчески мол сәндәлйквләштышйгйц сэк кого ыләш. Тиштй таманьар шүдй тйжэм прольэтариат шалга. Германьышты комсомол организациәт кого ыләш, тиштәт таманьар лу тйжэм сәмйрйк ровочйвлә шалгат. Компарты

сага „Сойуз красных фронтовиков“ мааны организаци, йывырт ровотайаш (подпольно) тѣнѣлмѣжѣ готшѣн ушнаш тѣнѣлѣн. Ти организациштѣ 100 тѣжѣм члѣѣн угла. Гѣрманьыштыш коммунист партыѣн авторитѣѣтшѣ труйышы халык лошты пиш кого ылѣш. 1932-шы ин рѣйхстагышкы дѣпутатвлѣм айырымы годым, коммунист партыѣн кандидат вѣрц 5,3 млн. йук пумы лин.

13-шы карт. Гѣрманьын халыкын кв. км йѣдѣ ылшы шотым анчыктымы карты. Вѣр анчыктышы пѣлѣквлѣ. 1) — 1 кв. км 50 ѣдѣмгѣч чѣдѣ; 2) — 50 — 100 ѣдѣм; 3) — 100 — 200 ѣдѣм; 4) — 200 ѣдѣмгѣч угла; 5) — 1 мльионгѣч шуку ѣдѣмѣн халавлѣ; 6) — 400 тѣжѣмгѣч 1 млн. ѣдѣм йактѣ йѣлѣшѣн халавлѣ; 7) — мол халавлѣ.

Шукѣрдѣ агыл, фашиствлѣ властыѣм кидѣшкѣштѣ нѣлмѣкѣ, коммунист партыѣм фашиствлѣ кѣлѣсэн мыштыдымы когон орландарѣнѣт; коммунист партыѣн шуку вуйлалтышывлѣжѣм дѣ прольѣтар рѣволюци вѣрц шалгышы ровочыйвлѣм таманѣр тѣжѣм тѣурмавлѣшкѣ пыртѣн шѣѣдѣнѣт. Коммунист партыѣлыкмы газѣтвлѣм цилѣ цѣрѣнѣт. Компартыѣм ѳлвѣкѣ пактыл колтѣнѣт. Кѣрѣк тѣнѣ йштѣнѣт кѣнѣѣт, компартыѣн пѣшѣжѣ цѣрнѣдѣ.

2. Природын условивлэжы.

Рэльяэф. Германьын йәшнѣмѣ вѣлвѣлжѣн стройалтмашыжы кым ташкалтышѣш — йытпѣлгыц кѣчѣвѣл вѣкѣлѣ кѣкшѣм мишѣ ташкалтышвлѣш пайылалтѣш. Пѣтѣриш ташкалтышыжы Йытпѣл вѣл Германьын лапата ылѣш. Тидѣ Германьын шуку вѣржѣмок йәшнѣ, Германьы покшалнышы кырыквлѣ йактѣ шывшылтѣш. Болтѣй тангыж тѣр сиржѣ вѣт тѣммѣшѣш-пымашѣш утлаок когон мышкылт шѣнцѣн. Тиштѣ кого льиманвлѣ ѣл гафвлѣ лин шѣнцѣнѣт.

Кокшы ташкалтышыжы — Германьы покшалныш кырыквлѣ широта сѣмѣнѣ шывшылтыт, нинѣ Германьым торѣш пѣчкѣт. Тидѣ йшкѣ систѣмѣшкѣжѣ таманьар шуку изи кырыквлѣм уша.

Кымшы ташкалтышыжы Германьын кѣчѣвѣл вѣлнѣжѣ ылѣш. Тиштѣ Кѣчѣвѣл-Германьын кырык лапата дѣ Альпы систѣмѣн кырык (Германьышты 3 километѣргыц кѣкшѣ вѣр укѣ) ылыт.

Рѣкѣвлѣ. Германьыштышы цилѣ рѣкѣжок Йѣвропы покшац йогаш тѣнѣлѣт. Нинѣ Германьын рѣльяэфшѣ сѣмѣнѣ цилѣнок Балтѣй дѣ Сѣвѣрнѣй тангыжвлѣшкѣ йогат. Кѣчѣвѣл вѣл Германьыгыц йогаш тѣнѣлшѣ Дунай рѣкѣ вѣлѣ Германьын пѣсмѣнжѣм кѣчѣвѣл вѣкѣлѣ пѣчкѣн лѣктѣн. Шим тангыжышкыла йога. Германьышты рѣкѣвлѣ шуку ылыт. Дунайгыц пасна цилѣ рѣкѣжок Германьышты пиш латнан йогышывлѣ дѣ цилѣ рѣкѣок прохот кашташ лимѣ йажо корнанвлѣ ылыт.

Германьын пиш когон кѣрѣл рѣкѣжок Рѣйн (1125 км кыташ ылѣш). Тидѣ Германьын вадывѣл пѣсмѣнжѣ мычкы йога. Тангыжышкы лѣкмѣ годымжы, тидѣ Голандѣм пѣчкѣн лѣктѣш. Германьыштыш мол кого, экономикѣш кѣрѣл ылшы рѣкѣвлѣ: Вѣзѣр, Эльба дѣ Одѣр ылыт. Нинѣ цилѣн Германьын тѣриторыштыш тангыжвлѣшкѣ йогат. Пѣтѣриш коктыжы — Сѣвѣрнѣй тангыжышкы дѣ кымшыжы Балтѣй тангыжышкы йога.

Рок лѣвѣлнѣшѣ кѣрѣлвлѣ. Германьышты рок лѣвѣлнѣшѣ кѣрѣлвлѣн запасышты пишок шуку агылѣп кѣнѣят, нинѣ Германьын индустрижѣлѣн пиш ѣнѣян базы ылыт.

Германьын сѣк кого пѣяншыжок кѣѣншѣ шѣ ылѣш. Кѣѣншѣ шѣ запасыжы тидѣн 251 млрд. т (Вадывѣл Йѣвропышты пѣтѣриш вѣрым йәшнѣ). Кѣѣншѣ шѣ шуку ылман вѣрвлѣжѣ Рѣйн мычкы шывшылтшы кырыкын йытпѣл вѣл дѣ кѣчѣвѣл вѣл тѣрвлѣштѣ, Рурски дѣ Саарски бассѣйнвлѣштѣ, Сильѣзиштѣ

дә Саксоньштй ылэш. Луды шў манмыжы Германьын покшал вәрйштйжй пиш шуку запас кйә.

Кйртньи руда запасышыжы пишок шуку агыл. Цилә вәрэ-вәрэ ылшыжым иквәрэш шотлымыкы 700 млн. *т* нәрй вэлэ ылэш. Пиш шуку кйртньи рокан вәрвләжй кўәншй шўән бас-сәйнвлә сага ылыт. Цйрәән мэтал рок (вйргәнъян, шиән, свиньэ-цән рок циләок пйтәрймй манащ лиэш.

Кальий санзал запас пиш кого ылэш. СССР-ыштй Сольи-камск тоны ылшы санзалым момэшкй, китшйгйц сйсьйртйм-эшкйжй, Германьын Эльзасыжы (калий санзалдон пайан район) Германьыштыш калийән санзал вәр цилә мир вйлнйшй сэк пайан вәрэш шотлалтын.

Кльимат. Германьын йәшнймй вәржй кого агыл гйньәт, тиштй климат чотэ шуку статьян ылэш. Германьын йытпэл дон вадывэл лоштыжы тангыж тйр климат каньок ылэш. Тиштй тәлым икпоратка шокшыжы 1°, кәнйжымжй гйнь 17° ылэш. Ирвэл вәлнйжй матйерик климат шалга. Тиштәкән тәлым 2-гйц 3° йактэ ўштй, кәнйжымжй 19° шокшы (икпораткан шотлымашым анычктымы).

Германьын кэчйвәл вәлжй кўкшй вәр ылэшәт, тиштй—йытпэл вәлнйшй лап вәрйштйшйгйц ўштй.

Ик и мычкы икпораткан шотлымашты 70 см нәрй осадкы вазэш. Лач айыртәмйн шуку осадкыжок кырыквлән вадывэл тйрәшйштй вазэш (140 см йактэ). Германьы покшал вәрйштйшй лап вәрйштй сэк чйды осадкы вазэш, тиштй 50-гйц 60 см йактэ вэлэ шөэш.

Вады вәлнйшй дә ирвәлнйшй климат лоштышы айыртәм кого ылэшәт, сола хозайства видымашйштәт айырлалтэш. Вады вәлжй лывыргы сәндәлык ылэшәт, тиштй чотэ шуку купвлә дә пиш кого алыквлә ылыт, хозайствавлә тыгыдывлә, аңа-ййрән пәшәм шышәрән дә йажо пай пушы вольык урдымаштон иквәрәштәрәнйт. Ирвәлнйжй гйнь пйрцән киндй ўдымй чотэ кого хозайствавлә ылыт.

Осадкывлә чотэ шуку литәт, рәкәвләштй вйт топлот ик ладышты шалга (Паснанок Рәйн). Тәнгә вадывэл вәлнй ылэш. Ирвәлнйжй гйнь Эльба дә паснанжок Одйэр кәнйжым коашәмйт.

Вйлвәлрок (почвы) дә кушкышвлә. Германьышты вйлвәлрок ләвәдәлтйш нәзәр ылэш манащ лиэш. Шукужок йажо шачыш пугымы ломыжан рок ылэш, тйнгә гйньәт, кыды-тидй районыштыжы пиш йажо роквлә улы, пиш йажо шачышым пуат. Тангыж тйр мычкы тангыжгйц „войуйән“ нәлмй вйлвәл рок полоса кәә. Тидйм йори пўэ йштән коштән йарал рокушкы сәрән шоктымы.

Тиштѣ пиш йажо вѣлвѣл рок ылѣш, тидѣм марш маныт. Рѣйнѣн, Эльбан дѣ Одьѣрѣн лапвлѣштѣ мычкы дѣ Германьын йытпѣл вѣлнѣшѣ лап вѣрѣштѣ вѣт тырлыктѣн кодымы пиш йажо, йажо шачыш пушы вѣлвѣл рок ылѣш.

Германьын кѣчѣвѣл вѣлнѣшѣ ошмаан йакшар роккѣц лишѣ вѣлвѣл рокшы йажо шачыш пушы ылѣш, паснанжок тиштѣкѣн садым дѣ виноградым когон шѣрѣш лиѣш. Германьышты кымдыкѣшок манмы ганыы культурандымы ландшафт ылѣш. Шуку шѣргѣжок (имѣнжѣт, тумѣржѣт, бук шѣргѣжѣт) искусствѣны шѣндѣн куштымы.

3. Истори дѣ гѣографи очѣрк.

Германьы капитализм сѣмѣнь развивайалтмы корнышкы мол сѣндѣлѣквлѣгѣц пачѣш пырѣн дѣ ти корныш пиш йѣлѣ лѣктѣн.

XIX-шѣ курым тѣнгѣлмѣ анлак Германьы мол сѣндѣлѣквлѣгѣц пачѣш котшы сола хозяйствѣан сѣндѣлѣк ылын. Тѣнѣм эчѣ Германьы ик цѣла государствѣ агыл ылын. Тидѣ тѣнѣм таманьар лу пасна государствѣвлѣѣш (корольѣвствѣ, гѣрцогствѣ, кнѣжѣствѣ дѣ моливлѣѣт) пайылатѣш ылын. Германьышкы пырышы пасна государствѣвлѣ пиш шукѣршѣнок торгѣйѣмѣш пѣшѣм когон видѣнѣтѣт, торгѣйѣшѣ капитал пиш шуку погынѣн дѣ капиталгѣц пасна мануфактурат когон развивайалтын. Пасна государствѣвлѣ полѣтыкѣ дѣ экономикѣ пѣшѣштѣм вѣктѣрѣш, халык хозяйстваштым развивайаш ик видѣм укѣ ылын.

Германьын пасна ылшы когорак государствѣвлѣжѣ 1834-шѣ ин ѣшкѣ лоштышты Таможѣный сойузым ѣштѣмѣкѣштѣ вѣлѣ экономикѣштѣм развивайаш йажо услови лин. Ти сойузым ѣштѣмѣш пасна ылшы государствѣвлѣм иквѣрѣштѣрѣмѣштѣ пѣтѣриш кого ашкыл лин. Ти пѣшѣ сѣк пѣтѣриок 1835-шѣ ин, тѣ вѣрѣмѣн когон развивайалтшы промышлѣныстыѣн районышты — Саксоньыштѣ тѣнгѣлѣлѣн. Тѣмѣкѣ, мытык жѣлѣшток пасна ылшы государствѣвлѣм кѣртнѣи корнывлѣ икѣнѣ-иктѣштыдон лижѣктѣнѣт. Ышкѣ лошты дѣ мол сѣндѣлѣквлѣ лошты торгѣйѣмѣш когон шѣрлѣш тѣнгѣлѣн. Пасна ылшы государствѣвлѣштѣ, айыргѣмѣнжок Пруссиштѣ дѣ Саксоньыштѣ фабриквлѣ развивайалташ тѣнгѣлѣнѣт. Развивайалташыжы полѣтыкѣ сѣмѣнь цѣлѣ государствѣвлѣ ушнѣн шомѣшкѣ пишок чѣнь кѣн кѣртѣ. Прусси дон Франци лоштышы 1870 — 1871 ивлѣштѣ лишѣ война вѣлѣ пасна государствѣвлѣм ик кого Германьы гос дарствышкы цымырѣн, тѣмѣкѣ вѣлѣ анцыкыла тѣрвѣтѣн. Ик кого государствышкы ушнымѣш, Францигѣц чотѣ кого контрибуци нѣлмѣш, машинѣнѣгѣмѣ индустрилѣн шѣрлѣшѣжѣ пиш кого полшыкым пуѣнѣт. Мировой война тѣнгѣлмѣшѣш Германьын промышлѣныстышы, кѣнѣшѣ шѣ лыкмѣш, прохот-караплывлѣ стройымѣш тѣ гѣэкстѣиль пѣшѣгѣц пасна Англѣн промышлѣныстыым покѣтѣн шон дѣ мир вѣлнѣшѣ кокшы вѣрѣш лѣктѣн. Германьын фабриквлѣштѣ дѣ заводвлѣштѣ ѣштѣмѣ йажо, шуку тырхшы шулдѣкѣн кѣртнѣи хѣдѣрвлѣштѣ мир вѣлнѣ ма-улы ринкѣвлѣшкѣ дѣ Англишкѣжѣт вѣк шѣрлѣш тѣнгѣлѣнѣт.

Германьын капиталжы дѣ хѣдѣрвлѣжѣ Англѣн дѣ Франци колонѣивлѣшкѣ пыраш тѣнгѣлѣнѣт, тидѣвлѣгѣц пасна Китѣйѣшкѣ, Россѣйѣшкѣ, Йѣвропын кѣчѣвѣл вѣл сѣндѣлѣквлѣшкѣ дѣ Малый Азишкѣ капиталжѣт, хѣдѣрвлѣжѣт пыток шѣрлѣн шѣнѣнѣт.

Капиталистическн сэмьнъ развивайалтмы корнышкы Германы мол сандә-
лѣквләгъц пачәш ләктѣнәт, йәл вэрәмәштѣ когорак колоньивләм моло Ышләнжѣ
шывшын нәлѣн кәртә. Тидѣ Ышләнжѣ йәлгъц котшы изи лаштыквләм вәлз Аф-
рикѣштѣ дә Окзанын остроквләштѣ нәлѣн кәрдѣн. Германын буржуазижѣ
тәхән ылмашым тырхән кәртә. Тидѣ Ышкә кидѣшкѣжѣ Африкѣштѣшѣ Англин
дә Францин колоньивләм шывшын нәлмѣ шотәш колони шотшым когозмдәш,
Балкан пәлэострокушты ма-улы государствывләм дә Малый Азиштѣшѣ сандә-
лѣквләм Ышкә кидѣшкѣжѣ пырташ, сакой мэталан рок шуку ылан Лѣуксәм-
бургым дә Франциштѣ ылшы Лотарингин чәстѣяжѣм кидѣшкѣжѣ нәлѣн шокташ
пишок когон шанән дә ти пәшәм Ыштән шакташ пыт йәмдѣләлтѣн.

Война тѣнгәләш пыток йәмдѣләлтѣнѣт. Германын армижѣ мир вѣлнѣ сәк
силанәш шотлалтын, флотшы кымшы вәрѣштѣ (Англи дә САСШ пәштәк)
ылын.

1914-шѣ дә 1918-шѣ ивлә лошты шалгышы войнашты Германым сѣнгәнѣт.
Сѣнгѣшѣ сандәлѣквләжѣ Германын колоньивләжѣм иктѣ дәнѣн шывшын нә-
лѣнѣт, колониыгъц пасна Ышкѣмжѣн, йәвропыштышы тѣн тѣриторижѣмәт
чотә шуку пѣчкѣн нәлѣнѣт. Ти пѣчкѣн нәлмѣ тѣриторивләжѣ сага Германы
кѣаншѣ шү запасын вѣц пайышты ик пайжым, кѣртнѣян рок запасын нѣл пай-
ышты кым пайжым, цинк запасын кым пайышты кок пайжым, свинѣц запасын
нѣл пайышты ик пайжым, калѣийән санзал запасын пәлѣжѣ нәрѣм, ыржа дә
роколма нырын вѣц пайышты ик пайжым, шадәнѣ нырын шѣм пайышты ик пай-
жым йәмдән. Тырын Ылѣмѣгѣишән Вәрсальышты Ыштѣмѣ договор мычкы Гер-
маныгъц тәвә эчә мавләжѣм шывшын нәлѣнѣт: торгәйѣм пәшә видәш йарат
ма-улы флотшым (80%-м кодәнѣт) 10 тѣжәм паровозым, 200 тѣжәм вагоным
таманѣр шүдѣ тѣжәм вуй кого вольыкым дә цилә войналык хәдѣрѣм. Германы
войнаш цилә статѣн роскот ужмыжы 135 мѣльиард маркаш ыләш, ти әк ма-улы
пурлыкшын 45% лиәш. Тидѣ ситѣдѣмәшәш Германы вѣлкѣ эчә 132 мѣльиард
марку контрибуцим шортнѣ дон тѣләш пуәнѣт.

Түлән шоктыдымы контрибуцин ләлѣшѣ цилә хәләк Германыштышы труй-
ышы халык вѣлкѣ, пролѣтариат шүшкѣ артән пумы, тидѣ мычш труйышывлә
лошты рѣволюци вәри кѣрәдәлмәш когон дә когон шәрлә. Германы экономикѣ
сэмьнъ Ынжѣ пангругуәлт манын, тѣшәкән пролѣтар рѣволюци Ынжѣ ли манын,
САСШ-н буржуази тәмдѣмѣ сэмьнъ сандәлѣк вѣлнѣшѣ буржуази, Германыгъц
рѣпараци шотәш нәлмѣ оксаштым тѣләш нормандәнѣт.

1924-шѣ ин „план Дауеса“ манмым Ылѣмәшкѣ пырташ тѣнгәлѣнѣт. Ти план
сэмьнъ Германы пѣтәриш ин 1 мѣльиардым, вара $1\frac{3}{4}$ мѣльиардым дә 1928-шѣ
игъц $21\frac{1}{2}$ мѣльиард шортнѣ маркум тѣлѣшәшлык ыләш. Ма-улы тѣлѣшәшлык-
шым манѣр иштѣ түлән пѣтәрѣмѣлә ылын, тидѣжѣ кәләсѣмѣ агыл. 1928-шѣ
игъц „план Йунга“ манмым пыртымы. Германы вѣлкѣ цилә контрибуцижѣм 127
мѣльиардым шѣндѣмѣ, тидѣм түлән шокташ 59 и пумы ылын. Германышты
мол государствывләштѣшѣ ганьок кризис пиш когон шәрлән кәнәт, Германы
Йунг план сэмьнъ тѣлѣшәшлыкшым түлән кәртә дә 1932-шы игъц тишкѣлә рѣ-
параци сэмьнъ тѣләш воксәк цәрнән.

4. Халык хозәйстважы.

Германын халык хозәйстваштыш сәк кого отрасльжок — тидѣ
пиш йажон развивайалтшы индустри ыләш. Сола хозәйстванат
халык хозәйствашты значәнѣжѣ ик поратка ыләш. Солавләштѣ

дә халавлә лишнйшй посьолкывләштй цилә халык шотын кым пайышты ик пай халыкшы йлә. Сәндәлыкәш кәрәл сола хозайства продукция вйц пайышты нйл пайжым йшкәок ситәрәт.

Промышльэнысть. Германын промышльэныстьлан пиш айыр-тәмйнжок лймлйвләжй: 1) промышльэнысть сәмйнь развивайалт-маш (картьэльвлә, концәривлә), паснажок нинй хими дон мөталурги промышльэныстьшты дә машинә йштймәштй кого значе-нйән ылыт; 2) кого промышльэнысть тон банкывлә пиш цат пийжйкйштй ылыт.

Мировой война эртймйкй кого прәдприйативләштй „рацио-нальизаци“ пәшәм у тьэхникй пыртымы сәмйнь эртәрәнйт. Пәшә ашындарымашыжы күйәншй шү лыкшы пәшәштй 25% когөмйнь, автомобиль йштймй промышльэныстьшты 160%. Ти пәшән ма-улы ашыжы вәлә цилә фабрик хозавлә кидйшкй кән. Ровочый-вләлән түймйкй пәшәдәр когөмдймй вәрәш изиэмйнь вәлә.

Германышты күйәншй шү запас (ти шотышты луды шү) пиш шуку. „Ош шү“ (гидроэньэрги) запас Германын чйды ыләш. тйнгә гйньәт, ма-улы мир вйлнйшй запасын 15% ыләш. 17 млн. гәктаргйцәт утла торфан купвлә ылыт. Сәк когонжок күйәншй шүм йылатат, тидй паштәк гидроэньэргим пәшәшкй колтымаш ыләш (10,5%), торфшым гйнь, пиш чйды кәрәлышкй сәртәт.

Германы ма-улы эльэктростанцивлән кәртмәшйжйдон Вады вәл Йэвропышты сәк анцылны ыләш. Мир вйлнйжй САСШ паш-тәк кокшы вәрйм йәшнә, Эльэктричәствыжы Покшал Германын цәнтйрйштыжй пишок когон шәрймй.

Промышльэныстьшты сакой машинәвләм ровотайыкташ пиш шуку мөханйчәски двигатьэльвлә ылыт. Промышльэныстьшты-жы тьэхникй пиш когон шәрлән. Кйртнйән рокым, күйәншй шүм дә мол кәрәлвләм рок лйвәц лыкмы рудниквләштй, копи-вләштй цилә пәшәжок манмы ганьы мөханйзәндймй ыләш. Завотвләштй, фабрикйвләштй циләшток конвәйәр ровотайа. Кого прәдприйативләштй шукужок автөматычәски оборудованьән ылыт. Токо эртйшй ивлә лошты худа йиш луды күйәншй шүгйц вишкйды олтышым йәмдйләш тйнгәлйнйт. Воздухкйц азотым, кымфарам дә молымат искусствәнй погымаш пәшә когон шәрлән. Германын промышльэныстьшы тьэхникй сәмйнь хәдйрләлтмй-жйдон Англин промышльэныстькйц анцылны шалга, САСШ промышльэныстьын кыды-тиды отрасльвләжйгйц анцылны ыләш

Германы промышльэныстьын сәк кого отрасльвләжй: мөталурги пәшә, машинә йштймәш, эльэктротьэхникй пәшә, хими пәшә дә тьэкстйль пәшә. Нинйвлә паштәк качкыш йәмды-лышй пүшәнгй йөндәрйшй дә молывлә ылыт.

Мэталурги дон машинā Ыштѣмāш. Ровочый шоттон пѣтѣриш вѣрѣштѣ мэталурги дѣ машинā Ыштѣшѣ отрасль-влѣ ылыт. Ти кок пѣшѣштѣ 2,5 мѣлыион ровочый ылѣш.

Гѣрманьы машинā Ыштѣмѣ шотшыдон дѣ шуку тырхышы йажо машинāвлѣ Ыштѣмѣжѣдон Англыион тѣвѣдѣн шалга. Гѣрманьы кризис йактѣ чугуно дѣ вурс шѣрѣтѣмѣшѣжѣдон кокшы

Кѣяншѣ шѣ

Промышлѣный районвлѣ

Кѣртнѣи руда

14-шѣ карт. Гѣрманьыи капайѣн лыкмыш дон промышлѣныштын карты.

Картышты: Т — тѣэкстыль промышлѣнышты; Х — химичѣски; М — мэталурги; МО — мэтал обработки дѣ машинā стрѣймаш; ЭМ — элѣктромэталурги.

вѣрѣштѣ (САСШ паштѣк) шалгѣн. Мировой война анцыц Гѣрманьы Англыиѣц кок пай чугуном дѣ вурсым шѣрѣтѣ ылын. Мэталурги завогтвлѣштѣ Ышкѣмѣжѣн кѣяншѣ шѣдон ровотайат, кѣртнѣиан рокшы ак ситѣ. Война анцыцок эчѣ Гѣрманьыи кѣртнѣиан рокым Франциѣиц, Лѣуксѣмбургѣиц тѣ Швѣциѣиц шывштѣн.

Мэталурги дѣ машинā Ыштѣмѣш развивайалтшы кого промышлѣныштан лач когон пѣлдѣрнѣишѣ Рѣйн рѣкѣ тѣр мычкы

ылшы, кого запасаң кўаңшы шў ылшаң Рурски район ылэш. Паснаңжок ти районушты Эссәң хала, тйштй ылшы Круппын заво́твләштйдон айырла. Гәрманьым сйгймәшкй тидй заво́твләштй пушкавләм, танквләм дә войнаеш кәрәл мол пыдыртышы, пушшы хәдйрвләм йәмдйлән. Ти хала паштәк Бохум дә Зольингән ылыт.

Машина бйштйшй кого прәдприйативлә эчә Зольингән халашты, Кәльн халашты дә Саксоньи районуң Лйәйпциг тә Дрездйән халавлә, Сильези районушты (Брәславль) дә Бәрльин хала ылыт.

Рок лйвәц кәрәлйм лыкмы промышльәныстышы кризис лимәшкй мйльионак-нәләк ровочый ровотайәнйт, ти промышльән-ысты мәталургилән олтышым дә махань-шон сирйом пуа. Кўаңшы шў лыкмашыжыдон, мир вйлнйшй кымшы вәрйштй ылың. Шў лыкмашыжы дә лыкмы шўжйм пиш мыштән кычылтмашыжыдон мир вйлнй сәк пйтәриш вәрйштй ыләш.

Йаңон коксуйалтшы кўаңшы шўаң кого районжы Рур бас-сәйң, луды шўаң районжы Покшал Гәрманьы (Тйуриңги дә Саксоньи районвлә) ылыт.

Эльэктротйэхнйчәски промышльәныстышы аңцылны аңчыктымы машина бйштймй халавләшток ыләш. Гәрманьын ти промышльәныстышы пиш когон развивайалтын:

Химичәски промышльәныстышы йшкймжйң бйштймй продукцин качәствыжыдон мир вйлнйшй сәк пйтәриш вәрйм йәшнә. Бйштймй продукцин шуку-чйдйжйдон кокшы вәрйштй ыләш, САСШ-лаң пйтәриш вәрйм пуа.

Химичәски промышльәныстыын ма-улы производствыжы вйт силам дә вйдйм пиш шуку нәләш. Мир вйлнй сәк кого, хими продукци бйштйшй заво́т, Рәйң рәкәң покшал вәр кытлаштышы Бадән халаштышы соды бйштйшй дә аңыльин бйштйшй фабрикй ылыт. Химичәски промышльәныстыын вәс районжы Покшал Гәрманьыштышы кальийәң санзал дә луды кўаңшы шў шуку ылман вәр — Тйуриңги дә Саксоньи район ылыт.

Тйәкстыль промышльәнысты Гәрманьын пиш шәвшәлә ылшы промышльәнысты ыләш. Ти промышльәнысты когон шәрлйшәң районвләжй Покшал Гәрманьышты (Тйуриңги, Саксоньи дә Сильези) ылыт. Пасна фабриквләжй ййтпәл вәл Гәрманьыштыш кого халавләштәт улы. Тйәкстыль промышльәныстышым хәдйр-лймй сәмйнь Гәрманьы Аңгльи дә САСШ паштәк, кымшы вәрйштй ыләш.

Качкыш йәмдйлышй промышльәнысты, паснаңжок сакырлык ушманым дә роколмам йөндәрйшй производствы, сирйо-

йәмдәлмәй вәрвлә лишән йышымә ылыт. (Сақырлык ушман йөндәрйшә) промышльәнәышть Йәвропышты пәтәриш вәрйшты ыләш. Тидә айыртәмәнок Саксоньин Эльба рәкә мычкы ыләш. Әрәкә шолтымаш Йытпәл вәл Гәрманьын төр лапәмәйн ир вәлнәй когон шәрлән.

Сола хозайства. Гәрманьышты природын условижәй пишок йажо агыл гәһнәт, сола хозайства пәшәжәй пиш когон у сәмәйн развивайалтшы ыләш. Кымдыкәшок манмы ганьы шуку шурнан нырвлә ылыт. Аңә-йбәрән пышкыдәмдәймәшкәй миньэралвләгәйц йышымә сакой йиш пышкыдәмдәйшым пиш когон шуку лыктыт. Миньэрал пышкыдәмдәйш шавымәшәйжәйдон Гәрманьы мир вәйләйшәй пәтәриш вәрым нәләйн. Цилә киндәй ләктәйш, важ кәйцкәй ләктәйш тә тәхәнәйкәйлык культур шачыш ләктәйш чотә кого ыләш.

Гәрманьын сола хозайстважы капиталыштьичәски ыләш. Вады, вәлнәй дә паснанжок вады вәл дон кәчәйвәл вәл лошты шукужок пасна-пасна йәләйшәй чотә тыгыды хозайствавлә ылыт. Ир вәлнәйжәй кого хозайствавлә (100 га аңә-йбәрәнән хозайствавлә ма-улы кымдәмәйн 45⁰/₀-шым йәһнәт). Тишты ма-улы помәшәйк шотын нәл пайышты кым пайжы цымырнән шәйңцәйңәй. Тиштәкән помәшәйквләгәйц пасна чотә шуку кулак хозайствавлә дә зәмләдәймә батраквләт шуку ылыт.

Кого помәшәйквлә кидәйшты (Эльба рәкә шайылыны) сола хозайства видәш йарал ма-улы кымдәмәйн нәл пайышты кым пай кымдәмжәй ыләш. Сола хозайства пәшәжәйм цилә тәрләймәй эдәмвләлән ровотайыктат. Сола хозайства пәшә йышымәш машинә-аңдәймәй ыләш, ныржы кымдыкәшок химиәндәймәй (миньэрал пышкыдәмдәйштон) ыләш. Тәхәнәйкәй манмы ганьы кулак хозайствавләштәт. Вольык урдышы кулак хозайствавләштәй, шукуштыжок, пәләпромышльәнәй прәдприятәйвлә улы. Помәшәйквлә дә кулаквлә сәндәләйкәй йәләймәштәйжәй чотә кого палшыкым йыштәт. Нинәй чорный рәакцин, попвлән сәк йәһнән тәйкәйвлә дә фашизмлән кадр йәмдәйләйшәй базы ылыт. Помәшәйквлә дә кулаквлә вәйләкәй лимә ваштарәш Гәрманьыштышы 5 мәйлионан сола хозайства пәшәштәйшәй прольәтариат, нәзәр дә срднәйкәй хрәсәнәйвлә пыт шалгат.

Рәпараци шотәш тәләйшәйлык цилә налогожы хрәсәнәйвлә вәйләйшәй ыләш, нинәйм тәйпок йыштән, нинәй йышкәймәштәйн хозайстваштым нәймахань статьянат прамой виәңдәрән шоктән ак кәртәп, налогоы ләйвәлнок йәләт.

Пәйрәң киндәй үдәймәй йәрә сакой йиш шуды дә важ кәйцкәй шәйңдәймәш когон шәрлән. Тидә цилә вольык урдаш кого

палшыкым ыштә. Пырцән киндй шотышты шукужымок ыржам
дә шйльым үдәт. Ти киндйвләм айыртәмнжок Гәрманын
йытпэл вэлнйжй дә ирвэл вэлнйжй шуку үдәт. Кэчйвәл дон
вады вэл ло кытлаштыжы рэкә тйрйштышй лапвлә мычкы шә-
дәнгым үдәт. Нинй паштэк вара цилә вәрә кушташ лимй рок-
олмам дә сэк остаткаэшйжок сакырлык ушманым та-
бакым, ымылам дә виноградым шйндәт. Сакырлык ушман шйн-
дймәшйжй лач тйн вәржй Гәрманын кэчйвәл дон вады вэл
лоштышы оголышты ылэш, Покшал Гәрмианын кўкшәм тйр
мычкы шывшылтэш. Табак шйндымй вәржй кэчйвәл вэлнй
ылэш.

Пырцән киндйвлә, роколма дә сакырлык ушман удймәш-шйн-
дймәшкйц пасна, паснанок промышльэныштан районвләшты
кавштавичй хәдйр шйндймәш пишок когон шәрлән. Сады пәшә
йажон шйндымй, вады вэл дон кэчйвәл лоштышы Гәрманыш-
тыжы гйнь, виноград войымаш пиш кымдан шәрлән. Ти пәшәм
пиш изи участкы вйлнй видәт кйньәт, ирвэлнйшй икпоратка
участквләштышйгйцәт шуку дохотым пуат.

Вольык урдымаш Гәрманышты пишок когон анцылтән
Вольык шотшыдон — сасна дә ышкәл—пйтәриш вәрйшты шалгат,
вольыкшы шуку гйньәт, йшләнйшты пайжы, шәлжй ак ситй.
Тәвә ти ситйдымәшйжым мол сәндәлйквләшты нәлйн токужы
шывшта.

Гәрманын шйргйжй цилә просәквләдон пайылән шйндымй,
просәквләжй мычкы хозайствалан кәрәл корнывлә вйктәрймй.
Богәм шйргйгйц пасна, мол вәрэшй шйргйвләжй цилә
шйндән куштымы шйргй ылыт. Кым пайыштыш кок пай шйр-
гйжй имән шйргй, молыжы йлйштәшән. Йлйштәшән лоштыжы
лач шукужок тум дә бук пушәнгйвлә ылыт.

Транспорт. Гәрманын промышльэныштышлан пиш чйнь куш-
каш тә шәрләш вәргйц вәрйшкй кашмы корнывлә: шоссә корны,
кйртньи корны, рэкәвлә мычкы ылшы дә каналвлә мычкы ылшы
вйт корны когон палшәнйт.

Гәрманын кйртньи корныжы Йэвропыштышы сэк шйрә ылэш,
(ма-улы кйртньи корны кытшы 60 тйжәм киломәтйр, тидйгйц
пасна 10 тйжәм киломәтйр утла рок лйвәц кашмы корнывлә
ылыт). Шйрә сәмйньжй тйды гйнь ик пйтәриш вәрйм нәлэш
(100 кв. км кымдәмәш 12 киломәтйр кыт корны вазәш). Кйртньи
корнын шйрәжй-шоәжй промышльэнышты развивайалтмы сәмйнь
шәрлән.

Гәрманы мол сәндәлйквлә лошты ыләшәт, тидй гач пиш шу-
ку мæждународный кйртньи корнывлә кәәт.

Вѣт корнат Гѣрманьын кого значѣньѣн ылѣш. Ир вѣлнѣ ма-улы рѣкѣжѣ цилѣн икѣнѣ-иктѣштѣдон каналвлѣ ѣштѣмѣдон ушымы ылыт. Вадывѣл вѣлнѣжѣт шуку канал улы, тиштѣ сѣк когожок Дортмунд-Эмский канал (200 км кытан) ылѣш. Тидѣ Вѣст-фалѣштѣш роккѣц лыкмы кѣрѣлвлѣ ѣндѣрѣмѣ заводѣн дѣ промышльѣныстыѣн районѣм Эмск рѣкѣдон пѣжѣктѣ, вѣра ти рѣкѣ мычкы Сѣвѣрнѣй тагыждон уша. Ти канал Рѣйн Гѣрманьыштыш

15-шѣ карт. Гѣрманьын кѣртнѣи корны карты.

чѣстѣѣшѣжѣ искусствѣнѣй ѣнѣм ѣштѣ. Рѣкѣвлѣ ѣажоѣмдѣш каналвлѣм ѣштѣш моло пиш шуку окса шѣвѣлтѣш. Ёштѣн шок-тымашыштѣт кого ылѣш: Гѣрманьыштыш вѣт корны гаваньвлѣштѣ сѣкой ѣиш хѣдѣр лѣкмѣш-пырымѣш (грузооборот) Ёѣвропыштышы сѣндѣлѣквлѣнгѣц иктѣнгѣцѣт шуку. Паснанжок Бѣрлѣин, Гамбург дѣ Дуисбург гаваньвлѣ лѣмлѣ ылыт.

Гѣрманьын торгѣѣмѣш пѣшѣжѣ пишок чѣнѣ шѣрлѣн мѣмѣш, тагыж флотѣм когон шѣрѣш кѣрѣлѣм ѣштѣн. Ти пѣшѣ лѣчок-шымѣт пишок чѣнѣ ѣштѣлтѣн. 1914-шѣ ин Гѣрманьын флотшы Ангѣиштѣш флот пѣштѣк кокшы вѣрѣштѣ ылын. Тидѣн флотшы тоннаж сѣмѣнѣ, ма-улы мир вѣлнѣшѣ шотын 11% ылын. Мирѣ-

вой война эртѣмѣкѣ Гѣрманьын цилѣ флотшым сѣнгѣшы сѣндѣ-
лѣквлѣ шывшын нѣлѣнѣт, тѣнгѣ гѣнѣт, эртѣшѣ лу и лошты
Гѣрманьы ышлѣнжѣ кѣрѣл флотым ыштѣн шоктѣн дѣ мир— вѣл-
нѣшѣ сѣк анцыл вѣрѣшкѣ лѣктѣн. Кого портан халавлѣ лошты
лѣч паснанжок Гамбург дѣ Брѣмѣн ылыт.

5. Гѣрманьын кѣзѣйтшѣ ышкѣ лоштышы дѣ мол сѣндѣлѣквлѣ лоштышы положѣнѣшѣ.

Мол кого, капиталѣистѣическѣ государстввлѣ лошты, Гѣр-
маньы мировой война годым пыток сѣнгѣмѣ моло ылѣшѣт, тидѣ
пишок силан агыл. Тидѣ рѣпараци тѣлымѣшѣшѣжок лаксырга.

Гѣрманьыштыш промышлѣэныштышы мол сѣндѣлѣквлѣштышѣ
промышлѣэныштышѣ шуку хѣдѣржѣмок мол сѣндѣлѣквлѣшкѣ
выжалышашлыкым йѣмдѣлѣ. Цилѣ мир вѣлѣн лишѣ экономѣч-
ескѣ кризисѣт, лѣмѣнок Гѣрманьышты сѣдѣндонок тѣвѣ лѣч пыток
пѣлдѣрнѣн. Кризис лимѣшкѣ Гѣрманьын буржуазѣжѣ ровочѣй-
влѣлѣн пѣшѣдѣрѣм пиш чѣдѣм тѣлѣн, ышкѣмжѣн хѣдѣр ѣкшѣм
когон шулдѣштѣрѣн дѣ мир вѣлнѣшѣ сѣк кого рѣнкѣвлѣштѣ вы-
жалаш тѣнгѣлѣн. Тидѣн хѣдѣржѣ Китѣйѣшкѣт, Австрѣлѣишкѣт,
Индонѣзѣишкѣт тѣ мол вѣрѣѣт пиш когон шѣрлѣн.

Ышкѣ сѣндѣлѣкѣштышѣ гѣнѣ война годым когон пыдыргышы
промышлѣэныштышын апаратшым йѣжымы, тѣрлѣмѣ дѣ рациона-
лизацим пыртѣн мѣмѣ лошты, фабриквлѣштѣ, заводвлѣштѣ
лѣч пиш шукунок ровочѣйвлѣм чѣдѣмдѣн мѣмѣ. Пѣшѣдѣ котмѣш
тѣ нѣзѣрѣммѣш пишок, кѣлѣсэн мыштыдымы когон шѣрлѣн. Ышкѣ
сѣндѣлѣкѣштыш рѣнкѣвлѣштѣ сакой хѣдѣр нѣлмѣш пиш когон
чѣдѣмѣн.

Сѣндѣлѣкѣн экономѣкѣ сѣмѣнѣ ылѣмѣштѣжѣ мол сѣндѣлѣк-
влѣгѣц нѣлмѣ ѣрѣмѣшвлѣ (паснанок САСШ-ты) пиш кого зна-
чѣнѣн ылыныт.

Цилѣ мир вѣлѣн лишѣ экономѣкѣ кризис Гѣрманьым рѣнкѣ-
влѣгѣц карандымашкѣц пасна вѣскитвлѣн ѣрѣмѣшвлѣгѣцѣт йѣш-
ток карѣндѣн. Гѣрманьышты кризис 1929-шѣ ин тѣнгѣлѣнѣт лѣч
вуй-сѣрѣ кѣмѣлѣок чѣнѣ, когон шѣрлѣн мѣѣн. Тидѣн мычыц, про-
мышлѣэныштыш сѣк кѣрѣл отраслѣвлѣштѣжѣ продукци ыштѣ-
мѣш пѣлѣшкѣт утлѣ чѣдѣмѣн.

1933-шы иѣш пѣшѣдѣ котшывлѣ дѣ кынам-тинѣм ровотайышы-
влѣ 10 мыльион ѣдѣм йѣктѣ шукѣмѣн.

Мышкылатыш йѣмвлѣштѣ качкыш кѣчѣлмѣш, шужѣн колымѣш,
худан ылѣмѣш мычыц ышкѣ ышкѣмѣм пушмѣш ровочѣйвлѣ лош-
ты кѣчѣнѣок лиѣш тѣнгѣлѣн.

Тъхныккй сэмынь пиш когон хăдырлэн шындымй кого за-
вотвлă питърнăт, заводвлăн кудвичэшштй шуды кушкэш,
эдэм ташкалшы укэ. Пиш йажон ыштймй машинăвлă ырдынйт,
пыдыргат. Транспортм паральич сэвъл шуеп. Махань-шон то-
варвлăм вăргыц-вăрышкй шывштымаш пэрвишйдорц пэлăт
утла чыдэмй. Пиш йажо портвлă дă гаваньвлă колэнйт. Танг-
жышты дă рэкăвлăштй кашшы суднавлă цеплэн шагалтым вăр-
эшйшток пыдыргэн, ырдын пйтат.

Пиш когон развивайалтшы торгэйймăш пăшă видймăш Гэр-
маньым СССР-дон пижйктă. Ма-улы хăдыржым вэскитвлăшкй лы-
кмашты, Германыэкспортышты СССР кокшы вăрым нăлбн. Тидын
сакой йиш машинăвлăжым, ма-улы мол сăндăлйквлăшкй лыкмы
шотышты 50%-шымăт утла СССР нăлбн. 1933-шы ин Германы-
ышты фашист пэрэворот лимй готшэн СССР дон Германы ло-
шты торгэйймăш пăшă пыжышы лимăшвлă линйт: тйшкй нăнгэ-
мй сола хозăйства продукцилăн пошлынй манмы налогом когон
нăлăш тынăлбнйт тă эчэ Германышты ылшы СССР организа-
цивлăм сакой статьян пйзыртйлăш тынăлбнйт.

ВИВЫТ. Германы Йэвропын матъериктон йажо пижйкйштй
ылэш тă тангжвлăдонжат пижйкшй худаок агыл. Природышты
ылшы пайаншыжы пўлă улы дă сакой статьян ылэш.
Цилă вăрэ элэ иктөр агыл. Халавлăштй йлышй халык
пиш шйрэ.

Германышты капитальизм развивайалтмаш поратка ылэш
Развивайалтмашыжы мытык жепйшток лин. Эчэйт когон раз-
вивайалтэш ылынат, мировой война когон айтйртеп. Германын
сола хозăйстважат, промышленыстышат чотэок когон развивай-
алтыныт. Промышленыстыштыжы ма-улы капиталым пишок
когон иквăрештăрымй. Лач пиш когон развивайалтшыжок лэлй
промышленысть ылэш, куштылгыжат йажон шăрлэн. Германы-
шты кризис йшкймжым пишок йажон анчыктэн.

Йатмашвлă.

Германын йытпэл вэл дă кэчйвъл вэл пйсмăнвлăжй широтан махань градыс-
влă лошты ылыт? Махань тангжвлă тидым мышкыт? Гамбург халагыц тангж
корньвлă кышкы, махань сăндăлйквлăшкй кэйт? Германы махань сăндăлйквлă-
дон пйсмăнă-пйсмăнă ылэш? Германым Францидон торештăрымăштй Германын
положёнйыштйжй мажы йажожы дă худажы ылэш?

Германын йытпэл вэлнйшй, покшал вăрыштйшй дă кэчйвъл вэлнйшй рэль-
йэфвлăн лоштышы махань айыртэм улы? Германышты рок лйвълнй ылшы кэ-
рăлвлă кышты, кйцэлă кййт? Прохотвлă кашмы махань кого рэкăвлă улы? Йан-
варыштышы дă ийулыштышы махань изотърмйвлă Бэрлын гач, Гамбург гач,
Кёныгсбэрг гач эртат?

Сола хозайства махань отрасльвлăжы да махань вăрвлăштĕ лач пиш когон жок развивайалтынт? Тоныжы Ыштĕмĕ качкыш продукцияжы ситĕ, агĕш? Война эртĕмĕкĕ махань вир промыслĕнĕштыш развивайаш коgonoк цĕрĕн? Промыслĕнĕштыштыжы махань лач когон развивайалтшы отрасльжок ылĕш? Промыслĕнĕштыш сĕк кого районвлăжы да цĕнтĕрвлăжы маханьвлă ылт тĕ махань вăрвлăштĕ ылт?

V. Швэйцари.

Швэйцари Йэвропы матĕэрик покшалны ылĕш, тидĕ цилă вĕц Гĕрманы, Австри, Итали, да Франци ĕрĕн пиштĕнĕт. (Тиштĕ 41,3 тĕжĕм кв. км кымдĕжы—4 мĕльион халык Ылă).

Ылвлăжы сĕмĕн тидĕ кырыкан сĕндĕлĕк ылĕш. Тидĕн кĕчĕвĕл дон ир вĕл вĕлжĕм Швэйцариштĕшĕ Альпы кырыквлă йĕшĕн вазынт. Кырыкшы ирсĕ кристал породы вĕл ылĕш (гранит, гĕйс). Тидĕ рĕдĕн шывшылтшы кырыквлă (Бĕрн Альпы, Пĕнĕн Альпы, Сĕн-Готард) ылт. Альпы кырыквлĕн лач пиш кĕкшĕ мычашвлăшток (Монтĕ-Роза, Маттĕргорн, Йунгфрау) нĕгынам шылы дыдымы лĕмдон лĕвĕдĕлтшĕ ылт, нинĕгĕц лапышкыла лĕднĕквлă йѳжнат. Швэйцариштĕшĕ Альпын йѳтпĕт вĕкĕвлăжы кырыканрак тĕрĕм ылĕш — Швэйцарин покшлнышы тĕрĕм, тидĕ йѳтпĕл дон вадывĕл лоштышы Й у р кырык, йĕктĕ шывшылтĕш.

Швэйцарин кĕлиматшы цилă вăрĕок икань агыл, лап вăрвлăштĕшĕ йĕжо лывыргы кĕлимат ылĕш, кырык вĕлнĕжы гĕнĕ уштĕ, кукшы кĕлимат.

Кырыквлă Ылĕц чĕтĕ шуку рĕкăвлă йогат; нинĕ гидроĕнĕэргим шукум Ыштĕн кĕрдĕт. Гидроĕнĕэрги пиш шуку ылĕшĕт, Швэйцариштĕ ма-улы солан 90%/о элĕктриĕсгвы согыдон сотĕмдĕрĕлĕгĕш. Швэйцарин сĕк кого рĕкăвлăжы: Рĕйн, Рона да Рĕйс. Лап тĕрĕмвлăштĕ йĕрвлă улы, нĕнĕ лошты лач лĕм-лĕжок Жĕнĕĕвĕ йĕр, Бодĕн йĕр да Фирвальдштĕт йĕр ылт. Швэйцариштĕ рок лĕвĕлнĕ кĕрĕлвлă укĕ.

Швэйцариштĕ промыслĕнĕштыш йĕжон развивайалтшы ылĕш. Промыслĕнĕштыш сĕк когон развивайалтшы отрасльвлăжы; тĕкстĕиль пĕшĕ (парсын кошы да хлопкыгĕц пумажный Ыштĕшĕ), цĕш Ыштĕмĕш, машинăвлă Ыштĕмĕш, алыу-минĕ Ыштĕмĕш тĕ шоколат Ыштĕмĕш ылт. Лач лĕмĕнжок тĕштĕкĕн кустарĕ промыслĕнĕштыш когон шĕрлĕн. Швэйцариштĕш ма-улы промыслĕнĕштышы цилăо: ѳрдĕжгĕц кандымы сĕрийодон ровотайат, ЫшкĕмЫштĕн вĕт силам вĕл лач когонжок ходышкы колтĕнĕт.

Сола хозайства пĕшĕштĕ вольык урдымаш когон шĕрлĕн — ышкавлĕм пиш шуку урдат, шышĕрĕм, ум, сирым шуку Ыштĕт. Ангĕ-йĕрĕн пĕшĕ Ыштĕмĕш тĕрĕмĕн вăрвлăштĕ вĕл шĕрлĕн, пĕшĕжы йĕжон Ыштĕт кĕнĕат, ЫшлĕнЫштĕ киндĕштĕ ак ситĕ. Пĕриĕн киндĕм шĕдĕнгĕм, ыржам, шылĕм удĕт, эĕ ро-колмам шĕндĕт.

Швэйцарин сĕк кого халавлăжы: Вĕрн тĕнг, кого халажы, тĕкстĕиль промыслĕнĕштыш да шоколат фабрикан хала ылĕш. Базель — тĕкстĕиль промыслĕнĕштыш цĕнтĕр ылĕш. Цѳрих — Швэйцарин сĕк кого халажы ылĕш, машинă Ыштĕмĕшĕн да тĕкстĕиль промыслĕнĕштыш цĕнтĕр ылĕш. Жĕнĕĕва — цĕш Ыштĕмĕшĕн, ĕрĕкĕ шолгымашын цĕнтĕр да Лыга наций мамын организа-цивлă ылы вăр ылĕш. Лозанна — тĕкстĕиль промыслĕнĕштыш да пумага Ыштĕшĕ промыслĕнĕштыш цĕнтĕр ылĕш.

VI. Австри.

Австри война йактэшы Австро-Венгри империн чәстәжы ылэш. Пәрви тиз империйшкы Венгри, Чехо-Словаки, Польшын таманьрак лаштыкшы, Румынын да Югослави пырат ылын, (ма-улы йашнымы кымдәмжы 84 тыйжем кв. километы-рышты 7 млн. халык ыла).

Австри кымдыкэшок манмы ганы Австри аль Ир вэл Альпы кырыквләдон ләвэг шынлым. Ти кырыквлә Швейцарийшты Альпывлә ганы кристалан агы-ләп, нини вашток извоска йиш кұан ылыт. Австри гач Дунай рэка йога.

Австришты рок лывәлны ылшы кәрәлвлә — кыртны руда дә луды кұаншы шү — улы.

Промышленысть шотыштыжы лач когонжок машина ыштымаш, метал хәдыр ыштымаш, пушангы йондәрймаш та пумага ыштымаш развивайалтын.

Сола хозайства пашаштыжы, кырыкан сәндәлыквлә воктән шышәрән вольык урдымаш төрәмән вәрвләштыжы анга-йыран паша ыштымаш (ыржам, шадангым, шильым үдәт, роколмам шьндәт) развивайалтын. Тәгәок шыргы хозайстваат когон шарлышы ылэш.

Пач вәкылә вәрәмән Австри республикы фашизаци корныдон чынь кәй.

Австрин сәк кого халавләжы Вена (2 миллион халыкан) тиды Австрин кого халажы ылэш, машина ыштышы промышленыстын дә мол йиш производствывлән цәнтыр ылэш. Грац — метал йондәрийшы, машина ыштышы дә тьекстыль промышленыстын цәнтыр ылэш. Инсбрук тьекстыль промышленыстын цәнтыр ылэш.

VII. Венгри.

Венгри пасна государствы 1918-шы ин Австро-Венгри шәләнән кәмькы лин (ма-улы йашнымы кымдәмжы 93 тыйж кв. км, тиштәкән 8,5 млн. халык ыла).

Венгрин лап төрәм мычкыжы кого выдан Дунай рәкә дә Дунайын притокшы Тисса йогат.

Халык хозайстван отрасльләштыжы лач когонок развивайалтыжы сола хозайства ылэш. Кукурузым, шадангым, табакым, сакырлык ушманым, виноградым шьндәт, үдәт. Венгриштышы сола хозайствашты помәшквлә дә кулаквлә лач кого вәржымок йашнәт, нини кидышты ма-улы нырын 700/0-шы ылэш. Анга-йыран пашагы кач вольык урдымаш, айыртэмьнжок сасна урдымаш когон шарлән.

Промышленысть шотыштыжы лашаш йагыштышы отрасль, сакыр ыштымаш, сыра шолтымаш та әрәкә шолтымаш ек пораткан шарләнәт.

Венгрин сәк кого халавләжы — Будапешт тын халажы дә Сәгәдийн ылыт.

1919-шы ин Венгриеш Совет республикы лин ылы. Тиды кым тьлзы нәрй вәлә шалгән тырхыш, ышкымжын капитальствләжы вәскит войска (Румынын) палшымыдон. Совет властым ташкән шуэвы. Тьнәмшән Венгришты фашиствлән дьиктатуры дә кәләсән мыштыдымы пингиды тьэррор ылэш.

VIII. Чэхо-словаки.

1. Цилäлык пälыктымäш.

Чэхо-словаки пасна государствыла мировэй война эртймккы 1918-шй ин Австро-Венгрин импëригыц лин. Тидй Йэвропы матыэриккын покшал вярбштйжк кийä. Йытпэл вэл дон валы вэл лошты, Богэмски котловинкым дä ир вэлнй Карпат мычкы вады вэлгйц ир вэквйлä кэшй äнгысйр полосам йäшнä. Тидйн пашкуды-влäжк; вады вэйцн — Германы, йытпэл вэйцн — Германы дä Польшы, зирвэйцн — Румыны дä кэчйвäl вэйцн Венгри дä Австри ылыт. Чэхо-Словакин тангыжышкы лäкмй корныжы укэ.

Чэхо-Словакин ма-улы йäшнймй кымдэмжй 1404 тйжэм кв км, 15 мйльион, нäрй халыкшы ылэш. Национальнысть статбан аңчымыла гйнь, тиштй пиш шуку наци йлä: чэхвлä 47% ылыт, нинй йарэ ньэмйцвлä 26%, словаквлä 16%, вэнгэрвлä 6%, русинвлä (украиньэцвлä) 4%, эчэ йэврэйвлä дä польäквлä улы.

Чэхо-Словаки тэвэ махань чäстйävлäэш пайыалатэш; Германын тээриторишкй ишкйлä пырышыжым Чэху äль Богэмш маныт: тидй сага ир вэл вэйцн пижшй Германын пйсмäн мычкы шывшылтшыжым Сильэзи маныт. Покшал-ныжы, кэчйävлгйц Австрин пйсмäн мыч шывшылтшыжым Морави маныт. Польшы дон Венгри лошты Словаки кätä ылэш. Чэхословакин ир вэлнйжкы Румынын тээриторишкй ишкйлä пырышы чäстйäжкы Прикарпатски Русь (äль Прикарпатски Украинй) ылэш.

Чехин кого халавлäжк: Прага (тйг хала), Пильзэн. Моравиштй — Брно, Словакиштй Братыслава.

2. Природын условивлäжкй.

Чэхо-Словакин рэльйэфшй цилä кымдэмйштйжок ик статбан агыл, тидйн вадывэл чäстйäжк — Чехижй — Богэмски пасэ кырыкан вär ылэш, кым вэйцн кого кырыквлä äрэн вазынйт (Богэм шйргй, Рудный кырык, Испольин кырыквлä). Моравижй налы шйндэн кодымы йиш төрэм ылэш, кыды вärэжкй пишок лап вärвлä улы. Сильэзи — кырыкан район; Словакиштй кырыкан сändäлйк ылэш, Карпат кырыквлä ылыт. Кэчйвäl вэкйлäжкй ти вär Вэнгэрски лап вärбшккй сäрнälтэш. Прикарпатски Русышы кырыкан район ылэш.

Чэхо-Словакин кльматшы матыэриккын континьентальнй кльмат ылэш. Икпоратка шокшан-уштän Чехиштй, Словакиштй дä Прикарпатски Русышты уштän ылэш.

Сändäлйкйштыш вйлвäl рокшы шуку вärэжок йäжo шачыш пушы рок ылэш.

Рэкävлäжкй кышкыла-шон йогат: Эльба йытпэл вэкйлä, Морава кэчй вэлйшккйлä. Нинй пиш чйнь йогышывлä ылыт, гидроэньэрги йштäш йäжo, кого силан источниквлä ылыт.

Чэхо-Словакин сändäлйкйштыжкй рок лйäväлнйшй кэрäлвлä чотэ шуку улы. Чехиштй, Моравиштй дä Сильэзиштй күйгшй шү запас улы. Ти шүн качест-выжы пишок йäжo агыл. Эчэ шуку луды шү улы. Күйгшй шүгйц пасна эчэ кйртнйän, вйргәнйän, марганцан рок, вольфрам, сурьма дä каолын, тыл тыр-хышы шун шуку улы.

3. Халык хозайства.

Чехо-Словаки индустриально-аграрный сандалык ылэш. Тидын промышльэнысты куштымы паша ыштшы вэлэ агыл, металургикы да машина ыштмашыкы моло пишок когон тыхныкы сэмьн развивайалтшы ылэш. Тэнэ гыньат, индустриализацикы цилә сандалыкы кымдыкешок иктөр шарлышы агыл. Словакишты да прикарпатски Русышты промышльэнысты чотә слапкан развивайалтын да тиштәкән сола хозайства когон шарлән.

Промышльэныстын пасна отрасльвләштыкы лач анцылныжок металурги да машина ыштмаш ылыт. Металурги (чугун да вурс шырәтмаш) пашажы Чехишты, Моравишты да Сильезишты когон шарлән. Кого заводвләшты Витковицшты (20 тйжәм ровочый) да Кладношты (10 тйжәм ровочый) ылыт.

Машина ыштмашын пасна отрасльвләжы — сакыр заводвләлән сакой машинавләм, сыра да әрәкә шолтышы заводвләлән кәрәл оборудованым, пардон ровотайышы патвләм, сакой йиш двигатьельвләм, турбинвләм, насосвләм, паровозвләм да вагонвләм ыштшы производствывләжы Прагышты, Пильзәншты Брношты да Моравиштыш острокышты когон шарлән. Пасна кого рольынжок сола хозайствалан кәрәл машинавлә ыштшы Чехиштышты да Моравиштышты шукәрдоқ развивайалтшы промышльэнысты ылэш. Война эртмәкы эльктротыхнычески промышльэнысты когон развивайалтын. Сәк лымынжок войнаш кәрәл хәдър ыштшы, Брно халаштышы Шкодан заводвләм (30 тйжәм ровочый) пәлдәртәш кәлэш. Война эртмәкы ти заводвлә Францин да Англын капиталыствлә кидышкы кән колтәнт. Ти заводвләшты ик полкыжы локомотиввләм, трактырвләм, локомобильвләм да аэропланвләм ыштәт, шукужок кынь, кызыгәт пушкәвләм, снарәтвләм, пульәмәтвләм, танкывләм да броньым йәмдәләт, йәмдәлмәштым сакой сандалыквләштыш империальстввләлән выжалат.

Промышльэныстын йөндәршыш вәс отрасльвләштәжы сакыр ыштмаштон Чехо-Словаки мир вйлышыш кокшы вәршты ылэш. Мол отрасльжы — сыра шолтымаш (Пильзән) хлопоккы пумажый ыштмаш, миж йөндәршыш, охоньця ыштшы, фарфор йәмдәлшыш, пу хәдър ыштшы промышльэнысты когон развивайалтшы ылэш.

Чехо-Словакин промышльэныстышты капитал цымырнымаш лач когонок анцылны ылэш.

Цилә мир вйлән лишты экономикакы кризис Чехо-Словакин тыхкстыль промышльэныстым да мол отрасльвләм 1929-шы ин әрәш тыгәлын. 1930-шы да 1931-шы ивләнжы промышльэныстын цилә отрасльешок кризис лин да 35—40% прольятариатм пашәдә кодән.

Чехо-Словакин сола хозайстважы помәшыквлә да кулаквлә кидышты ылэш. Нынй 130% ылыт, ма-улы әгә-ййрән паша ыштәш йарал кымдәмьн 60% шым йәшнәт. Нәзәр хозайствәвлә 71% ылыт, ти шотын кым пайышты ик пайжы (гәктар әгә-ййрәнән, пиш изи хозайствәвлә ылыт). Помәшыквлән да кулаквлән хозайствашты капитализм сэмьн организуйымы ылыт. Нинй ныр пашаштым цилә тәрлөктән ровотайыктат (срәднәквләәт нинйләок ыштәт), кулаквлән, помәшыквлән нырышты шуку шурнан да йори ыштмәш пышкыдәмдштон пышкыдәмдмәш ылэш. Помәшыквлән да кулаквлән хозайствашты машинәдон ыштәлтәшәт, киндй ләктшшшштәт кого ылэш. Нәзәр хозайствәвләжы лач шукужок Прикарпатски Русышты да Словакишты ылыт. Нинй пәлөк-турөк вэлә ыләкәләт, шуку шурнан нырым ак ужәп, машинәдон ровотайымаш нинйн укә, әгә-ййрәншкышты йори ыштмәш пышкыдәмдшшым лыкмаш укә.

Сола хозайствашты лач когон шәрлйшй культурыжок: ыржа, шйльй, шож да шадангы ылыт. Ниньыгыц пасна сакырлык ушман шйндймаш та ымыла войы-маш когон шәрлән.

Йажо алык-вәрвлә ылмаш та ўдым шуды войымаш вольык урдымашым шә раш когон палшән. Шуран, шалдыра вольыком да саснавләм пиш шуку войат. Шйргы хозайстваат сәндәлыккын йльймаштыжы кого рольан ыләш, ма-улы шйргын йашнймы кымдәмжй цилә кымдәмйи 30% шй ыләш.

Чэхо-Словакин мол сәндәлыквләдон торгәйймашыжй, лач йльмйинок мол сәндәлыквләгыц сола хозайства продукции — хлопокым, мижым, киндйи — йшкә сәндәлыккыштыжй ситйдымашәш нәлын ситәрән шывштымаш ыләш. Йшкә сәндәлыккышгыц кўагышй шўм да фабрикышты йштймы хәдйрым — хлопоккыи йштймы пумажныйым, мижгыц йштймы йштырәшвләм, машинәвләм, охоньцәм-фарфорым, сырам да молымат шуку лыктәш, выжала. Кәрәл хәдйржым Германыгыи, Австригыи та САСШ-кыи шывшта, йшкә хәдйржым Германышкы Австришкы, Венгришкы да Англышкы выжала.

4. Чэхо-Словакин йшкә лоштышы да мол сәндәлыквлә лоштышы положәнйжй.

Чэхо-Словаки 1918-шй ин Австро-Венгри импәри шәләнймы годым буржуазный республикыи лин, йшкәдоранжй буржуазный диктатурым йштән. Ти диктатурыжы капитальистычәски „рационализации“ йльймашкы пырташ та ровочыйбләм кәләсэн мыштыдымы когон эксплуатйруйаш палша. Мировой кризисын йштймы пәшәвләжй пәшәдә котмаш, пәшәдәрым чыдәмдымаш, пәшә кәчйи кужәмдымаш, сола хозайства продукции шулдәштмаш — халәвләштәт, соләвләштәт класс лоштышы кйрәдәлмашым когоэмдәнйи та рәвольуци вәри кйрәдәлмашым сәндәлыккыи кымдыкәш шәрәнйи. Чэхо-Словакиштыи коммунист партыи йшкә шотшыдон капитальист сәндәлыквлә лошты кокшы вәрйи йәшнә да айырымаш-вләштыи моло йшкә вәрйишжй 1 мйльион йукум пога.

Чэхо-Словаки Франции вассалжы ыләшәт Малай Антанты манмышкы, Йугославидон, Румынидон ик ушәмйшкы пыра. Ти ушәм Йевропы кымдыкәш Франции влиййәнйи шәрйишжй да Франции Германы да Италии вәштарәш кйрәдәлмашыжым тйкйлен шалга. Тидыгыицәт утлажок Совет Союзна вәштарәш интйэрвәнци колташ йәмдйләлтйи сәдйндон вәт Чэхо-Словакиштыи бәлогвардыиш-влә да Российгыиц та Украиньгыиц шйлышй эмигрантвлә пиш шукуи йләт Чэхо-Словаки Малай Антантышкы пырышы мол государствывлә ганьок мәдонна дыпломатычәски отношәнйшкы пырыдә.

IX. Испаныи.

Испаны Пириньәй цәләострок вйлнй ыләш, (тидйи йәшнймы вәржй 505 тйжәм кә. км, да ти кымдәмйштыи 22 мйльион халык йлә).

Тидйи рәльйәфшй вадывәкылә пасәэмшй кырыкан ыләш. Ти вәргыи йитпәл дон ирвәл лошты Эбро рәкән кого лапата, пакылажы Пириньәй кырыквлә тидйи Йевропы матйериккыи әрән пиштәнйи. Вады вәкылә тәййишйшй вәргыи кәчйивәл вәкылә Гвадалквивир рәкән лапатажы шывшылтәш, тидйи шайылыи Си й е р р а - Н ь е в а д а кырыквлә Сирвокшал тагыж тйр йәктә шывшыл-тыт.

Кырык тайылыштыш климатшы континентальный, талым ушты, каңжым шокшы. Ир вэлийшы да зады вэлийшы тйрвлашты Сирвокшал тангыж климат пышкыды ылэш, кок вэрэжят атмосфер осадкы пишок шуку ак вац. Испаниян лывыргы, окэан тйрйштышы климатшы, йытпэл дон вадывэл лоштышы вэрйшты ылэш. Тиштй и мычкок, топлотраккок йуран игэчы шалга.

Испаниян рэкэвлэжй — Дуэро, Тахо, Гвадьана, Гвадалквивир да Эбро коаш вьдэн ылыт.

Рок лывалнышы кэрэвлэ: кйртныйн рок, куйншы шуй, ргуть, свиньэц, ши, вулны да цинк шуку улы.

Испаниян промышленыстышы пишок палы агыл. Когон развивайалтшы промышленыстышы: роккыц кэрэвлэм лыкшы промышленысты, тиштэкэн Англын капитал хозалана (вйргэныйм, кйртный рудам, свиньэцым, ргутьым — вэс сандэлыквлэшкы колтышашлыкым лыктыт). Йндарышы промышленыстышы: метал йндарышы, тьэкстыль паша йштышы, сакыр йштышы, табак йштышы да кавашты йштышы промышленыствлэ ылыт.

Испаниян халык хозайваштыжы сола хозайства лач кого вэржымок йашна. Ти шотышты виноград садывлэ да сакой арака йштымаш аныцлэн шалга (Хэрэс та Малага районышты — кэчывал вэлий), нинй паштэк ольивковый пушаным, кэчывал вэлий кушшы апельсинвлэм, миндальвлэм да фигым войымаш ылэш. Арака йштымашыждон Испаниян Франци да Италий паштэк кымшы вэрйшты ылэш. Сола хозайваштыжы помешыквлэ кого вэрвлэм йашнат, тиды мычыц хресаньвлэ зэмлядэ шуку ылыт. Зэмлядымы хресаньвлэжй помешыквлэгыц тарэш нэлий йшкымыштым лач утла кого кавалашкок (ашламышкы) пырат. Сола хозайвашты батраквлэ пиш шуку ылыт.

Кого халавлэжй: Мадрид — (800 тйжем халыкан), тйнг хала, тьэкстыль промышленыстыан центйр ылэш. Барселона — (800 тйжем халыкан) порт, тьэкстыль да метал йндарышы промышленыстыан центйр. Гренада — тьэкстыль промышленыстыан центйр. Севилья — табак, тьэкстыль, кавашты йндарышы промышленыстыан центйр. Вальенси — порт, тьэкстыль да метал йндарышы промышленыстыан центйр. Малага — порт, тишэпэн вэс сандэлыквлэшкы сакой фруктывлэм да аракавлэм колтат.

Испаниян Африкйшты шуку колонивлэжй улы: Испански Марокко, Вадывэл Сахара, Испански да Канарски остроквлэ.

1931-шы ин апрель тйлышты рэволюци лин колтыш, тиды монархим сымэрэн шуэн буржуазный республикым йштэн. Прольетариат та хресаньвлэ рэволюцийн, буржуазный республикын — лачокшым гынь контррэволюционный ылышы правительствын йажо йлымаш йшташ сөрймыжылэн ак йнаыны.

Х. Португалыи.

Португалыи Пириней пэлэострокын вады вэлийшы чэстыажым йашна (Тидын ма-улы йашнэн вацшы 92 тйжем кв. км кымдэмыштыжы 6,2 мйльон халык йлэ). Португалыи рэлийэфшы статьян гынь кырык лапатаан ылэш. Климатшы окэан тйрйштышы шокшы да пиш шуку атмосфер осадкы вазышан ылэш.

Рок лывалны ылышы кэрэвлэ пүлэ вйргэный, вулны, свиньэц, кйртный, вольфрам да марганэц улы.

Халык хозайстван сэк кого отрасльжы сола хозайства ылэш. Тиштй пиш когонжок кэчывал вэлийшы фруктывлэм — маслынйым, апельсинйым, фигым ананасым да молымат войат, нинйгыц пасна шуку виноградым йштат (виноград

Ыштышы кого центървлăжы О порто да Мадьер а). Пропкалык тумым кушты-мăш та пропка Ыштымăш чотэ кого палшык ылэш. Анг-йбран пашаштыжы гын Испаныштышы ганьок феодализм важ пингиды ылэш. Кол кычымаш (сардынвлăм да скумбрийвлăм) кого значенян ылэш.

Промышльэныстышы слапкан развивайалтшы ылэш. Рок логыц керăлвлă лыкшы промышльэныстыкыц пасна хлопоккыц пумажый мынэр Ыштышы, качкыш йамдылышы (оливковый ум да консервым) да черэлицы Ыштышы промышльэнысты изиш развивайалтын.

Португалын халык хозяйстважы цилăгек Англин капитал вуйлалтымывăлны ылэш.

Кого халавлăшты: Лиссабон (500 тйжэм халыкан) тын хала да порт ылэш. О порто — порт, тыэкстыль промышльэныстын да арака Ыштымын център ылэш.

Португалын Ышкымжын колонивлăжы улы: Африкышты — Португалскы Гвиней, Ангола, Мозамбик, Азишты таманьар острок, Индостанын вады вэлнижы таманьар сола да эчэ кого окэанвълнышы остроквлăшты таманьаррак вэр улы.

XI. Итали.

Итали Йэвропышты 312,5 тйжэм кв. км кымдэмйм йăшнă, халыкшы 41 мълйон эдем; колонивлăжы (Африкышты — 2 млн. кв. км, халыкшы 2 мълйон эдем).

1. Природын условивлăжы.

Итали Йэвропышты мол сандăлыквлăгыц Альпы кырык пугывлăдон йытпэл вэцын арэн пштымы ылэш. Мол вэцынжы Сирвокшал тангыж арэн шынден. Сирвокшал тангыжыштыжы тиды лач центральный положэньёмок йăшнă. Италилан ти положэньёжы Римски импери ылмы годым, мир вълны торгэйймаш паша Сирвокшал тангыж йыр ылмы годым пишок йажо ылын. Тиды Италилан XII-шы да XV-шы курымвлă лошты, Италин йытпэл вэлыншы халавлăжы Лишыл Ирвэл сандăлыквлăдон торгэйэн когон пайымы годым пишок йажо ылын. Вара, Атлантык окэанышты торгэйым паша шарлаш тынълмыкы, Сирвокшал тангыжышты торгэйймаш паша пыжлэн кэн. Тидын паштэк Сирвокшал тангыжыц Кого окэанышкы лăкташ Суэц каналым капайымыкы Италин положэньёжы эчэйт йажоэмын.

Италин выт тыр сир льинижы вадывэл вэлнижы ирвэлнышыгыц когонрак пйчкэдăлтшы ылэш. Вадывэлнижы тидын сэк кого гаваньвлăшты Гэнуйа да Ньэаполь ылыт. Гэнуйашкыжы Альпы кырыквлă гач кыртыни корнывлăм Ыштымăт, тиды цилă Покшал Йэвропылан гавань лин. Ирвэлныжы кок кого гавань: иктыжы Адриатик тангыж тырыштышы Вэньэци да вэсыжы Австригыц карандымы Трийэст ылыт.

Итали кок статья ылшы чӑстьӑгыц ылӑш. Иктыжы ӧвӑсир — Альпы кырыквлӑн мычаш тӑ Ломбарды лап вӑр ылӑш, вӑс-сйжы Апӑнын пӑлӑостроккыц лишӑ. Пӑлӑострокан чӑстьӑштӑ-жы Сицильи дӑ Сардыиньи остроквлӑ дӑ эчӑ вӑс изи остроквлӑ пырат. Ӗвӑсир чӑстьӑштӑжы Йӑвропын покшал вӑрыш-тӑшы ганьы кльимат ылӑш (тӑлшы тьӑмпӑратуры 0°-кыц 2° йактӑ, кӧнӑжым + 25° йактӑ). Тиштӑ кушкышвлӑжат Покшал Йӑвропышты махань кушкыш улы (рискыц пасна) цилӑ кушкыт. Альпы кырыквлӑн пӑгылӑ ӧйӑнӑмӑштӑ кытлашты йӧрӧӧн вӑр ылӑшат, тиштӑ кльимат вӑсы ылӑш. Альпы кырыкӑтвлӑ тӑлшы ӱштӑ мардӑжым ӧрӧт, сӑдӑндон ти вӑрыштӑ тӑлым шокшы. Шокшы ылӑшат, тиштӑ курортвлӑ пиш шуку ылыт. Кушкыш-влӑжы кӑчыӧӧл вӑлӑшылӑ — льимон пушӧнӑ, ольивковый пу-шӧнӑ, мытыкын кушшы пальмывлӑ моло кушкыт. Пӑлӑостро-кышты дӑ остроквлӑштӑжы кльиматшы тропик лӑвӧлӑнӑшы ылӑш.

Пӑлӑострокыштыжы льимон пушӧнӑм, апӑльсин пушӧнӑм, ольивковый пушӧнӑм дӑ виноградым шуку войат. Сицильиш-тӑжы пальмывлӑ, кактусвлӑ, бананвлӑ, сакырлык тростниквлӑ дӑ эчӑ хлопокат кушкӑш.

Ӗвӑсир чӑстьӑштӑжы дӑ пӑлӑострокан чӑстьӑштӑжы вӑл-влӑ рок икань агыл. Ломбарды лап вӑрыштӑ налы шӑндӑн кодымашкыц лишӑ вӑлвлӑ рок ылӑшат, сакой кушкышыжымат йажон кушта. Апӑнын пӑлӑострокын шукужок извоска кӱӧн вӑр ылӑш. Тиштӑ кушкы дӑ кушкышым йажон куштыдымы рок ылӑш. Худа алык вӑрвлӑштӑ шарык кӑтӧвлӑм кандыштыт. Лап вӑрвлӑштӑжы кушкышым йажон куштышы йакшар рок тӑ эчӑ вулкангыц лӧкшы породывлӑ шӧлӧнӑмашкыц лишӑ рок ылӑш (Итӧльиштӑ пиш шуку вулкан улы: ти шотышты кӑзы-тӧт пӑрхӑшы, Ньӧапполь хала лишӑншы Вӑзувий дӑ Сицильи острокыштышы Этна вулканвлӑ ылыт).

Рок лӑвӧлӑнӑшы кӑрӧлвлӑ Италиштӑ пишок шуку аг-ыл. Кӱӧншы шӱ воксӧок укӑ манаш лиӑш. Ма-улы промышь-ӧныштышы вӑс сӧндӧлӑквлӧгыц кандымы кӱӧншы шӱдон вӑлӑ развивайалтын (кӱӧншы шӱжым Англин карапльывлӑжы баласт вӑрӑш отпӑн кандӑн пишок шулдӑш пуӑн кодат ылы). Кӱӧншы шӱ паштӧк кырыквлӑ вӑлӑц йогышы рӧкӧвлӑн ӧнӑӧргим кӑрӧл пӧшӧшкы колтымы — ӧльӧктростанцивлӑштӑ ӧльӧктрӧнӑӧргишкы сӧртӧт. Альпы кырыквлӑ лӑвӧлӧн ӧштӑмӑ станцивлӧгыц кӑрт-ныи вӧштырвлӑ мычкы колтымы мычыц Ломбардыштышы лап вӑрыштӑ тьӧкстыль промышьӧнышты развивайалтын.

Рок лӑвӧлӑнӑшы кӑрӧл шотышты Италин нымӧжат укӑ манмашкыц, Сицильи острокын кӑчыӧӧл вӑлӑнжы сирӧ пиш шу-

жы улы. Шукэрдэт агыл, Сицильиштэйш сирә мир вэйлән кэрә-
лһын вейц пайыштыш нйл пайжым ситәрэн шалгән, кйзйт йндә
Итали сирә ситәрймәштй САСШ паштэк лин, тидйм САСШ
анцылтән.

2. Халык хозайства.

Итали мировой война йактә аграрный сәндәлйк ылын, тиш-
тй вэс сәндәлйквлән (лач когонжок Гэрманын) капитал пал-
шымыдон вэлә промышльэныстышы развивайалтын. 1914-шы дә
1918-шы ивлә лошты, 1923-шы дә 1915-шы ивлә лошты Италийн
промышльэныстышы чотә кого ашкылым анцыкыла йштән колтән.

Италиштй промышльэныстын у ограсльвлә: эльэктромэта-
лурги, хими промышльэнысть, автомобиль стройымаш, аэроплан
йштймәш моло пыт шәрләш тйнгәлһнйт. Тидйвлә йактә ылшы
промышльэныстыат — парсын йштйшы, хлопоккйц пумажный
йштйшы, миж йөндәрйшы дә качкыш йәмдйләйшы отросльвләят
анцыкы кәнйт.

Итали промышльэныстылан индустриәнгәшйжй — война вэ-
рэмәштй войнаэш кэрәл хәдйр йштән шоктышы промышльэ-
ныстыым пыт виәндәш кэрәл дә остатка ивләштыжй — Итали-
иштйш фашизм империальистычэски у войнаэш йәмдйләлтмәш,
войнаэш кэрәл хәдйрйм йштйшы промышльэнысть пақыла эчә
когон кушкын, шәрлән мимәш тә вэс сәндәлйквләгйц пыртымы
хәдйрвләлән чотә кого пошльинйм түйлйктймәш когон палшән.
Италийн йшкймжйя олтышыжы дә кйртнйи рудажы укә ылмаш
ләлй промышльэныстылан розвивайалташыжы тормыз ылын дә
ти тормызым вйт силагйц эльэктроэньэрги йштймйдон дә вэс
сәндәлйквләгйц кйртнйиән рокым шывштымыдон тәмән, ситә-
рән колтымы.

Италиштй промышльэнысть когон развивайалтмы вәржй
ййтпәл вэл чәстйжй (Ломбардышты) ыләш. Тиштй тьэкстыиль
промышльэныстын парсын йштйшы, хлопоккйц пумажный йш-
тйшы, миж йөндәрйшы, итйн йөндәрйшы, джуг йөндәрйшы
тошты завогвлә дә фабриквлә ылыт. Тиштәкәнок шуку гидро-
станци йштймй. Мәталурги завогвлә, машинә йштйшы завогвлә,
автомобиль дә аэроплан йштйшы завогвлә дә хими завогвлә
йштймй. Ма-улы промышльэныстын кого центйрвләжй тиштә-
кән Милан дә Турин ылыт, Трийэст халаштыжы сакой
судна стройымаш когон развивайалтын.

Промышльэныстын угйц лишй отрасльвләжй тьэхникй
сәмйнь, пәрвишй отрасльвләгйц чотә анцылны ылыт. Промыш-
льэныстыштыш капитал цилә отрасльышток пиш цымыр ыләш,

кого підприємствівляжы шукужок синдикатвләшкы дә кон-
цэрнвләшкы ушнәнйт, банкывлә вуйлалтымашты ылыт.

Италийн — промышльэнысты кушмашыжы 1925-шы ин цәрнән-
ма-улы йштымы продукцижым йшкәдонышы ринкыжы нәлын
кәртә, өрдәж сәндәлыквләшты тидын ринкывләжы укәят, про-
мышльэныстышты йштымы продукцижым чыдәмдән. Мировой
кризис Италия промышльэныстышым важгыцок пыргәт шуэн,
войнаэш кәрәл хәдыр йштышы промышльэнысты вәлә тыкәлтә
кодын.

Италийшты сола хозәствалан развивайалташ пиш йажо-
услови ыләш. Условижы йажо гыньәт, сола хозәйства ти сәндә-
лыкышты пишок когон развивайалтә. Ти пәшәшкы машинәвләм
чыды пыртымы, йори йштымы миньэрал пышкыдәмдышым әнә-
ййрәнәш чыды лыктыт, тәвә тиды мычыц ләктышыжәт пиш чы-
ды ыләш. Тәвә тәнгә пачәш котмаш хозәйства видымы сәмдөн
дә әнә-ййрән пәшә видымы формодон ынгылдаралтәш: Итали-
шты шуку зәмляжок кого помәшыквлә кидышты ыләш, нины
әнә-ййрән пәшәштым йшкә ак видәп, хрәсәньвләән тәрәш пуат.
Йшкә зәмляән хрәсәньвлә Италиян йытпәл вәлныжы — Ломбар-
дышты вәлә улы. Шуку хрәсәньжок зәмлядымы аль изи
участкы зәмляән ылыт. Хозәйстваштым тәрәш нәлмы зәмля вә-
лны вәлә видәт. Сола хозәйства пәшә видышывлә лошты 77%-
шы тәрәш нәлын йлышывлә ылыт. Тәрәш нәлмы тәржы маулы
ләктышын 22%-кыц 38% йактә ыләш, кәчывәл вәлныжы гынь-
әчә когорак. Зәмлядымы шуку хрәсәньжок батраквләшкы сәр-
нәлтәт, кыцызы качкыштон йләт. Италияшты 5—6 мыльион бат-
рак. Италияшты шуку хрәсәньжок (война йактә 600—700 тәжәм,
кызыт 250 тәжәм) и йыдә йшләннышты йлән ләктәш источныи-
кым ак моэпәт вәскитвләшкы — Йытпәл Амәрикышкы, Кәчывәл
Амәрикышкы, Францишкы, Туньисышкы (Африкы) кәят.

Ынылыман йә, тәхәнә положәнны годым хрәсәнь йшкымын
пйрцык зәмляән хозәйстважым ныгнамат кызышты тьэхныкы
шәрлән шомы сәмынь виктәрән шоктән ак кәрт. Помәшыквләжы
гынь йшкымыштын зәмляштым тәрәш пуат кыньәт, пәшә йш-
тәшыжы батраквлән шулдаш ровоташтымок кәрәләш шотлат,
машинәвләм трактырвләм моло нәләш окса шәвәш шаныма-
шышты укә.

Ма-улы удәш иарал кымдәмын пәлыжок манмы ганы пйр-
цән кинды лывәлны ыләш. Лач шукужымок шәдәным удәт,
шәдәны паштәк кукурузы дә рис (кужы шыраш) ыләш. Пйрцән
киндыжы процшок Италиян йытпәл вәлныжы Ламбарды ла-
пышты когонжок удәлтәш. Рислән лывыргы вәр кәләшәт, тидым

По рэкә лап мыккы вьдән вәрйштӱ когонжок удӱт. Ломбардьиштӱ шӱдӱнгӱц пасна сакырлык ушманым, виноградым дӱ тугувый пушӱнгӱм куштат. Тутувый пушӱнгӱжӱ парсын ыштӱмӱшлӱн кӱрӱл. Тиштӱкӱнок По рэкә лап мыккы дӱ Альпы кырык тӱр мыккы шӱшӱрӱн волык. урдымаш шӱрлӱн.

Апӱнӱн пӱлӱострокуштыжы кукушырак игӱчӱ ылӱшӱт, тиштӱ Ломбардьиштӱшӱ гань кушкышвлӱ ак кушӱп, тиштӱ маслынӱвлӱ (оливковый пушӱнгӱ), виноград, мӱ-ладак пушӱнгӱ, пӱр-сиквлӱ, фигӱ, миндаль дӱ кӱчӱвлӱ вӱкӱ, (Нӱэапольгӱц) апӱль-синвлӱ дӱ лӱимонвлӱ кушкыт. Тиштӱшӱ тӱрӱмвлӱштӱ кок иӱш шӱдӱнгӱм удӱт, Апӱнӱн кырыквлӱштӱжӱ шарыкым, кӱсӱм дӱ осьолвлӱм урдат.

Италийн ма-улы удӱмӱ киндӱжӱ ышлӱнжӱ кӱрӱлӱн 75%-шӱм вӱлӱ ситӱрӱн кӱрдӱш, ситӱдӱмӱжӱм вӱс сӱндӱлӱквлӱгӱц нӱл-мӱлӱ. Фруктвлӱжӱ ышкӱжӱгӱц ута, мол сӱндӱлӱквлӱшкӱ вы-жала. Италийн сола хозӱйстважы пиш шайылны ылӱш кӱнӱӱт виноград войымыжыдон мир вӱлнӱ пӱтӱриш вӱрӱм нӱлӱш, ви-ноград погымыжыдон дӱ ӱрӱкӱ ыштӱмӱжӱдон Франци лаштӱк мир вӱлнӱ кокшы вӱрӱм йӱшнӱ. Ыштӱмӱ продукцияжӱ (ӱрӱкӱжӱ дӱ оливковый ӱжӱ пишок йажо качӱстван агылат, мировой ринкӱвлӱштӱ мол сӱндӱлӱквлӱн продукци ваштарӱш шалгӱн ак кӱрт.

Мировой кризисӱт сакой продукци йатмашым пиш чӱдӱм-дӱнӱт, продукцилӱн ӱкшӱмӱт пиш когон шулдӱштӱрӱнӱт, Итали-иштӱшӱ хурсӱнвлӱн тӱтӱок худан ылымӱшӱштӱм ӱчӱӱт когон худаӱмдӱн. ӱдӱм кымдӱм пиш когон чӱдӱмдӱмӱ, ӱнӱ-йӱрӱн ровотайымаш худаӱмӱн, киндӱ лӱктӱш изиӱмӱн.

Италийн вӱргӱц вӱрӱшкӱ кашмы корнывлӱ — шоссӱ корны, кӱртнӱн корны, поснанок промышлӱнӱштӱн районышты пишок йажо ылӱш. Прохот каштын кӱртмӱ рӱкӱвлӱ Италиштӱ чӱдӱ. Тангж вӱлвлӱ транспортшы кого значӱнӱн ылӱш. Тидӱ тангж-шыштыш торгӱйӱшӱ флот шотшыдон война ӱртӱмӱкӱ мол импӱриальист сӱндӱлӱквлӱ лошты вӱзӱмшӱ вӱрӱм нӱлӱн. Тидӱн сӱк кого тангж портвлӱжӱ — Гӱнуйа, Трийӱст, Фи-умӱ, Нӱэаполь дӱ Льиворно.

Италийн мол сӱндӱлӱквлӱдон торгӱйӱмӱ нӱшӱжӱ ышкӱдо-цынжы лыкмыжым йӱлдорц пыртымы лӱвӱтмӱдон пӱлӱкӱн ылӱш. Итали токужы шӱдӱнгӱм дӱ промышлӱнӱштӱлык си-рийом — хлопоком, мижӱм, кӱӱншӱ шӱм, кӱртнӱм дӱ мол мӱ-талым, нӱӱфтӱм, машинӱвлӱм пырта. Мол сӱндӱлӱквлӱшкӱжӱ парсыным, пумажнӱйвлӱм, автомобилӱвлӱм, ӱрӱкӱм, фруктым дӱ кавштавичӱ хӱдӱрӱм лыктӱш. Токужы шывтымы хӱдӱржӱ лач

лѣмѣнжок САСШ-кѣц, Гѣрманьыгѣц, Англьиыгѣц, Францигыц тѣ Аргѣнтьинѣгыц нѣлѣш, тоцынжы лыкмы хѣдырвлѣжѣм Гѣрманьышкы, Францишкѣ, САСШ-ышкы, Швѣйцаришкѣ, Англьишкѣ дѣ Балканыштышы государствывлѣшкѣ колта.

Итальян мол сѣядѣлѣквлѣдон торгѣйѣмѣшѣжѣм кризис пиш когон чѣйдѣмдѣн.

3. Италян кѣзѣйтшѣ ѣшкѣ лоштышы дѣ мол сѣндѣлѣквлѣ лоштышы положѣнѣѣжѣ.

Мировой война цѣрнѣмѣкѣ пѣтѣриш ивлѣшток классвлѣ лошты ваштарѣш лимѣш когоѣммѣш, хозѣйства когон пыдыргы-маш, труйышы халыкын положѣнѣѣжѣ худаѣммѣш прольѣтариатын дѣ хрѣсѣнвлѣн рѣволюци вѣрц шалгымашым когоѣмдѣн. 1921-шѣ ин ровочѣйвлѣ фабриклѣм дѣ заводвлѣм, хрѣсѣнвлѣ дѣ батриклѣ помѣшѣк зѣмльѣвлѣм кидѣшкѣштѣ нѣлѣш тѣнѣлѣнѣт. Тѣ вѣрѣмѣн Италиштѣш коммунист партѣы пиш изи силан ылынат, ровочѣйвлѣн, хрѣсѣнвлѣн дѣ батраклѣн рѣволюци вѣрц кѣрѣдѣмѣштѣ вѣктѣрѣмѣшѣм дѣ иктѣшкѣ цымырымашым плучайдѣ. 1922-шы инжѣ Италиштѣ властѣым рѣволюци ваштарѣш шалгышы фашист полкы кидѣшкѣштѣ нѣлѣнѣт. Тидѣ, прольѣтариатын пѣшѣдѣрѣм когоѣмдѣм вѣрц кѣрѣдѣлѣнѣ, хрѣсѣнвлѣм зѣмльѣлѣн пуѣнѣ манын дѣ Италим дѣ тидѣн халыкшы кого ылмым анчыктѣнѣ манын алталымын, лачокшым гѣнѣкапитальиствлѣ вѣрц пыт шалга. Фашиствлѣ властѣым кидѣшкѣштѣ нѣлмы готшѣн, тѣштѣ фашиствлѣн тѣргач дѣиктатуры ылѣш, нинѣм нинѣн лѣидѣрѣштѣ Муссолиньи вуйлалта. Фашист партѣыгыц пасна цилѣ партѣы цѣрѣмѣ, ти партѣы ваштарѣш лимѣшѣм ѣль ти партѣын пѣшѣжѣм ѣардымѣш лыкмашым моло, фашиствлѣ ма-улы силаштыдон тѣмдѣн шуат. Тѣнѣ гѣнѣѣт, 1929-шѣ и готшѣн, мировой кризис линѣт, хрѣсѣнвлѣ, батраклѣ, дѣ фабриклѣштѣшѣ прольѣтариат тѣэрроргѣц лѣттѣок рѣволюци вѣрц пыт шалгат, забастовкывлѣм, стачкывлѣм ѣштѣт.

Мировой кризис Италян промышльѣныстшым, халык хозѣйстважым пораткан сѣвѣлѣн, 1928-шѣ и готшыгыц 1932-шы ин промышльѣныстышты ѣштѣмѣ продукция 78⁰/₀-шкѣ валѣн кѣн. Правѣтьѣльствѣжѣ фашизѣндѣмѣ профсойузвлѣ гач пѣшѣдѣрѣм „добровольны“ валтымашым ѣштѣн.

Италян тонышы ринкѣжѣ пишок чѣдѣт, буржуазижѣ ѣрдѣжѣштѣ ринкѣм дѣ сирѣолык вѣрѣм кѣчѣлѣш тѣнѣлѣн. Тидѣн ѣарѣок ѣшкѣдокыжы дѣ ѣшкѣдоцынжы хѣдыр шывштымы корныжы вѣрцѣт пыт шалгаш тѣнѣлѣн. 1914-шѣ и ѣактѣ импѣриаль-

иствлă мирѣм пайылымы годым, Итали бѣлăнжѣ вара ш вă-
рѣштѣ ылшы колонивлăм — Африкѣштѣ Красный тагыж тѣ-
рѣштѣ ылшы Эритрейѣм дă Сомалим, Сирвокшал тагыж
тѣрѣштѣ ылшы Трипольитанѣм (Ливим) хыватьэн нă-
лѣнăт, вара 1919-шѣ ин Германѣн дă Турцин сăндăлѣквлăм
пайылымы годым Англи дон Франци цилă постарэн нăлѣнѣтăт
ѣшкѣмжѣм бѣлăнжѣ кэрăл нăрѣм нăлѣмăшѣш шотла. Итали
дон Франци лошты лач кого споржок: 1) Сирвокшал тагыж
вѣлăн хоза лимѣ вэрц, 2) Тунѣсѣштѣ Италигѣц кѣшѣ эми-
грантвлă вэлэ ылăтăт, Итали Тунѣсѣм кидѣшкѣжѣ нăлнѣжѣ
дă 3) Кѣчѣвăл вэл Йѣвропѣш тă Балкан пѣлѣострокѣш хоза ли-
мѣ вэрц когонжок спорат. Тиштѣ Францин вассалвлăжѣ — Ю-
гослави, Румынѣ дă Чѣхо-Словаки ваштарѣш Итали бѣшкѣ
вассалвлăжѣм — Болгарим дă Албанѣм шагалта.

Итали импѣриальиствлăн у войнăш йăмдѣлăлтѣш. Кѣзѣт
тѣвѣ тырын ылѣмѣм годымок ѣшкѣмжѣн армижѣм 700 тѣжѣм
салтакым урда, рѣзѣрвѣштѣжѣ 3,5 мѣлѣон нăрѣ ылѣш. Тидѣгѣц
пасна пѣургѣмăг ылѣрăмăшѣмăт война пăшăш тымдат. Тагыж
вѣлнѣшѣ войнѣый флотшы 200 нăрѣ дă воздушнѣйжѣ 2 тѣжѣм
аѣропланат утла.

Итали совѣт ушѣмдон дѣпломатѣичѣски отношѣнѣм мол
сăндăлѣквлăгѣц анцыц ѣштѣн. СССР дон Итали лошты ылѣ-
мăш йажон ѣртă. Мăдорцынна Италишкѣ нѣѣфтѣм, марганѣѣ-
ѣм, лѣсѣм, кѣѣншѣ шѣм, шăдăнѣм нăнѣѣт, мă тѣшѣѣн мо-
торвлăм, ѣлѣктрооборудованѣвлăм дă автомобилѣвлăм кандѣнă.

ХІІ. Балкан сăндăлѣквлă. ЙУГОСЛАВИ.

Йугослави. Кымдѣмжѣ 250 тѣжѣм *кв. км*, халыкшы (13,5 мѣлѣон ѣдѣм ылăт).

Болгари. Кымдѣмжѣ 193 тѣжѣм *кв. км*, халыкшы 5,5 мѣлѣон ѣдѣм, кого
халажы Софиѣа (155 тѣжѣм ѣдѣм ылă).

Грѣци. Кымдѣмжѣ 108 тѣжѣм *кв. км*, халыкшы 7 мѣлѣон ѣдѣм, кого халажы
Афин (300 тѣжѣм ѣдѣм ылă).

Албанѣ. Кымдѣмжѣ 45 тѣжѣм *кв. км*, халыкшы 0,9 мѣлѣон ѣдѣм, кого
халажы Тирана.

Йѣвропыштышы Турци. Кымдѣмжѣ 21 тѣжѣм *кв. км*, халыкшы 1,1 мѣлѣон
ѣдѣм ылă.

XVI-шѣ курымгѣц XIX-шѣ курым йактѣ Балкан пѣлѣострок Турци кидѣштѣ
ылын. Вара тишѣѣн чăстѣн-чăстѣн пасна лаштыквлă айырлаш тѣнăлѣнѣт.
Мировой война тѣнăлмăшѣш Турци кидѣштѣ мрамор тагыж тѣрѣштѣшѣ
лаштык вэлэ Йѣвропышты ылын. Балкан пѣлѣострокын ма-улы кымдѣмѣштѣжѣ
Австро-Вѣнгри, Сѣрби, Чѣрногори, Албанѣ, Болгари дă Грѣци ылыныт. Мировой

война эртымкы Сэрбигың, Черногоригың та Австро-Венгриштыңы йытпэл вэл Балканың чэстыагың ик государтвы Йугослави лин. Греци Ышкымжын кымдэм-жым шэрэн, Албаныят Ышланжы азиш у кымдэмим чымырэн. Болгари Ышкым-жынм вэлэ йамдэн. Албаны Италиян пэлэколонижы лин. Йэвропыштыш Тур-цижы Азиштыш Туршин ик лаштыкшы вэлэ ылэш. Греци рэспубликы; Болга-ри да Йугослави — монархи ылыт.

Балкан пэлэострокым цилэ вэлэңжок манмы ганы Адриатик, Эгей, Мрамор да Чорный таңыжвлэ да Дарданьэл, Босфор вят йалвлэ әрэн шындынтыт; тидын положэныжы пиш йажо ылэш. Тиды гач Покшал Йэвропыгың Босфорышкы, Чорный таңыжышкы да пакула Азишкы кыртны корнывлэ эртат. Тиды йыр-Вадывэл Йэвропыгың Азишкы да СССР-ышкы таңыж корнывлэ эртат. Тэвэ ти корнывлэ торгэйимаш пашалан да войено-стратегически пашалан пиш кого-значэныт ылыт.

Балкан пэлэострок йытпэл вэл матыерик чэстыааш та кэчывал вэлэнышы пэлэ-остроканэш пайылалтэш. Йытпэл вэл чэстыаажым Дунай рэка да ти-дын притоквлэжы вьдандат. Матыерик чэстыаажым вадывэл вэлэныжы рэдын шывшылтыш извоскан Дьинар кырыквлэ йашнэн вазыныт. Ти район прамой корныдымы, худан вьдандымы да шачыш шачыктыдымы ылэш. Матыерик чэстыан ирвэл вэлжы кырыканрак йажон вьдандышы вяр, льосскың лишы вьлвал рокан вяр ылэш. Ирвэлжы Балкан рудан кырыквлэдон торэш пычкэ-дэлтэш.

Балкан пэлэострокын вадывэл вэлжы Йугослави лывалны (вадывэл земля-жыдон да Албаны лывалны ылэш. Ирвэлжы Йугослави да Болари лывалны Ти пэлэострокын кэчывал вэклэ шывшылтыш пэлэострокым вашток Греци йашна. Грецижы йытпэл вэклэат шывшылтэш. Кэчывал вэлжы вашток кырыкан сандалык ылэш. Кырыквлэжы кытынат, торэшынат шывшылтыт, Грецим цилэ кымдыкэшок лэвэт шьндэныт манаш лиэш.

Балкан кырыквлэ климат (кэчы) пысман ылыт. Ти кырыквлэгың йытпэл вэклэ Покшал Йэвропыштышы игэчы ылэш, кэчывал вэклэжы Сирвокшал таңыж климат шалга.

Балкан кырыквлэн йытпэл вэлэнышы тырыштышты тумвлэ, буквэ да иман пушангывлэ кушкыт. Кэчывал вэклэжы гын — виноград, рис, хлопок, роза. Грецишты — пэлэостроквлэшты да остроквлэшты (Ионь, Корфу, Крит) игэчжят, кушкышжят, цилэок тропик сагашы ганы ылэш. Тиштэкэн апелсин, лимон, ольивковый, фиги рошавла кушкыт: пиш кого кымдэмвлэ виноград садывлэ лывалны ылыт.

Болгари, Греци да Йугослави пиш шайылан котшы сола хозайстваан сандалыквлэ ылыт. Тиштэкэн ныл пайышты кым пай халыкшок сола хозайства пашадон ылат. Ти сандалыквлэн хозайствашты вэскит капитал лывалны ылэш. Вэскит капиталыствлэат Ышкымыштын капиталыштым нинын банкывлашкы пуат, банкывлашты ма-улы торгэйимашыжым, промышльэныштым да сола хозайстважым цилэ кидыштышты урдат.

Болгаришты лач шуки капиталжок Францин да Бэлыгин ылэш, Грецишты — Англин, Амэрикин, Францин да Бэлыгин, Йугославишты — Англин, Францин да Италийн ылэш.

Болгаришты ордж сандалыкыштышы капитал рок лываң кэралвлэ (санзал вьргэны) лыкмы промышльэныштым цилэок кидышкы нэлэн. Хими промышльэныштым (спичка да пыдэштшы хадьрвлэ) пэлжят утла, табак Ыштымаш пэлжы нары да 90% сакыр Ыштымаш цилэ вэскитвлэн капитал кидышты ылыт. Болгаришты да Грецишты вэскит капитал банкывлэ гач сола хозайствашкат.

чораткан пырэн. Сола хозайства вэскитвләшкы лыкмы продукци ёштгышы от-
расльвләштгы пәшә йажон шйндым, паснанжок табак тә виноград куштымаш
Грәцишты, уан кушкыш (кәчы-шйргы, моло) Болгаришты, ти отрасльвлән
палшыкшат кого ыләш. Грәцигыц табакым дә корицым вэскитвләшкы шуку
лыкшашланән банкывлә тйшкы пыртымы киндым ёшкә кидышкышты нәлйнт.

Йугословишты вэскит капитал рок лйвәц кәрәл лыкшы промышльёныстым
дә йондәрышы промышльёныстым кидышкыжы роалтән.

Махань капитальистычэски государтвы балкан пәлэостроквләштышы госуда-
рствывлән иктә-маньар капиталым-пуән гын, тйды ти государтвывләм кыцә-
әт ёшкә кит лйвәкыжы ёштәш шана. Паснанжок Йугослави гишән Франци,
Англы дә Италы лошты кого кырәдәлмәш кәә. Йугославижы 1918-шы ин Сәр-
бин, Хорватын дә Словакин правитьәлствывлә лошты-договор ёштгым сәмьн
лын. Тиды славән халык ёлышы сәндәлйквлән ушәм (фәдбрати) ганьы ыләш.
Пйтарй угыц лишы государтвым „Королевство сербов“, хорватов и словән
манын лймдәнт ылын. Вара ти лймым, халыквлән ушәмым анчыкгаат, Йугос-
лави манын, у лймым пуәнәт. Тишты государтвы видймәшжәт, армим видй-
мәшжәт сәрбиштыш буржуази кидышты ылын. Банквлә Сәрбин промышльё-
ныстылан дә сола хозайстваштыш кулаквлән вәлә палшыкым пуат. Налогывлә-
жымәт сәрб агыл ылышы хрәсәнвлә вәлә шуку түләт. Албаньэцвлә, макәдоньэц-
влә, туркавлә ёшкә әгә-ййрәнйштыгыц поктыл колтымы лынәт, ниньн
солавләштым моло цилә йылатәнәт, әгә-ййрәнйштым сәрбвлән выжаләнәт.

Халыкшын наци сәмьн пайыалтмыкы пишок ала ыләш: вйц пайышты
чыл пайжы Йуго-славйвлә, сәрбвлә ылыт, вэс пәлбжы — хорватвлә, чәрногорйвлә
дә босняк-мусульманвлә ылыт; вйц пайышты ик пайжы славәнвлә, макәдонйвлә,
албанйвлә, ньәмйцвлә, вәнгәрйвлә, руминвлә, йәврәйвлә дә әчә изиш-изиш вэс
нацизлә ылыт. Йугославин йытпәл вәлнй дә кәчывәл вәлнй ёлышы әдәмвлә
шукужок сәрбй агыләп.

Йугославин пасна ылышы чәствәвләжы икәнә-иктгыштыгыц пишок кого айыр-
тәмән ылыт. Йытпәл вәлнй ылышы пәрви Австро-Вәнгришкы пырышы зәмләшты
промышльёнысты тә торгәйймәш кого дохотым пуат. Мол чәствәштыжы сола
хозайства анцыл вәрйшты ыләш. Йугославин кого кымдәмйшты ылышы сола
хозайстважы шайылан котшы ыләш, у статья пырән шотә. Лач айыртәмйнжок
Макәдоньн кәчывәл дон вадывәл лоштыжы пишок пачышты ыләш, тишты кызы-
тәт әчә вольыком вәргыц вәрйшкы кытән каштын урат. Сола хозайства пәшә
лач у статьянжок ирвәл дон йытпәл ло кытлашты йажон видәлтәш. Тйшты пәшә-
жымәт машинавләдон ёштәт. Далмацишты (Адриатик тангыж тйрйшты) сады
войымаш пәшә сәк аяцылны шалга.

Киндй ләктышыжы йытпәл вәлнйшы зәмләштышыгыц пасна пиш изи ыләш
шадәнгым дә кукурузым вэскитвләшкы лыкыт кынәт, лыкмашышты и ййдә
әрән чйдәм миә. Вэскитвләшкы лыкмы хәдйрвлә шотышты вольык продукци
ма-улы лыкмашын кым пайышты ик пайжым дә ләс нйл пайышты ик пайжым
йәшнәт.

Йугославишты рок лйвәлнй ылышы кәрәлвлә пүлә ылыт: кұагышы, айыртә-
мьнок луды кұаншы шү, боксит (альуминь промышльёныстылан кәрәл) мәргәл
(цәментлән кәрәл) кйртгны, вйргәнй, свиньәц тә цинк. Ровочий сила пиш
шулды. Промышльёныстышылан вэскит капитал палшән шалгән гынәт промы-
льёныстышы прамой развивайалт шотә. Вэскит капиталәт тишәиын миньэралан
шуку сирйожымок ёшкә сәндәлйкышкыжы лыкташ тйгәлн. Сола хозайства-
штышы продукци йондәрышы промышльёныстышы молы ганьы агыл, йажон
развивайалтшы ыләш. Паснанжок лашаш йагыштышы, сакыр ёштгышы, әрәкә

шолтышы, табак йондәрйшһь дә пушанғы йондәрйшһь производствывлә развивай-алтыныт. Нинйғыц пасна цемәнт ыштһьшһь дә хими хәдйр ыштһьшһьвләәт мол промышльәнышт каньывләәк агыләп, нинәт икпораткан розвивайалт шоныт.

Ровочый классын ылымәшһьжһь пишок ләлһь ыләш. Нинһьн ылымәшһьштһь фа-шиствлә властым кидышкыштһь нәлмһь готшән когонок худаэмһьн. Пәшә ыштһьмһь вэрәмәт 11½ гәнә кужәмһьн, пәшәдәрйштһь (продуктыдон төрәштәрһьмһькһь) кокгы дә пәл гәнә шулдәштһьн. Государствы кидыштһь ылшы предприятивләштһь стачкы-вләм, забастовкывләм ыштһьмәшәш 25 иәш катыргы пәшәшкһь колтат, тәнгә гыньәт стачкывлә дә забастовкывлә кйрәлтйштәәк лин мийәт.

Сәрби сага пижһьшһь сола-хозәйстваштышы буржуази капитальиствләдон иквәр-рәш фашист правительствы сага линйәт. Хрәсәньвлә лоштыжы фашиствлә сага лишывләжһь кулаквлә вэлә ылат. Изи хозәйстваан нәзәр хрәсәньвлә дә срднйәк-влә кулаквлән кит лйвәшһьн ытлат. Сәрби сага пижыктымһь Хорватһьн, Слово-нын, Далмацин, Войеводинһьн, Черногория дә Макәдонһьн зәмльәвләштһь, хрәсәньвлә наһи сәмһьн пйәбйртһьмәш вәштарәш тә сила нәлтһьмһь налогывләм тұлһьктымһь вәштарәш партызан вайнам ыштән кйрәдәлйт. Йугославин хрәсәнь-вләжһь ровочый классон иквәрәш лйәш пыт кйдәдәлйт. Прольетариатын сәк анщылнышы авангардшы—Йугославиштһьшһь коммунист парты Йугославиштһьшһь прольетариатын дә хрәсәньһьн буржуази вәштарәш кйрәдәлмәшһьм вуйлалта, ни-нһьм рәволюци ыштән ирйк ылымәшкһь видә.

VIII. Скандинавиштһьшһь государствывлә.

Норвәги. Кымдәмжһь 324 тйжәм кв. км, халыкшы 2,8 мйльион әдәм.

Швәци. Кымдәмжһь 448 тйжәм кв. км, халыкшы 6,0 мйльион әдәм.

Данһь. Кымдәмжһь 43 тйжәм кв. км, халыкшы 3,4 мйльион әдәм.

Скандинавиштһьшһь государствывлә Йәвропын йытпәл дон вадывәл лоштышы вәрһьм йәшнәт. Норвәгижһь дә Швәцижһь Скандинави пәләострок вйльнһь ылыт. Данһьжһь Йутландһь пәләострокышты дә тидһьн ййр ылшы изи остроковлә вйльнһь ыләш.

Норвәгиштһь ма-улы кымдәмһьн лу пайышты шһьм пайжы хозәйства видәш йардымы зәмльә ыләш. Ти йардымы зәмльәжһь кымдыкәш куйән кырык лапата дә вәрһьн-вәрһьн ләднһьктон ләвәдәлтһьшһь вәр ыләш. Тидһьн вйт тйр сиржһь чотә когон пйчкәдәлт шһьшһьшһь вйт лыктон ыләш, ти лыквләм вәс статьяжы фиорд-влә маныт. Ма-улы халыкын шуку шотшок вйт тйр сир полосашкы погынен йләт, тйштәкән нинһь колым кычат тә судоходствышты рово-тайат 1). Кол (трәскә, сәльоткы, сәмга, омар-рәквлә дә молат) кычымаш. Кол продукци ыштһьмәш нымаханә сәндәлйкыштәт Норвәгиштһьшһьлә халык хозәй-стваәш кого дохотым ак пу. Торгәйһьм пәшә видһьшһь флотшы шоттон Норвәги мир вйльнһьшһь шһьмһьшһь вәрйшһьтһь ыләш. Флотшы ышкыжһьн хәдйрһьм дә лач шу-кыжымок мол сәндәлйквлән хәдйрһьм шывшта.

Норвәги колгыц ыштһьмһь продукцижһьгыц пасна мол сәндәлйквләшкһь эчә-лйәсһьм дә пумагам выжала. Сәндәлйкыштһь ма-улы кымдәмһьн нйль пайышты ик пай нәрйжһь (24%) шйргһь ыләш. Алык 2%, ныр 3%. Ләс пильһьшһь заводвләшкһь

1) Атлантык окәәнйштһь Гольфштрәм шокашы йогы Норвәгин сир тйр мыч-кыжок йогаат, польяр ййргорныгыцәт мйндйрнһь ылшы вәрвлә кого уштһь годымат ак кйлмәп.

дә пумага Ыштйшы фабриквләштй лъэсйжым фиордвләшкй йогышы рэкәвлә мычкы йоктарат. Ти рэкәвлә пиш чёнь йогышы, кырыкыштышы рэкәвлә ганыы ылыт. Нинйин силаштым эльэктричествы ток Ыштймәшкәт шуку колтат.

Лу тйжәмгйц утла Ылйшы эдәмән халыквләжй цилә Ыт тйр лишвы ылыт. Нинй лошты сәк когожок Норвэгин кого халажы Осло (260 тйжәм эдәмән) ыләш.

Швэци дә Даны Норвэги ганыы агылән. Нинйин хозайства видймәшйштй моло авәсирйштышй ганыы ыләш. Швэциштй йытпәл вәлжй тундра ыләш, покшал вәржй шйргән вәр дә кәчйвәл вәлжй нырвлә дә алыквлә лйвәлнй ыләш. Швэциштй кйртнйән рок пиш шуку дә тидйм кәрәлйшкй сәртәш палшышы куйагшй шй укә. Тидй кйртнйән рокшым кйртнйән рок ситйдымй сәндәлйквләшкй, пасанжок Англышкй дә Германышкы лыктәш. Тоныжок, Швэциштйжок кйртнйән роккйц эльэктроэньерги палшымы сәмйнь пиш йажо йиш мөталым — эльэктросталым Ыштәт. Швэцин хозайстваштыжы сәк кого вәржймок лъэс пәшә дә лъэс йөндәрймәш (спичкә Ыштймәш, пумага Ыштймәш) нәлйн шәтә. Эльэктротәхнйчыскы дә тйэкстыль промышләнйстй пұлә вәрйшкй развивайалт шонйт. Фабриквләлән пәшә Ыштәшйштй ош шұм когон ходышкы колтат.

Швэцин ма-улы халыкын шукужок кәчйвәл вәлнй йлә. Балтйй тагыж тйрйштй Швэцин сәк кого халажы — Стокгольм (400 тйжәм эдәмән) ыләш. Балтйй дон Сәвэрнйй тагыж лоштышы Ытйал (пролив) тйштй сәк кого гаваньжы Гәтйэборг хала ыләш.

Даныжй, пасанок тидйн остроквләжй шйшәрән вольык урдымы, сасна урдымы дә кәк урдымы сәндәлйк ылыт. Тидй цилә пәшәжймок Вәлыкобританйилән Ыштә. Тидйлән үм, бөконым (коптызым оңвләм) дә мыным ситәрә. Данын Ылймәштыжй капиталистйчәскы копәраивлә значәнйән ылыт. Нинй пиш шуку вольыквләм урдәт. Тәвә ти копәраци палшымы сәмйнь Даныштыш капитал ма-улы сола хозайствам циләок кидйшкйжй ыдырал нәлйн.

Данын сәк кого (тйн) халажы — Копэнгагән ййр ылыш халыквләжйгә молегә тиштәкән 900 тйжәм эдәм нәрйн йләт, вәс статянжы ма-улы халыкын нйл пайышты ик пайжәт утла. Ти кым сәндәлйкйштыжәт, айыртәмйнок Норвэгиштй дә Данышты сакой производствын прәдирйатйивләштй мол сәндәлйквлән капитал шотәш, айыртәмйнок Англын капитал шотәш развивайалт тыныт.

Норвэги дә Даны Англылән пиш шуку тұлйшәшлык ылыт. Сәдйндон вәт нинй — Норвэгижәт, Даныжәт — Англын влййанйшты ылыт. Швэцижәт поратканок Англын влййанй лйвәлнй йләш.

Нинй кым сәндәлйккә корольэвствывлә ылыт. Даныдон иквәрәш эчә Исландйи ик король анчымашкы пыра. Данылән колонйи шотәш Грәнландйи острок ыләш. Норвэгижй колонйи шотәш Шпицбәргән остроком кидйштыжй кыча.

XIV. СССР-йин вадывәл вәлнйшй пашкудывләжй.

СССР-н вадывәл вәлнйшй пйсмәнжй 3800 киломәтйр кытышкы, Сәвэрнйй полйар тагыжгйц тйнәлйн шим тагыж йәктә шывшылтәш. Ти пйсмән Россййин тошты пйсмәнжй ганыы

агыл, төр ылэш тә пәрвишйгыц ирвэцйнрәк кэя. У дон тошты пйсмәнвлә лоштышы вәржым Финльәндьи, Балтыйй лишнйшй льимитрофвлә,¹⁾ ирвэлнйшй дә покшалнышы Польшы йәшнәт. Польшын вады вэл вэлжй дә кэчывәл вэлжй Гәрманьыгыц тә Австригыц шывшын нәлмй зэмльагыц лин.

СССР-н вадывэл пашкудывләжй циләнок икань ылыт манаш лиэш, "льмйнжок кйнь нинйн капитальизмйштй циләштйнок ик статья, иктөр развивайалтшы ылэш. Балтыйй лишнйшй льимитрофвлән дә Румыньижйн гйнь молынгйцәт улнй ылэш. Ти государстввлә (Румыньыгыц пасна) цилә хәләок, әль шуку зэмльаждон, тәвэш шамак толшәш Польшым нәлшәш, тиды дә молыжат сэдйнгәок, мировой война эртймйкй тошты Россййн зэмльәш линйт.

Финльәндьи. Кымдәмжй 388 тйжәм кв. км. Халыкшы 3,6 мйльион эдәм.

Балтыйй лишнйшй льимитрофвлә:

Эстоньи. Кымдәмжй 48 тйжәм кв. км. Халыкшы 1 мйльион эдәм.

Латви. Кымдәмжй 66 тйжәм кв. км. Халыкшы 1,9 мйльион эдәм.

Лытва. Кымдәмжй 56 тйжәм кв. км. Халыкшы 2,3 мйльион эдәм.

Польшы. Кымдәмжй 288 тйжәм кв. км. Халыкшы 30,5 мйльион эдәм.

Румыньи. Кымдәмжй 295 тйжәм кв. км. Халыкшы 18 мйльион эдәм.

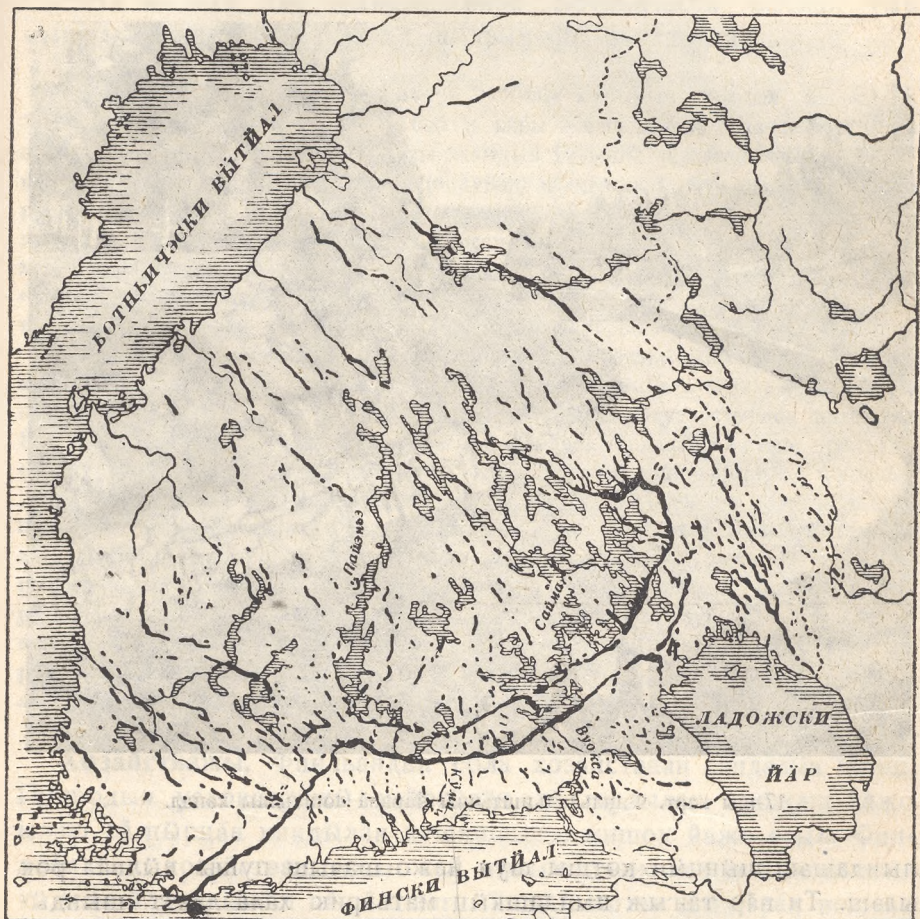
Тәвә ти государстввлә циләнок кок систьәмйн — капитальистичэски дә социальистичэски систьәмйвлән пйсмән сага ылыт. Англьин дә Францин капитальиствләштй ти государстввләдон „большэвик цэр“ пырымашкйц Вады вәлән пичйм йштән шйндәнйт. Англьин капитальиствләжй йтпәл вәлнй ылшы государстввләшкй пыйилә пырән шйнцйнйт, Францижйн кэчывәл вәлнй ылшы государстввләшкй — Польшышкы дә Румыньишкй важым колтәнйт. Ти государстввләш хоза постол лишй, Англьин дә Францин капитальиствләжй тиштйшй капитальиствлә палшымы сәмйнь ти сәндәлыквләм циләштймок СССР вйлкй пыраш йәмдйлән шйндәнйт, СССР пйсмәнжй сага война годәш кәрәлвләм йштән йәмдйләи шйндймй, война годәш кәрәл аэродромвләм йштймй, кйртньи корнывлә йштймй. Тангывләштйжй гйнь крәпыцвләм дә войено-морской базывләм йажон пингйдәмдймй.

1. ФИНЛЬАНДЬИ.

Природын условивләжй. Финльәндьи 70-шы дә 60-шы парәльәлвлә лошты, тайга зонышты ылэш. Тидй Балтыййски тошты

¹⁾ Лымитроф — йәлнй порогышты качкын йлйшй.

кристалычэски масив кытлашты кйя. Лэдныквлä ылмы вэрэмән тидй кэчйвål вэкйлä тärвәнйшй чотэ кого льэднык лйвålнй ылын. Тэвэ тидйн мычыц Финльäнди кйзйт кайшы кайзыкшат лин: Финльäнди шйргән, куйн сändäлйк, тиштй кырыквлä пиш шуку, таманьар тйжэм тыгыды йär изи кырыквлä лошты шйнцä дä түрдүрлä йогышы рэкäйн сändäлйк ылэш.

16-шы карт. Финльäнди ийгмй готшы кишäвлä. Йäрвлä, йäрв:ä лошты кукрикä вäрвлä (холмывлä); Морэнын таганла кэшй кок валжы.

Льэднык мйнгэш йытпэлйшкйлä каранмыжы годым морэный отложэньым кодэн дä тидйгыц йытпэл дон вадывэл логйц кэчйвål вэкйлä рäдйн шывшылтшы пиш шуку кырык лин. Льэднык мйнгэш каранмыжы годым, кок кәнä каранмаштыжат Финльäнди вйлән ташкалтыш кань кок вäрйм йштэн кодэн. Тэвэ ти ташкалтышвлä гач йогышы рэкäвлä пиш чйнь йогат, кого түрдүрән ылыт (Вудкса Иматра түрдүрән).

Морэный отложэньёжыгъц Финляндьи покшалнышы в ёл-
в ёл рок лин. Ти вёлвёл рок лошты лач йажоэшёжок валун
шунэш ломыжанрак рок йарлышан рокым шотлат. Тэнэ гынёат,
тэвэ ти рокышты пёшё ёштёш йаралым ёштэн шокташ валун
кём ирёктёш пиш шуку труйвам пиштёш кёлэш. Кёзёйт Ботни-
чёски вёт йал тёр мычкы кымда вёрым нёлён вацшы тангыж

17-шё карт. Финляндьиштёшё йёрвлё лоштышы канал.

пындашэш шёинцён котшы шун йажо шачыш пушы вёлвёл рок
ёлэш. Ти вёр тангыж пындашкёц матёрёк хёлё лэвёт шёиндё-
шё лёднёик каранмыкы вёлё кымылтын.

Финляндьиштё цёлё й ёр жок лёднёиккёц лишё ылыт. Ци-
лё йёржё 35 тёжём, нинён маулы кымдёмёштё 45 тёжём кв. км
ылэш. Нинё лошты сёк коговлёжы: Инари, Сайма, Пайёнёё.
Ти йёрвлёжё цёлёнок ик кёкшёцёштё агылёп. Нинё лошты
йогышы рёкёвлёжё лач пиш когон тёрдёрёнвлё ылыт. Тэнэ тёр-
дёрлё йогышы дё чотё кого вёдён рёкёвлё ылытат, Финлянд-
ьиштё ош шё сила пиш шуку ылэш (цёлёжё 2,3 мёльёон
имнёи силааш улы).

Кльимат. Финля́ндын игэчѣжѣ (кльиматшы) пиш когон ўштѣ ылэш, Балтый таньж вѣлэц ѣфѣлышѣ мардѣж вэлэ изиш лы-вырта. Ботнычэски вѣт лыкын Финля́нды сирѣштѣ Швэци сирѣштѣшѣ ганы агыл, шокшырак ылэш. Тиштэкэн ийунь тѣ-нѣлмѣ годым лишѣ ўштѣвлѣ пиш кого эксѣкѣм ѣштѣт. А́нѣ-йѣрѣн пѣшѣ ѣштѣш кэчѣвѣл вѣлнѣшѣ пѣлжѣ вэлэ йарал ылэш. Ийтпѣл вѣкѣмѣ лач мѣндѣркѣжок Ботнычэски вѣтѣал тѣр мычкы, ыржам 60° йактѣ дѣ шѣльѣм 65° йактѣ ўдѣт.

Историко-географически очерк. XII-шы курымын покшал вэрэмѣгѣц XIX-шѣ курым тѣгѣлмѣ йактѣ — 650 и нѣрѣ — Финля́нды Швэци кидѣштѣ млын. Кѣзѣт Финля́ндыштѣ ма-улы халыкын 100%-шѣ швѣдвлѣ ылыт. Финля́ндым Швэцигѣц Российѣ шывшын (войуйѣн) нѣлмѣкѣжѣ тидѣ пѣтѣри ѣшкѣдурѣш зиктѣрѣлтѣшѣ ылын, вара XX-шѣ курымын 80-шы ивлѣ кытлашты Финля́ндым „рушандаш“ тѣгѣлѣнѣт, тиштѣ Российѣштѣш канѣок губѣрнѣвлѣм ѣштѣ-мѣ дѣ вуйлалтышывлѣштѣм рушывлѣм шѣндымѣ. Фин халыкын польѣтык сѣмѣн правашты когонок пыдыртымы лин 1917-шѣ ин фѣврѣль тѣлзѣштѣ рѣволюци лимѣ вэрѣмѣн Финля́ндын сѣймѣжѣ Финля́ндым ѣшкѣдурѣшѣн государствѣш лыктын.

Буржуазин врѣмѣнѣй правѣтельствыжы Финля́нды ѣшкѣдурѣшѣн лимѣ вѣштарѣш ылын. Большѣвиквлѣ властѣым кидѣшкѣ нѣлмѣкѣ. Финля́ндым наци-влѣн самоопрѣдѣлѣнѣн принцип сѣмѣнѣ ѣшкѣдурѣшѣн государствѣшок шѣтлѣнѣт. Российѣштѣ Октявѣр рѣволюци лимѣ вэрѣмѣнок Финля́ндыштѣш прольѣтариатѣ ѣшкѣ кидѣшкѣ властѣым нѣлѣн ылын. Прольѣтариат вѣштарѣш Финля́ндын буржуазижѣ пыт шагалын, Гѣрманѣ войска дѣ Швэцин добровольѣцвлѣ цалшымыдон прольѣтариатѣм тѣшкѣн, шѣлѣтѣн шуѣн. Прольѣтариатын вуйлалтышы авангардшым тѣпок пѣтѣрѣш шанышы класс тышман — буржуази — прольѣтариатѣм нѣма кѣттѣок нѣма жѣлѣйѣдѣок, пиш когон звѣрлѣнѣн пѣтѣрѣн, тѣхѣнѣ расправым истори вѣлэ пѣлѣ. Нинѣ кидѣшкѣ попазышы коммунистѣвлѣм, большѣ-визм вѣрѣ шалгышывлѣм иктѣ кѣттѣок пуштын пѣтѣрѣнѣт. Кѣзѣт подпольѣштѣ рѣвѣтайышы коммунист партѣы пишок пѣлдѣрнѣц тѣгѣлѣнѣт, 1919-шѣ иштѣшѣ лаксыртымашыжы соиктѣок пѣлѣ ылэш.

Хѣзѣйстважы. Финля́нды сола хѣзѣйстваан сѣндѣлѣк ылэш. Природын условивлѣжѣ шѣргѣлѣн дѣ шудылан кушкаш йажѣ ылэш тѣ пѣрѣцѣя киндѣлѣн кушкашыжы пишок йажѣ агыл. Финля́ндын хѣзѣйстваштыжы сѣк анѣылныжок шѣргѣ войымаш тѣ лѣс йѣндѣрѣмѣш пѣшѣ шалга. Тидѣ пѣштѣк шѣшѣрѣн вѣлѣык урдымаш ылэш. А́нѣ-йѣрѣн пѣшѣ кымшы вѣрѣштѣ вѣлэ ылэш.

Финля́ндыштѣ ма-улы кымдѣмѣн нѣл пѣйышты кым пѣйжы цилѣ шѣргѣ лѣвѣлнѣ ылэш. Лѣсѣм вѣргѣц вѣрѣшкѣ вѣт мычкы колташ пиш шуку рѣкѣвлѣ улы. Ти рѣкѣвлѣ тѣр мычкы лѣс пилышы завѣтвлѣ, рѣкѣвлѣ таньжвѣлѣшкѣ лѣкмѣ а́нѣштѣ, лѣсѣм вѣскитвлѣшкѣ колтышы гаваньвлѣ ылыт. Ти гаваньвлѣшток пу-шѣнѣгѣц махань-шон хѣдѣрвлѣм (мѣбѣль, цѣльулозы, пумага) ѣштѣт. Вѣскитвлѣшкѣ лыкмы ма-улы хѣдѣрѣн вѣц пѣйышты нѣл пѣйжы пумагаѣш, лѣсѣш, цѣльулозѣш вѣзѣш.

Нырвлăжы, алыквлăжы ма-улы кымдэмьн лу пайышты ик пай-
жы вэлэ ылыт. Ти шотыштыжы алык шуку ылэш. Ышлăнышты
кэрăлм роколмам, шожым дă шылм вэлэ ситăрăт. Ыржам мань-
ар кэрăлын пэлбжымок тă шăдăнжым цилă хăлăок вэскитвлăгыц
нăлын токышты шывштат. Ма-улы пыртымаш шотышты ныл пай-
ышты ик пайжы киндэш вазэш тă тиды пйтăриш вăрым йăшнă.

Помешыквлă дă кулаквлă кидышты ылшы шышэрăн вольык
урдымаш шышэр продукцим утыдон пуа, нэзэр хрėsăнвлăжы
гынъ шышэр продукцим воксэокат ак ужэп манаш лиэш. Ў дă
сыр вэскитвлăшкы колтымы хăдырын $\frac{1}{10}$ акăш ылэш.

Анă-йырăн кычымашыжы кого помешыквлă дă кулаквлă ки-
дышты ылэш. Лу тйжэм гектар углаан помешыквлă улы. Тиды
лошток тэвэ солаштышы хозяйствавлăжын ныл пайышты ик пай-
жын вэлэ ышкэ зэмльашты улы. Мол хрėsăнвлăжы ышкэ хо-
зайстваштым тăрэш нăлмы анă-йырăндон видăт аль батраквлă
ылыт. Тăрэш нăлшывлăжы (торпăрвлăн) зэмльă тăрыштым пăшă
ыштэн тўлат. Батраквлăн дă тăрэш нăлын ылышылăн (торпар-
влăн) ылымашышты пишок худа ылэш.

Промышльэныстын сэк кого отрасльжы ышкымжын
сирйодон ровотайышы — цэлулоз дă пумага ыштышы производ-
ствы ылэш. Ти производствылан ма-улы продукци пэлбжы
вазэш. Вэс пэлбжы качкыш йăмдылышы, тьэкстыль, спичă, мѣ-
тал йондăрышы дă мѣханычэски производствылан вазэш. Тиды-
влă вэскитвлăгыц кандымы сирйодон ровотайат. Цилă производ-
ствыжыланок Амэрикын, Англын дă Швэцин капитал палша.

Фабрикывлăлăн кэрăл энъэргижым ош шў пуа. Пиш кого
силаан злѣктростанцивлăжок Гэ лъ син ки шты, Там пѣрыш-
ты ылыт. Нинын силашты тьэкстыль промышльэныстылан пуал-
тэш.

Финляндын вѣт тйр мычкы шывшылтшы сиржы пиш кужын
шывшылтэш тă пиш пйчкэдăлтшы ылэш. Ти сиржы мычкы изи-
рăк гаваньвлă шуку улы. Нины топлоток Швэцидон, Даньидон,
Германьын Балтый тангыж тйрыштышы гаваньвлăдон дă Ан-
глыдон пижыкышты ылыт. Пишок кэрăл пижыкыш Англыдон
ылэш; тишкы Финляндыгыц лыкмы хăдырын вѣц пайышты кок
пайжы кăă. Торгэйым пăшăжым цилăок ышкэ флотшыдон видă,
флотшы пўлă ылэш.

Районвлă. Природышты ылшы сакой кэрăлвлăм кэрăлышкы
сăрымы сэмьнъ Финляндым кым чăстьăэш пайылаш лиэш.

Польар ййргорныгыц ййтпэл вăкылă нъима халыктымы тун-
дра область ылэш. Тишты пучы урдышы дă кол кычышы
лопарвлă вэлэ 2 тйжэм нăры ылат.

Покшалнышы чăстăжы ирсă шырған дă лъэс йондăрышы промышльэныстан вăр манаш лиэш. Тиштѣ халык ик квадрат километърэш 1 эдемгыц 10 эдем йактэ вазэш.

Ботнычэски вѣтйал тѣр полосашты дă кэчывал вэлнѣшы полосашты (фински вѣт йалжы йѣтпэл вэлнѣ ылышы Пайэньэ, Сайма дă Ладожски йăрвлă йактэ) вэлэ сола хозайства дă сакой промышльэнысть развивайалтшы вăр ылэш. Тиштѣ Финляндын сэк кого халавлăжы: Гэльсинки (230 тѣжэм эдемăн) дă 50 тѣжэмгыц шуку эдемăн кым хала — Турку, кого порт, вэскитвлăгыц цилă хăдыр тишкѣ миă, Втури кого порт ти халагыц цилă хăдыр вэскитвлăшкѣ колталтэш, тă эчэ Тампэрэ промышльэныстан цэнтр ылэш.

Война йактэ Финлянды Российыдон вэлэ торгэяэн. Война эртымкѣ лъэс йондăрым пăшăм дă шѣшэр йондăрым пăшăм йажон тымэнь шошат Англылăн шагалташ тѣнгăлын. Тэвэ тэнэ ик государствыдон торгэяймăшыжы кризис лимкѣ пишок кого эскѣым Финляндылăн ѣштэн. Вэскилѣшкѣ колтымаш трукоткотăргэн дă промышльэныстьшат пораткан пызыргэн. Ровочыйвлă пэлѣжы пăшăдэ кодыныт, ѳльпăшкѣ поктыл лыкмы линѣт.

Торпарвлăн дă батраквлăн ѳлѣймăшыштѣ тырхэн кэртѣмы лэлѣ лин. Худа ѳлѣймăшэт чотэ кого волнѣнѣвлăм ѣштăш тѣнгăлын. Халык лошты нѣмахань пыдыранымаш ѳнжѣ ли манын, халыкын буржуази вăштарэш шалгымашыжым тэмдѣшăшлăнэн, фашиствлă пэрэворотым ѣштэнѣт тă властым кидѣшкѣштѣ нăлѣнѣт (1930-шы ин). Пиш кого тѣрор ылын. Рэволюци вэрц шалгышы ровочыйвла дă батраквлăн оргăнизацивлă шăлăтѣмы линѣт. Вэскит капиталыствăлăн ѳнѣнэн, Финляндыштышы фашиствлă СССР пыток лăдыктымлă попаш тѣнгăлынѣт. Нинѣ ѳшкѣмѣштын попымашышты мăнмăн СССР ѳшлăнѣштѣ СССР-ын цилă йѣтпэл вэлжым — вăдывэлнѣшы Ленинградкѣн ирвэлнѣшы Урал йактэ пычкѣн нăлăш тэргăт.

2. ЭСТОНЫ, ЛАТВИ, ЛЫТВА.

Эстоны, Латви дă Лытва Йэвропын ирвэл вэлнѣшы лап тѣрэмжын вăдывэл вэлнѣшы чăстăжым йăшнăт: Эстонын ирвэл вэлнѣжы дă Латвин ирвэл дон йѣтпэл ло кытлаштыжы вэлэ 300 мѣтър кукшѣцăн изи кырыквлă улы.

Балтѣй лишнѣшы ландшафт морэный характыран ылэш: цилă вăрэ манмы ганьы морэный изи кырыквлă ылыт, йăрвлă, купвлă, торфан купвлă. Торфан купвлăштѣ гѣнь пишок шуку ылыт. Ылвăл роквлăжы морэный отложэныгыц ылышы, ломы-

жан роквлä ылыт. Тиштät Финльäндиштйшй ганьок таньж тйрйштйшй, таньж пындашкйц лäкшй шунан рокым йажоэш шотлат. Тиштй рок лйвäлнй ылшы кэрäлвлä лошты лач кэрäлвлäжок строймашкы кэшй кй (ошмагй, извоскагй) Эстонйштй йылышы сланьэц тä фосфорит. Тидйвлäгйц пасна стройкышкы дä пышкыдэмдйш йштймäшкй колтымы гипс улы.

Фински вйтйал токыла шывшылтшы тйрэмжй йырланла (йарла) пйчкйлт кäй. Тэвэ ти йырлангйц йогышы рэкäвлäн тйрдйрйштй пиш коговлä ылыт. Пиш кого силанэшйжок Нарвски тйрдйрым шотлат. Тидйн силажы 100 тйжэм имнй силаан ылэш, ти шотышты 15 тйжэм силаашыжы вэлэ кэрäлйшкй колтымы.

Балтйй таньжын вйт тйр сиржй шуку статьян ылэш: Эстонйи турэ пйчкэдäлтшй, когон кырыкан, Латви дä Лйтва турэжй мышкылт шйцшй лйманан дä дьунан ылэш. Кэчйвäл вэлнйшй сиржй, Лйбава портшы моло и кыт мыккы воксэок ак кылмäп.

Халык хозäйства. Балтйй лишнйшй республыкйвлäн эконимикйштät чотэ шуку икань ылмаш ылэш. Тидйвлäштй, кымытыштыжат сола хозäйства видймäш кого вäржймок йäшнä. Эстонйи дä Латвиин войнa йäктэ пораткан развивайалтшы промышльäныстышты Российйштйшй ринкйлän хäдйр йштйшй промышльäныстышы ылын. У пйсмäнэг прибалтйикйм тошты ринкйгйц пйчкэдэн колтэн, у рикйжым нинй нäлйн кэртäлйт. Промышльäнысть пйслäнэн. Лйтважы пэрвишй статьянжок тошты сэмйнь видймй кым шурнан äгä-ййрäнжйдон кодын. Эстонйиштйжй дä Латвиштыжй тэнэ агыл, шуку шурнан ылэш.

Тиштйшй сändäлйквлäштй зэмльä помэшйквлä кидйштй ылэш. Тэвэш шамак толшэш Латвим нäлшäш, тиштй ма-улы äгä-ййрäнйн пэлйжок манмы ганьы помэшйквлä кидйштй ылэш. Ньэмэцки баронвлä хозäйствашты айыртэмйнок коговлä ылыт. Хрäsäньвлä шукужок чйды зэмльäгишän худан ёлät. Зэмльä чйды ылмаш империальистйичэски войнa анцыцынок эчэ тиштй хрäsäньвлäm тäрвäтйлйн. Войнa эртймыкй дä Российйштй Октявйр рэволюци лимйкй, хрäsäньвлän рэволюци вэрц шагалмашышты эчäйт когоэмйн.

Тидй когоэммй сэмйнь, ти сändäлйквлä аграрный рэформым йштäш сйрймäшйм увэртäрэнйт тä хрäsäньвлä пишок когон алталалтыныт, нинйлän помэшйквлän зэмльäm лапа кымдыкымат путäлйт. Помэшйквлän зэмльäштйм лачокшымат изиш нäлйнйт ылын дä хрäsäньвлä кидйшкй попозыдä. Эстонйиштй дä Латвиштй аграрный рэформэт национальнысть статьян эртäрäлтйн, тиштй ньэмйцвлäm когон пйзйртэнйт. Зэмльäтймй дä чйды

зэмля́н хрэса́ньвлá киды́шкы́ угы́ц пиш чы́ды зэмля́ вáрэштýн, сэдýндон нинýн хозáйствашты йал вóлкы́ шагал кэ́ртэят, помэ-шы́квлáгы́ц нáлмы́ зэмля́жы́ шу́кыжок офицэ́рвлá („войнаштыш гэ́ройвлá“) чиновны́квлá, кула́квлá дá спэ́куля́нтвлá киды́шкы́ кэн колтэн.

Вэс сáндáлы́квлáшкы́ лы́кмашы́жы кым сáндáлы́кшы́нáт ика-ню́к манаш лиэ́ш. Нинýн кымыны́штынат вэс сáндáлы́квлáшкы́ льэс шу́кы лáктэш. Льэс паштэ́к Эстоньшты́ дá Латвишты́ у лáктэш, Латвишты́ дá Лы́твашты́ итýн ýм лы́ктыт. Ма-улы́ лы́кмы хáды́р шотын пэлы́жáт утла Гэ́рманьшкы́ дá Англы́шкы́ кэá. Нáлшы́ сáндáлы́квлáшты́ кризис „лин“ колтымы́кы вы́жалышы́ сáндáлы́квлáлáнжáт кризис ё́шкы́мжы́м пáлдýртэн. Пачелá-пачелá манмы́ ганьы́ пушáны́ йóндáрымы́ прэ́дпри́яты́влá пите́рынáш ты́нáлы́ны́т. Портв́лáшты́ ёлы́мáш пýслáнен. Фабри́кы́влáлáн си-рёо шагалтышы́ сола хозáйства эчэ ко́го эксýкы́ш пы́рэн: банкы́-влáлáн тýлáшы́шты́ шу́кы улан хрэса́нь хозáйствавлáн хозанлы́-кыштым панды́ котмэ́шкы́ вы́жалаш ты́нáлы́ны́т. Солавлá пу́сташ-кы́ кэáш ты́нáлы́ны́т.

Пэ́рвышы́ Росси́йы́лáн торгэ́йы́мы́ пáшáшты́жы́ Эстоньы́ дá Латви́ пиш ко́го значе́ньáн э́льэваты́рвлá дá йýлэ локты́лалт кэ́ртшы́ проду́кци́влá (ý, мыны) пэ́рэгáш холо́дылны́квлá ё́штýмы́ ылыны́т. Эстоньы́ дон Латви́ кýзы́тáт СССР-гы́ц вэ́скитвлá-шкы́ колтымы́ хáды́рвлáм ё́шкэ сáндáкы́кы́шты́ гач колтынэ́шты́.

Балты́й лишы́л госуда́рствы́влáн фи́нансовый́ поло́жэньы́шты́ чотэо́к худа ылэ́ш. Вэ́скитвлáдон торгэ́йы́мáшы́жы́ пользы́м ак пу, торцыны́шты́ лы́кмы хáды́р áкы́шты́ то́кышты́ пы́ртымы́ хáды́р áкы́м лэ́вэт ак кэ́рт. Арми́ кычаш, возду́хышты́ш флот кычаш тá вэ́скитвлáшты́шы́ сакой прэ́дстави́тельствы́влáм урдаш пиш шу́кы росхот лáктэш. Дохот тон росхотым тóрэштáрэ́ш акли. Ик госуда́рствы́лан тýлы́мы́ вáрэш вэс госуда́рствы́гы́ц áры́мэш нáлаш вáрэштэш. Тэ́нгэ ё́штýмáшы́жы́ нинýм ци́лá хáлáок вэ́скит (Англы́н) капи́тал киды́шкы́ пы́рта, пач вэ́кы́лáжы́ гýнь Франци́н дá Аме́рикýн капи́тал лýва́кáт вáрэштýны́т.

Октя́вы́р рево́люци́ годым Эстоньшты́шы́ дá Латвишты́шы́ про́льэтари́ат Росси́йы́шты́ш про́льэтари́атлаок пы́т кýрэда́лмы́-жы́дон вла́сты́м ик ма́гáлэш киды́шкы́жы́ нáлы́н ылы́н.

1919-шы́ ин шо́шым нинýн буржуази́шты́ про́льэтари́ат вaш-тарэ́ш пы́т шагáлын, тáрлы́мы́ Гэ́рманьын войска палшы́мы сэмýнь-про́льэтари́атым ты́пок ё́штэн. Ровочы́йвлáм дá комму́нист па́р-ты́ым пи́шок звэ́рлáнен шáлáтэн.

Лы́тваштáт про́льэтари́ат вла́сты́м ё́шкэ киды́шкы́жы́ нáлы́н дá сове́твлáм ё́штэн ылы́н. Сола хозáйства́ан Лы́тваштáт про́льэта-

риат чыдды ылынат совет властыым пэрэгэн шалгэн кэрттэ—силажы ситыдэ. 1919-шы и готшэн Лытва войэный положэныйгыц лăктэ, дэмократычэски констытуци пумагашты вэлэ ылын, вара 1926-шы ин фашиствлă пэрэворотым ёштэн властыым кидышкышты нăлыныт. Ровочыйвлăн профорганызацивлă, культурганызацивлă шăлăтымы дă коммуныствлă пиш когон лăлы тьэр-рорышкы пыртымы линыт.

Мол сăндăлыквлă лоштышы положэный шотышты Лытва Польшыдон сорэдăлмăшкыц лăктын ак кэрт. 1922-шы ин Польшы пичăл кидă Лытвагыц Вильным дă Вильны округым шывшын нăлын. Лытва тидындон нымахань статьянат ёнэжы мирэйы, тиды пэрвишы дă кызытшы, фашиствлăн „констытуци“ сэмьны ёшкымжын тын халашыжы соок Вильным шотла. Ти сорэдăлмăшышты иктыштăт икăнă-иктыштылăн вольам ёнэшты пуэп. (Сăдындон тэвэ Лытва Польшы пырымы групывлăшкы ак пыры.

Англын дă Францин буржуазижы дă войэншинё влийанышты ылшы Эстоньи дă Латви СССР ваштарэш шагалаш шанышы, у войнам йăмдылышы цилă йиш ушэмвлăшкок пырэныт. Нинён война пăшă видышы штабвлăшты Польшын дă Францин штабвлăдон пиш цат пижыкышты ылыт.

Балтык лишныш сăндăлыквлăн кого халавлăшты: Эстоньын кого халажы Талльин (пэрви Рэвэль) кого порт; Латвишты кого халажы Рига Рижски вѳт лыкышкы лăкшы Вады вэл Двина рэкă ағыштышы порт ылэш, Лъэпайа (Лыбаза) дă Вэнтспилс (Виндава) Балтый тангыж тырыштышы портвлă ылыт. Лытвагыц Вильным Польшы шывшын нăлмыкы Лытван кого халажы Каунас (пэрви Ковно) ылэш.

3. ПОЛЬШЫ.

Польшы рэспубликы мировой война эртымыкы лин. Тиды пэрвишы Польшын корольэвствын дă XVIII-шы курымын Российы Австри дă Германы лоэш пайылен шумы земльа вѳлăн лив. Тиды кидышкы эчэ польаквлă ёлдымы земльавлăат попăзэныт, ирвэл вэлны Вильны округ лытовэц халыкан, тидым Польшы Лытвагыц шывшын нăлын. Польэсйэ — бѳлорус халыкан, Воленын вадывэл вэлжы украин халыкан, вадывэл вэлны Прусин чăстьажы, Кушыл Сильэзи мѳталан роккыц пайан нъэмыц халыкан, Сильэзиштышы Прусин чăстьажы тидылăн Висла рэкă мычкы тангыжышкы лăкмы корны ёштымы лымдон пумы лин. Висла рэкă ағыштышы Данциг портышты Польшылан чотэ шуы

льготы пумы: ти порт Польшын сэк кого портшы лин дэ кызыт тиды „вольный хала“ ылэш. Польшын лач ышкэ кидышты ылшы халажы Гдыня вэлэ ылэш.

Рэлыэфшы дэ рок лывалнышы кэралжы. Польшышты маулы вылвалжы пишок кышкы вэрэн агыл. Ма-улы кымдэмжын лу пайышты ындэкш пайжы 300 мэтыргыц лап вэрышты ылэш.

18 шы карт. Польша карты.

Вэрвлэм анчыктышы палыквлэ: 1) Карпатвлэ, 2) кышкывар, 3) ла-вар, 4) Польшым война йактэш пайылышмаш, 5) кыаншы шун район, 6) нэфты, 7) кыртны, 8) Лодзыштыш тыекстыль район, 9) цинкы дон свиньц.

500 мэтыргыц кышкы кырыквлалэн кымдэмьн 4%-шы вэлэ вазэш.

Вылвал стройалтмаштыжы Германьыштышы ганьок, кэчывал вэцын йытпэл вэкылэ тырэмшы кым ташкалтышан ылэш.

Кэчывал вэлныжы Карпат кырыквлэ ылыт. Польшышкы ти кырыкын йытпэл вэлнышы чэстыажы вэлэ пыра. Ти кырыквлэгыц Висла рэка бассэйнштыш цилэ рэкавлэ йогаш тынгалалыт. Кырыкыц йогымышты ниньн пиш шуку „ош шу“ силам

ыштат. Кырыкын ирвэл вэлнйшй чăстьаштйжй Днъэстр рэкăн дă тидйн притокшы Стрыяа лошты (Борислав хала лишнй) пиш чйды нъэфтăн вăр улы. Йытпэл вэцйн Карпат кырыквлă сагашкыла Карпат сагашы кўкшэм тйкйлăлтэш. Карпат сагашы кўкшэмйн составшы Гэрманьыштышы тошты массивын ирвэкйлă шывшылтшы составан ылэш. Тиштй кўаншй шўан бассейнвлă Сильэзиштйш бассейн, ма-улы кўаншй шўн нйл пайыштыш кым пай запас пушы, Краковыштышы дă Домбровыштышы бассейнвлă ылыт. Кўаншй шўгйц пасна эчэ цынк, свиньэц, чйды кйртнййн рок тă кўан санзал вăрвлă улы.

Польшын йытпэл вэлжй (ма-улы йашнймй кымдэмйн пэлйжăт утла) цилăок лапата вăр ылэш. Тидйм вашток морэный отложэньй лэвэг шйндэн. Тиштăкэн пиш шуку йăр (айыртэмйнок йытпэл вэл дон вадывэл лошты дă, йытпэл вэл дон ирвэл ло кытлашты) куп тă торф куп улы. Торфшы тиштăкэн лач кого пайаншыжок ылэш.

Проц купан вăржок лап Польсйэшты — Припять рэкăн дă тидйн притоквлăжйн лап мычкы ылэш. Тиштй пушăнй кушкын шагалшан Пински кого купвлă ылыт. Ти купвлă гач ванжаш пиш худа, вэс сăндăлйквлăн арми Польшы вйлкй пыраш тйгăлмйкйжй, ти купвлăштйшй йалгорнывлăм пăлйдэ, арми хăлăок йамын кăрдэш. Тэвэ тидйн мычыц ти купвлăн войэно-стратйэги-чэски положэньйжăт лизш.

Рэкăвлă. Польшын рэкăвлăжй транспорт пăшăлăн (лэсйм дă шўм шывшташ) пиш кого палшыкым пушашлык ылыт ылнэжй дă ти пăшă ыштăш рэкăвлăжй пыток йаралышкы сăртэн шоктымы ағылэп. Тэвэш, сэк кого рэкăн — Вислан — Ырдйжымăт прамой ирйктэн шоктыдэлыт. Вислажы дă тидйн притоквлăжй — Нарэв дă Вадывэл Буг коашын кашшы суднавлăлăн вэлэ кашташ йарат, лач когонжок тидйвлă мычкы лэсйм йоктарат. Бугкйц Ньэманышкы дă Припăтьйшкй ыштймй каналвлă, Висла дон Ньэманым пижйктйшй каналвлă мычкыжат шу-кыжок лэсйм вэлэ йоктарат.

Кльимат. Кушкышвлă. Польшын кльиматшы матйэрик кльимат, ирвэкйлă пыток матйэрикйштйш кльиматышкы сăрнйшй кльимаг ылэш. Тйштй тэл СССР-йштй тй широташты ылшы тэлгйц шокшы дă кужын шалгышы ылэш. Висла 100 кэчй кытэш кйлмă. Кăнйж шокшы. И мычкы лишй амплитуды вадывэл вэлнй 20°-кйц ирвэлнй 5° йактэ вашталтылэш.

Польшы йарлышы шйргй зоныштышы кльиматышты ылэш. Тиштй шукужок имăн шйргй (80%), паснанжок йăктэр (65%). Сăндăлйкшйн нйл пайышты ик пайжы шйргй лйвăлнй ылэш. Лач

кого шырғывләжок Карпатышты, вадывэл вэлнй дә лап вәрән Польшәсйәштй ылыт.

Сакой йиш чәстәйжй. Нацпольтьйкй. Польшы рәспубликй чотә шуку йиш чәстәйгйц лин.

Ти чәстәйвләштй 150 и кыг мычки кышты шон, махань государстввлә кидйштй ылыныт. Тиштй стройжат тә культурыжат иканьы агыл ылын.

Российыштй ылшы Польшыжым руш чиновныквлә нымахань контрольтәок виктәрәнйт тә нъевольа рушандәнйт. Анә-ййрән пәшәштй кого сйржок помәшйквлә кидйштй ылын. Хрәсәнвләжй чйды зәмльән хозайстваштым тәрәш нәлын моло кыцызйлә видйкәләш кырәдәлынйт. Анә-ййрән пәшәжым кым шурныла видәнйт. Тәвә тәхән нәзәр, аграрный сәндәлыкшток промышльәныстьян районвлә линйт. Ти шотышты лач кого промышльәныстьян районжок Домбров район—роккйц кәрәлвлә лыкшы район дә Лодзь район—тәекстыль промышльәныстьян район ылыт. Тиштй шуку прольэтариатан дә буржуазийән—польски дә нъәмәцки буржуазийән цәнтьрвлә ылыныт.

Австри кидйштйшй ылшы Польшыжы когонок аграрный ылын, тиштй цилә зәмльәжок помәшйквлә кидйштй ылын. Тиштй Польшын дворәнвләштй пиш кого почотышты ылыныт, хрәсәнвләжй гйнь, паснанжок ирвэл Гальициштйшй украиньәцвлә пиш когонок эксплоатируйалтыныт. Тиштй санзал лыкшы промышльәныстыкйц пасна нмахань промышльәныстыат розвивайалтә.

Германьын Пруссии кидйштй ылшы Польшыжы Россияй кидйштйшкйцәт когон нъәмәцвлә вәкй сәрймй ылын. Тидәт кого сола хозайстваан ылын, тиштй кого хозәвстважы циләок нъәмәц помәшйквлә кидйштй ылын. Анә-ййрәнйм пышкыдәмдәнйт, ырвлә шуку шурнан ылыныт, киндй ләктышйжәт, кәчйвәл вәлнйшй дә ирвәлнйшй ганьы агыл, кого ләктышән ылын. Тиштәкәншй халавлә Вадывэл Йәвропыштышы статьян ылыныт. Тиштй кыртньи корны дә шоссә корны пиш шйрә ылын. Сильезиштй куйаншй шуй лыкшы промышльәнысты тә метал промышльәнысты когон розвивайалтын. Познаньышты качкыш йштйшй промышльәнысты йажон розвивайалтшы ылын.

Культуры сәмйнь розвивайалтмашыжат пиш айырла. Вадывэл вәлнй сирймәш пәлйдымйвлә 4—5% ылыт, ирвәлнйжй гйнь (Волынйшты дә Польшәсйәштй) 70 процент ыләш.

Халыкшы сәндәлыкшй кымдыкәш иктөр пайыалтшы агыл. Икпораткан шотләнжй гйнь ик квадрат киломәтырәш 80 әдәм вазәш. Промышльәныстьян районвләштй халык шукурак, чакынрак йлә, Сильезиштй ик кв. км-әш 270 әдәм. Лодзьыштй 190 әдәм

вазэш. Кэчывăл вэлнйжы икпоратка шуырак. Ирвэлнй халык чăдй, паснанжок Польэсйэшты 20 эдем ик кв. км-эш вазэш.

Польшышты польаквлăгыц пасна, (польаквлăлăн 96% вазэш), мол нацивлăат шуку ылыт. Тиштй украинвлă 14%, нинй кэчывăл дон ирвэл лошты йлăт, эчэ йэврэйвлă, бэлорусвлă — ирвэлнй дă вадывэл вэлнй нъэмэцвлă ылыт. Польшын буржуазижы господствым йшкэ кидйшкйжы нăлын шоктэнăт, мол нацивлăм пэрви польаквлă пйзйртймйлăок пйзйртăш тйгăлын. Властьвлă изиш вэлэ „анчал ак шоктэп“ буржуази йэврэй халык лошты, погромвлăм ик выртышток йштэн шуа.

Изи шотан халыквлă лошты культур пăшă видйшй органызацивлăлăм пăшă йштăш ирйк укэ, нинйм цаклымыкышты тйрок шăлăтэн колтат.

Промышльэнысть. Польшы йшкймжйн хозайства составшы сэмйнь икпораткан развивайалтшы капитализмăн, аграрно-индустриальный сăндăлйк ылэш. Сола хозайства пăшăдон 65% халык тă промышльэнысть пăшăдон 15% халык йлă. Сола хозайсваанжы цилă сăндăлйкшок ылэш, промышльэныстьшы шăпшăлă ылшы качкыш йăмдйлйшй промышльэныстькйц пасна вадывэл районвлăштй вэлэ изиш шăрлэн. Тйштй Сильэзи дă Лодзь район район хăлăок промышльэныстьян ылыт.

Война йактэшй Польшын промышльэныстьшы кйзйтшйдон тйрештăрймйкй гйнь, тйнăм Польшын промышльэныстьшы кйзйтшйгыц кого ылын, государстввлăн ринкэш йăмдйлă ылын. Паснанок тидй Лодзь районыштышы тьэкстыль промышльэныстьян дă Сильэзиштй ылшы горно-заводски промышльэныстьян пăлй ылэш. Лодзьйштйшй промышльэныстьшы Российйлăн, Сильэзиштйшйжй Германьылан ровотайэн. Кйзйт Польшын промышльэныстьян тошты ринкйвлăжй укэ ылыт, угйц нймахань ринкăт пачылтэ. Йшкэ сăндăлйкйштйшй ринкйжй ма-улы йштймй хăдйржйм нăлын сйнгэн ак керт. Халыкшы нйл пайыштй кым пайжы сола халык ылэш. Тидй пиш нэзэрын йлă, фабрикйштй йштймй хăдйрвлăм нăлын ак керт.

Промышльэныстьян пэрви развивайалтшы отрасльвлăжй — тьэкстыль пăшă дă качкыш йăмдйлйшй производствы — пишок когон лаксыргэн кэнйт. Тьэкстыль промышльэныстьшышты лач анцылныжок хлопоккйц пумажный йштйшй производствы ылэш, тидй кўангыш шўан Лодзь районышты ылэш. Металурги промышльэныстьшы Сильэзиштй когон цымырнэн.

Лач пэлэдйшлă пэлэтшй промышльэныстьшы война хăдйр йштйшй промышльэнысть ылэш. Польшын правитьэльствыжы 1928-шй ин Амэрикйгыц арымэш нăлмй оксажым цилă хăлăок

манмы ганы война хăдър ыштышы промыльэныстышкы кол-тэн. Тэвэ ти ивлăшты война хăдър ыштышы 15 у заводым, ти шотышты Тарновэш хими хăдър ыштышы кого завод ыштѳмѳ.

Польшын ышкэ капиталжы кидышты тѳэкстыль дă кышты-тишты качкыш ыштышы промыльэнысты вэлэ ылэш. Рок лѳ-вăц кэрăлвлă лыкшы промыльэнысты, металлурги дă война хăдър ыштышы промыльэныстывлăжы вэскит капитал кидышты ылыт: нѳэфты — Франци кидышты, Сильэзиштышы шѳ — Англии дă Франци кидышты, чугуи дă вурс шѳрăтышы — Амѳрикѳ кидышты дă война хăдър ыштышы промыльэнысты — Амѳрикѳн, Англии дă Франции капитал кидышты ылэш.

Сола хозăйства. Польшы кого помѳшыквлăн дă кулаквлăн сăндăлѳк ылэш. Шуки хрѳсăнѳжок ышкѳмѳштын хозăйстваштым пиш тыгыды, изи зѳмльă участквлăшты видѳкăлăш кѳрѳдăлѳт. Чѳды зѳмльăн хрѳсăнѳвлăн зѳмльăштым шывшыи нăлѳтăт, кулак-влăлăн пуат, ышкѳмѳштым худа зѳмльăвлăшкѳ поктыл колтат. Хозăйства лѳлтăш государства оксам помѳшыквлăлăн дă кулак-влăлăн вэлэ пуа, нѳзѳр хрѳсăнѳвлăжы кулак-растовшиквлă докы ѳрѳмѳш нăлăш кѳшăшлык ылыт. Ростовшиквлăжы тѳлзѳш 10—15%-м нѳзѳрвлăгыц кышкѳдыт. Хрѳсăнѳвлă ма-улы налогын сѳк шукужым тѳлăт. Тэвэ тидѳвлă хрѳсăнѳвлăм лач кѳчăш кѳмăш ѳактѳок шоктат.

1919-шы ишты „половинчатый“ аграрный рѳформы ѳртăрѳмѳ. Кого хозăйствавлăгыц уты зѳмльăм нăлѳн, изи участквлăш пѳчкѳдѳн шѳндѳн зѳмльăтымѳ хозăйствавлăлăн оксала выжалаш ыштымѳ ылын. Тѳнѳ ыштымăшкѳ ирвэл вѳлнѳшы Польшыш-тышы кого помѳшыквлăн вэлэ 30% нăрѳ зѳмльăшты вăрѳштыи. Тидѳжăт нѳзѳр хрѳсăнѳвлă кидышкѳ попазыдѳ. У участкѳтвлăм спѳкулянтвлă шукужок нăлѳныт тă СССР дон Польшы лоштышы пѳсмăи сагажы (Польшы вѳлăн) пѳчкѳдымѳ зѳмльă-жым войнăш кэрăл ѳдѳмвлăн (офицѳрвлăлăн, унтѳрвлăлăн) пумы дă тиштăкѳнок нинѳ ѳлѳшвлăм ыштѳнытăт ѳлăт. Нинѳм „осад-ныквлă“ маныт.

Ăнă-ѳйрăн пăшă тоштылаок видăлтѳш: вадывѳлнѳжы у статѳи видѳмăш шăрлăш тѳнгăлѳи, мол вăрѳжы гѳнѳ, тошты ганѳок ылэш. Киндыжы ыржа кинды ылэш. Уташыжы гѳнѳ вадывѳл вѳлнѳшы кого помѳшыквлăн вэлэ ута. Шăдăнѳ киндышты ѳшлăнѳшты ак ситѳ. Тидѳм Карпат кырык лишнѳшы кѳкѳнѳмѳш сакырлык ушман шѳндымѳ вăрѳшты ѳдăт. Роколма шѳндымăш когон шăрлѳн.

Польшышты ма-улы шѳргѳ шукужок помѳшыквлă дă госу-дарствы кидышты ылэш. Нинѳ (помѳшыквлă) шѳргѳштым нѳима

жолыдеок роат, ромы шырғышты тұлйшашлык окса тәреш кээ. Ромашышты и йиде кушмашкың пұла шуку ылэш, сэдйндон вэт шырғышты пиш чыдэмэш.

Кыртны корнывлә. Польшын кэчывал вэкыләжы дә ирвэл вэкыләжы кыртны корны дә шоссэ корны шоэмаш пишок когон палы. Тишты транспорт пашажат пиш палынок лышкэн миә. Транспорт паша лач утла когонжок Сильезишты (вадывэл вэлны) пыт шарлэн. Тиштәкок груз шывштымы кого корны ылэш: иктыжы Лодзьиштышты тьэкстыль промышльэныстышкы кэрәлым шывшта, вэсыжы вадывэл пысман мычкы Балтый тангыжышкы ләкмы корны ылэш. Шуку халык ылышы кого халавләшкәт шуку груз пыра. Варшавы—1 млн эдәмә; Лодзь—200 тйжәм утлаан, Львов, Вильны, Краков—600 тйжәмәнвлә ылыт. Ирвәкылә сакой груз шывштымаш чыдэмэш, пысләнә.

Мол сәндәлыквләдон торгәйымаш. Польшын мол сәндәлыквләдон торгәйымаш паша видымашыжы тидын чотә шайылан котмыжым дә экономикыжы пиш слапкан развивайалттым пыток анчыкта. Мол сәндәлыквләшкы Польшы шукужымок сирйом—күангыш шум, лясым дә пиш чыды ыржа киндым дә сасна пайым лыктэш. Тьэкстыль хәдырым дә машинәвләм ышкәдокыжы сола хозайства прадукцим йал дорц пыртымашкыңынәт чыды лыктэш. Тәнгә ылмаш сола хозайстваан сәндәлыкклән кынэш ак тол. Мол сәндәлыквләгың токужы фабрикатвләм дә пәлә фабрикатвләм—тьэкстыльым, машинәвләм, качкыш хәдырым шывшта. Пыртымашыжы лыкмашкың пұла акаш ылэш. Вэс госуларствывләдон рошотым ыштымы годым пумы хәдыр тәржы нәлмы хәдыр тәрым ләвәт ак кәрт, тұлйшашлыкышы вәлә шукәмэш, сэдйндон вэг Польшы вэс госуларствывләлән әрымаш тәрәш чотә шуку оксам тұлә.

Торгәйымы пашажы тәнгә видәлтэш кынь, госуларства бужәтшәт (госуларствыжы коргыштышы погымы дә шәләтымы оксажы) кого дьәфициттон тәрәштәрәлтэш. Ма-улы дохотшы госуларствы кидышты ылшы табак тә әрәкә монополиягың прәмой дә косвәный налоговләгың лиэш. Налоговләжым цилә хәләок манмы ганьы нәзәр хресәнәвләгың погат, погымышты роскот ләвәдәш (ситәрәш) ак ситы. Госуларствын ма-улы роскотшы шотын вәң пайышты кок пайжы кымшуды тйжәмән арми урдымәш пытә. Халыккың погышашлык налогожы цәрнәдәок кого-эмэш, фабрикатлышты дә завогвләшты ровотайышы ровочыйвлән пашадарышты, Йәвропыштышы мол кого капиталыстычычески сәндәлыквләштышы ровочыйвләнгың пұла чыды ылэш. Кызыт

цилă мир вѣлăн шăрлăн шѣцшѣ кризис Польшын хозайстважым лач тѣрѣшкок шоктѣн.

Кѣзѣт Польшышты нѣмахань статьянат тырлыкташ литѣмѣ социальный ваштарѣш шалгымашвлă ылыт. Пѣзѣртѣмѣ, шоткѣц лыкмы халыквлă дă национальнѣствлă буржуази ваштарѣш, правитьѣльствы ваштарѣш пыт тă пыт кѣрѣдăлăш тѣнгăлѣнѣт. Правитьѣльствыжы дă буржуазижѣ нинѣ ваштарѣш фашист тѣэр-рордон хором пуат. Рѣспубликѣжѣм сѣйм вѣктѣрѣшăш кодым правитьѣльствы видă, парламѣнтѣн анчыктымашыжым прави-тѣльствы нѣма шотѣшăт ак пиштѣ. Польшышты фашист тѣэррор когон пинѣдѣ гѣнѣат, ровочыйвлăн, транспортниквлăн дă хрѣ-сăнѣвлăн буржуази ваштарѣш шагалмашышты, стачкы, забастовкы ѣштѣмăшѣштѣ ак цăрнѣ.

Польшыштышы коммунист парты ѣшкѣ рăдѣшкѣжѣ Польшыштыш пролѣтариатын сѣк ѣнѣн тăнгвлăжѣм шывшын дă тидѣн авторитѣтшăт пиш кого ылѣш. Тидѣм 1928-шѣ ин лишѣ айырымаш кодым, промышлѣнѣнѣнѣн цѣнтѣрвлăштѣ пишок ѣажон анчыктѣнѣт.

Мировой война эртѣмѣкѣ Польшы Франци СССР-нă вѣлкѣ войнадон пыраш шанымы планжым ѣлѣмăшѣшкѣ пырташ пиш ѣнѣн палшышыжы лин. Польшыштышы импѣриальнѣствлă „та-нгыжѣц тангыж ѣактѣ“ — Балтѣй тангыжѣц Чорный тангыж ѣактѣ Польшыштым шăрăш шанат.

Тѣнѣ тышманла шанѣн ѣлѣмăш ѣндѣ икпорткан пурын ѣлѣ-мăштон вашталтѣш. СССР-нă ѣшкѣмжѣн нѣгынаш вашталттымы тырын ѣлăш шанымы польтѣикѣм видѣмѣжѣ сѣмѣнѣ Польшы-дон икăнă-иктѣ вѣлкѣ войнадон пыраш агыл манын договорым ѣштѣн шоктымы; ти ѣштѣн шоктымаш мычкок Балтѣй лишнѣшѣ лѣмитрофвлăдонат тă эчѣ Францидон тѣхѣнѣ договорымок ѣш-тѣн шоктымы. Цилă тидѣвлă СССР Ушѣмѣн тырын ѣлѣмѣ вѣрц видѣмѣ польтѣикѣжѣм пишок кѣрăлѣш лыктѣш.

4. РУМЫНЫ.

Румын пѣсмăнвлăжѣ мировой война ѣактѣ ѣшкѣок лишѣ (ѣѣстѣствѣнѣй) границăвлă мычкы шывшылтыт ылын: Прут рѣкă, Дунай рѣкăн ѣл пайжы, шим тангыж ирвѣлнѣ пѣсмăнвлăжѣ ылыныт; Дунай — кѣчѣвăл вѣлнѣ, Карпат кырыквлă вадывѣл вѣлнѣ дă ѣйтпѣл вѣлнѣ; ѣйтпѣл дон ирвѣл лошты вѣлѣ пѣсмăнжѣ условный вăрдон кѣн. Война эртѣмѣкѣ Румыны Антанты вѣкѣ сăрнăл кѣнăт, мол сăндăлѣквлăгѣц шуку кого лаштыквлăм кидѣ-шкѣжѣ ыдырал нăлѣн. Тидѣн кидѣшкѣ Австригѣц Б у к о в и н а,

Вэнгригыц Трансильваньи аль. Сэмиградыйэ да Банат. Болгаригыц Вадывэл Добрудж пырэнкэныт. Тидыгыц пасна Румыньи разбойныкля СССР-гыц Бэссарабим шывшын нэлмьжы- гишан СССР протъэстуйэн, тьнгэ гыньят, Румыньи ышкэ разбой пашажым цэрныдэ, ышкымжын пысмэанжым ирвэл вэкыла Дньэстр рэка тыр йактэ кымдаэмдэн. Пэрви пысмэан ылшы Карпат кырык- вля кызыт ындэ көргэш линыт.

19-шы карт. Румыньи анчыктымы карты.

Условный палыквлэ: 1) кырыквлэ, 2) лап вэрвлэ, 4) кыангыш шү, 5) кыангыш шү бассейын, 6) нефт, 7) г.з, 8) кертны, 9) той, 10) Румыньи тошты пысмэанжы.

Картыштыш пыфырвлэ: 1) Бигор кырыквлэ, 2) Банатски кырыквлэ, 3) Трансильван Альпы кырыквлэ, 4) Карпат кырыквлэ.

Румыньин тьэрриторижы (кымдэмжы) да халык шотшы, война эртымькы йалын зэмлявлэм шывшын нэлмь пардон кок пай шукэмын. Тиды йарэ халыкын сакой статьян плэмэвлэ ылмаш шукэмалты. Тошты Румыньишты халыкын 90% румынвлэ ылын- ныт. Угыц лишы, когээмшы Румыньишты цилэ халык шотыш- тыжы пэлжы вэлэ румынвлэ ылыт. Мол национальностывлэжы бэссараб-молдаванвлэ 2 млн. да пэлы, нинь ийлымштыдон вэлэ румынвлэ статьянак ылыт, лачокшым гынь совсэмок пасна наци ылыт; мадыарвлэ (вэнгэрвлэ) 2 млн. нэры украин халык 1 млн. утларак; болгарвлэ да сэрбывлэ 900 тыжэм Утларак; 800 тыжэм утларак нэмыцвлэ да 600 тыжэм нэры йэврэйвлэ ылыт.

Изи национальнстын халыквләм лач кыра́ток пиш когон пѣзыртат. Нинѣ лошты вѣргымдышок пѣзыртѣмашвләм ыштат. Государствын йѣлмѣш ик йѣлмѣ — румын йѣлмѣ вѣлэ шотлалтѣш.

Природын условивлѣжѣ. Румынѣ йѣшнѣмѣ сѣндѣлѣк вѣл-вѣлжѣн формыжы шука статьян ылѣш. Вѣц пайышты ик пайжы нѣрѣ изи кырык вѣлнѣшѣ тѣрѣмѣн дѣ лап тѣрѣмѣн вѣрвлѣ ылыт.

Румынѣ кѣргѣштѣжок Карпат кырыквлѣн ир вѣл вѣлнѣшѣ йѣшнѣшѣ чѣстѣжѣ—Буквино-Молдавски Карпат кырыквлѣ дѣ ти кырыквлѣнок кѣчѣвѣл вѣлнѣшѣ Трансильванѣин Альпы кырыквлѣн тура тѣрѣштѣ цилѣ хѣлѣок ылѣш. Тиштѣ кыды вѣрѣжѣ кырык нѣрвлѣн кѣкшѣцѣштѣ 2,5 киломѣтѣр кѣкшѣцѣ йактѣ шѣѣш. Вадывѣл вѣлнѣ ылшы Трансильванѣин Альпы кырыквлѣгѣц Дунай докы лѣкшѣ кѣртнѣи корны кѣмѣ лап вѣр рудан Банат кырык цуца айырла. Карпат кырыкын пѣгѣлѣ сѣрнѣлтшѣ лоштыжы кырык нѣрѣнрѣк Трансильванѣин тѣрѣм киѣ. Трансильванѣин тѣрѣмжѣ вадывѣл вѣцѣн Вѣнгѣрски лаптон ѣрѣн шѣндѣмѣ. Тидѣн ирвѣл вѣлжѣ кѣзѣйт ѣндѣ Румынѣишкѣ пыра. Трансильванѣи Альпывлѣштѣ кѣчѣвѣл вѣцѣн Дунай мычнышы лапышкыла тѣйѣнѣшѣ ѣнѣсѣр кымдѣмѣн кырык тѣр ѣрѣ. Тидѣ Румынѣин кѣчѣвѣл вѣлнѣжѣ кымдыкѣшок ылѣш, ир вѣлнѣжѣ Шим тангыж тѣрѣштѣшѣ лап вѣрдон ушна. Молдавин дѣ Бѣссарабин покшалныжы дѣ йѣтпѣл вѣкѣлѣжѣ кырык нѣрѣнрѣк тѣрѣмвлѣ ылыт.

Кырык тѣр мычныжы Румынѣин рокаштышы сѣк кѣрѣлжѣ—нѣѣфт ылѣш. Нѣѣфтѣм пыток лыкмы районжы Плойѣштыи районшты ылѣш. Банатыштышы рудаан кырык цуцашты кѣртнѣиѣн дѣ вѣргѣнѣѣн рок вѣрвлѣ улы. Ти кырыквлѣ цуцагѣц ирвѣл вѣкѣлѣ кѣѣншѣ шѣѣн изи бассѣйн (вѣр) улы. Кѣртнѣиѣн рок тѣ кѣѣншѣ шѣѣ улан вѣр лишнѣ Вѣнгѣригѣц Румынѣи кидѣшкѣ ванжышы Рѣшица районшты вѣрс шѣѣрѣтѣшѣ, вагон стройышы дѣ оружи (пушка, пичѣл) ѣштѣшѣ заводым ѣштѣмѣ.

Румынѣин Покшал Йѣвропым Шим тангыждон пижѣктѣшѣ Дунай рѣкѣ мычкы кашмы пиш кѣрѣл вѣйт корныжы улы. Румынѣин мол сѣндѣлѣквлѣшкѣ колтымы хѣдѣрвлѣжѣ сѣк шукажок Дунай мычкы лѣктѣш. Дунайын ѣнжѣгѣц пишок кѣшнѣ агыл прохотвлѣ кашмы вѣс рѣкѣ—Прут Дунайышкы вазѣш.

Клѣмат тѣ вѣлвѣл роквлѣ. Румынѣин сола хѣзѣйства видѣш клѣматшат тѣ вѣлвѣл роквлѣштѣт пишок йѣжо ылыт. Кѣнѣж кужын шалга, шокшы ылѣш, йѣрвлѣ пиш шукажок кѣнѣж тѣнѣлмѣ андак йѣурѣт. Йѣур дон лым шукажок кырыкан сѣндѣлѣкѣштѣ лит, кукашы игѣчѣжѣ Шим тангыж тѣрѣштѣшѣ лапышты дѣ Трансильванѣи тѣрѣм покшалныла вѣлѣ лиѣш. Кырык пѣгѣгѣц

пасна мол вӑрӑжы кымдыкшок Румынышты вӑлвӑл рок стӑпӑштышы рок — луды рок, каштан рок, Молдавишты дӑ Бессарабишты шим рок ылӑш.

Йӑра ылмы годым (ӗдӗмвлӑ ӑлым) кырыканрак тӑрӗмвлӑ-ӗшӑжы дӑ лап тӑрӗмвлӑ-ӗшӑжы стӑпӑштыш кушкышвлӑ кушкыт ылын, кырыквлӑштыжы шыргы кушкӑш ылын. Буковины Трансильванишкы угыц пижӑктымы сӑндӑлыкышты ма-улы кымдӗмын нӑл пайышты ик пайжы шыргы лӑвӑлны ылӑш. Шыргы-влӑжы тишты шукужок ӑлӑштӑшӑн пушӑнӑн — тумӑр дӑ бук — ылыт.

Хозӑйства. Румыны война ӗртӑмыкӑт аграрный сӑндӑлыкӑшок кодын, тишты изиш вӑлӑ промышльӑнысты виӑнӑш тынӑлын. Цилӑ халыкын 80% -шы сола хозӑйства пӑшӑшты ылӑш. Румыны вӑс сӑндӑлыквлӑшкы качкышылык тӑ фабриkyшты йӑндӑрышӑшылык сирийом вӑлӑ лыктӑш (50% утлажы нӑфтылӑн дӑ киндылӑн вазӑш, 20% нӑрыжы лӑслӑн вазӑш). Токужы пыртымын (кандымы то-варвлӑн кым пайышты кок пайжы йӑмды хӑдыр ылӑш.

Пӑрвишы кымдӗмыштыжӑт, угыц нӑлмы кымдӗмыштыжӑт ӑнӑ-йӑрӑн шукужок кого хозавлӑ кидышты ылӑш. Зӗмльӑдымы дӑ чӑды зӗмльӑн хрӑсӑнвлӑн кыцӑзы гань нӗзӑр ӑлымӑшышты пиш когон шӑдӑшкымӑшкы шокта.

Кого хозӑйствавлӑн зӗмльӑштым пасна тыгыды участвлӑаш шӑлышт шындӑн войнашкы кашшывлӑлӑн пиш шӑргы ӑктон выжалаш аграрный рӑформым ӑвӑртӑрӑныт ылын. Аграрный рӑформым Румыныштӑт Балтыйй лишӑнышы сӑндӑлык-влӑштышы ганьок национальнысты сӑмын видымы ылын, тиш-тӑкӑн тиды вӑнгӑрвлӑ вӑштарӑш виктӑрымы ылын. Шуку хрӑсӑнжок пӑрвишӑлӑок зӗмльӑтӑ ӑль пиш чӑды зӗмльӑдонок кодынт.

Трансильваништышы дӑ Банатыштышыгыц пасна ӑнӑ-йӑрӑн-жы тошты статьянок ровотайалтӑш. Сӑдындон тӑвӑ рокшы кого шачыш пуӑн кӑртшы гыньӑт, кинды лӑктышыжы пишок чӑды ылӑш.

Пыртӑн киндыжым шукужок шӑдӑнгым дӑ маисым ӑдӑт. Шӑдӑнгыжым вадывӑл вӑлны вӑнгӑрвлӑ кидышты ылшы зӗмльӑаш тӑ Дунай сагашы ӑлапата мычкы когон ӑдӑт. Тиды сӑндӑлыкын сӑк киндӑн вӑржы ылӑш. Мол вӑрӑжы маисым шуку ӑдӑт, Бессарабин дӑ Добруджан кӑчывӑл вӑлныжы ӑдӑт. Румынын тын халаштыжы — Бухарӑст халашты шуку халык ӑлӑат, тидылӑн цилӑок ситӑрӑш кӑлӑшӑт, ти хала лишӑн ковштавичы хозӑйствам когон шӑрымы, виӑтымы. Кырык вӑлнышы тӑрӑман вӑрвлӑштыжы садывлӑм когон войымы (сӑк когонокок слыва шуку) дӑ виноград садывлӑм когон войымы.

Вольык урдымашты лач когонжок шарык урдымаш шәрлән. Ти пәшәм когонжок Дунай лишнйшы лапата мычкы дә Добруджашты видәт. Халыкын качкышыштыжы кол кого значеһъян ыләш. Кол кычымашыжы Дунай рәкә аһғыштй айыртәмйнок когон шәрлән.

Промышльэныстышы когон развивайалтшы (шәрлйшы) агыл. Румынйин правитьэльстыжы промышльэныстышым мол сәндәлйквләһыц пыртымы (шывштымы) хәдйрвләһыц нәлмй кого пошлынй (налог) шотәш развивайынәжй ылын. Промышльэныстыштыжы Плойәшты айыртәмйнок районыштышы нъэфтй йөндәрйшы производствы вәлә дә Рәшица районышты ылышы мэталурги дә мэтал йөндәрйшы производствы изиш кого капиталанвлә линйт. Тыгыды прәдприйативләжй гынь шуку ылыт. Буковинйшты пушангы йөндәрйшы прәдприйативлә, Бухарәстйшы дә Дунай рәкә тйрйштышы гаваньвләшты пардон ровотайышы вәкшвлә шуку улы. Мәдьяш лишнй зәмльә лйвәц ләкшй газ улат, тиштй хими промышльэнысты шәрлән.

Промышльэныстыын сәк кого отрасльвләжй — нъэфтйм, мэталым лыкмаш, йөндәрймаш, пушангы йөндәрймаш, войнәш кәрәл хәдйр йштымаш, Дунай мычкы кашшы суднавләжй, портвләштышы сооружәнйивләжй циләок вәскит капитал кидйшты ылыт. Тиштй Францин, Англын дә Итальян капиталыствлә хозаланат.

Кйзыйтшы вәрәмән ылмашыжы. Кйзыйт цилә сәндәлйк вйлынй шәрлән шыцшы кризис Румынйишты кәләсэн мыштыдымы кого эксйкым йштән. Хрәсаньвлә лач утла пиш когонок зорайалтыныт. Соал хозайствашты йштымй продукци әк пиш когон валән, Плойәшты районышты цистьәрн цистьәрн хәлә нъэфтйм рокушкы йөрәт, тәнә йштымйштыдон нъэфтй әкым йнәшты валтәп. Шәргәкән шәдәнйым чйды үдәш тйнгәлынйт, йшләнйшты качкаш кәрәл м исйм вәлә шукужок үдәт. Промышльэныстышты хәдйр йштымашым көтйртәнйт, ровочыйвлән пәшәдәрйштым пиш когон чйдәмдймй. Йәвропыштышы мол сәндәлйквләштышы ровочыйвлән пәшәдәрйшты ныгынамат тәхән чйды ылтә. Ровочыйвлә йлымашйштым йажозмдәш кйрәдәлмйштым правитьэльсты пишок когон пйзйртә, коммунизм вәрц кйрәдәлйт манын, ровочыйвләм тьүрмәвләшкй когон шукуым шындә. Кәрәк тәнә йштә гыньәт, ровочыйвлә рәволюци вәрц кйрәдәлмйштым цәрән ак кәрт. 1933-шы и тйнгәлмй андак тйнгәләлтшы рәволюци вәрц кйрәдәлмаш сәк пйтәриок нъэфтй промышльэныстыан мол районвләшты шәрләш тйнгәлын.

Румынйи Польшы ганьок, пач вәрәмә йактәок Францин вассалжы ылын. Тидй Польшыдон икварәш лин, СССР ваштарәш войнам йәмдйлән шалгән.

Война хăдырвлă ыштымă заво̀твлăшты йажон пăшă ыштăш йăмдълăлтшы франциштыш ровочыйвлă ровотайэныт. Тиды вэскѝтвлăшты миноносэцвлăм, вѳтлывăц кашшы пышвлăм, аэропланвлăм моло ыштыктэн. Англин капитал дă Францин инструктырвлă палшымы сэмьнь Констанцэш войэно-морской базым ыштымă. Вэскѝтвлăн капитал шотшы стратьэгичэски кѳртньи корнывлă дă автомобиль корнывлă стройалтыт. Ма-улы армижым Францин офицэрвлă вѳктăрэн (инспэктируйэн) шалгат.

Вивытвлă (мытыкын кэлэсымăшвлă).

СССР-ын вадывэл вэлнѳшѳ пашкудывлăжын природы условивлăжы шукуы статъан ылэш. Йытпэл вэлнѳжы (Финьльăнды), тиды шыргым дă алыкым войаш пиш йажо, кэчывăл вэлнѳжы (Румынышты) пѳрцăн кинды ўдăш (шăдăнгым, кукурузым) йарал ылэш. Рок лѳвăлнѳ ылшы кэрăлвлăжы Польшыштышы кўангышы шў дă Румыныштышы нѳфтыгѳц пасна, шукок агыл. Финьльăндышты вѳт сила (ош шў) пиш шукуы улы.

ССРС-ын вадывэл вэлнѳшѳ пашкудывлăшты промышльэнысть шăрлѳмѳ шотышты, анцыц кэшѳ капиталыстычэски сăндăлыквлăгѳц, паснанок Лытва дон Румыны процок шайылан кодыныт. Война аныыл готшы ринкѳвлăн укэжы дă СССР-дон торгѳймăш пăшăм вѳктăрэн шоктыдымыштыгишăн хозăйствашты пишок когон пыжлэн. СССР-ын вадывэл вэлнѳш пашкудывлăжы цилăнок польитикѳ. сэмьнѳат, экономикѳ сэмьнѳат Англин дă Францин капиталыствлăн зависимостьшты ылыт, ти капиталыствлă нинѳм ышкѳмѳштын вассалвлăшкѳшты сăртэнѳт. Война хăдыр ыштымăшэш пиш шукуы срдствам шăвымѳгишăн хозăйства пыжлымашыжы эчэат когоэмьн. Цилă мир вѳлăн лишы крѳзис ти сăндăлыквлăшты пишок лэлѳ ылымăшым ыштэн.

Йатмашвлă.

Тошты Российын вадывэл пѳсмăнжы кышты ылын?

1917-шы и эргѳмѳкѳ ти пѳсмăн кыцэ вашталтын?

Войэный аэродромвлă ылмы лынны кыцэ, махань вăрдон шывшылтэш?

Сэк кого войэно-морской базывлă кышты ылыт?

СССР-ын вадывэл вэлнѳшѳ пашкуды сăндăлыквлăшты аграрный рѳформы махань характерăн дă малын ыштăлтэш?

Нинѳн хозăйстваштым пинѳдэмдăш война паштэк ма ѳптѳртэн?

Хозăйства видѳмăшышты пасна-пасна нивын махань корныдон кэа?

Эстоньн дă Латвин сэк кого промышльэнысышты, махань пăшă ыштышы ылэш?

Польшын дă Румынын махань промышльэны:тъан махань районвлă улы?

СССР-ын пашкуды сăндăлыквлăжын кого портан махань халавлă ылыт?

І. Йытпэл Амэриkyштышы иквэрэштэрымы штатвлэ (САСШ).

1. Цилэлык пэлымаш.

САСШ — „капитализмдын главный сандэлыкшы, капитализмдын цитадельжы“ ылэш (Сталин). Нини природыштышы да сандэлык вэлэц томышты погымы пайаншыштыдон, промышльэныштышты да сола хозайствашты ыштымы продукцияштыдон, мир вэлннй торгэйтэмашышты да вэс сандэлыквлэшкы капиталлыкмыштыдон, капиталистичэски сандэлыквлэ лошты сэк пйтэриш вэрым йэшият. Ти лошток САСШ — „ик вэцын мыльярдэр цуцан косир ылымашышты чыгытталт ылымаш сандэлык та вэс вэцынжы — таманар мыльион труйышы халык курым совсэм кыцызы гань нэзэрын ылышы халыкан сандэлык“ (Лэнин). „Цилэ мир вэлнншы сандэлыквлэ ма-улы производствыштын да кэрэлыштын (потрэблэнын) пэлыжыгыц чыды агылым кычышы САСШ-влэм“ (Сталин) мировой кризис пишок когон сынэн.

САСШ-влэ йытпэл широтан 25°-кыц, 40° йактэ, пиш кымда тэриторим йэшият. Тишты йытпэл вэл Амэриkyн климатшы да природыжы сэмэньят сэк йажо, покшал вэр ылэш.

Ирвэл вэлнншы пэсмэньым Атлантык окэан мышкэш, тидок САСШ-влэм Йэвропыдон пижыктэ. Атлантык окэан тыр сиржы, паснанок йытпэл вэлннлэжы пишок когон пйчкэдэлышы ылэшят, тишты портвлэм ыштэш йонэн йэстэствэный гаваньвлэ пиш йажовлэ ылыт.

Вадывэл вэлнншы сиржым (пэсмэньым) Вэлыкий окэан мышкэш, тишты сиржы пишок кого портан, гаваньвлээн агыл.

САСШ-влэн кок окэан лошты ылышты экономикы сэмэнь пиш йажо ылэш. Тангыжвлэ да окэанвлэ гач шулдын да йажон кашташ лимы корнывлэ ылытат, нини САСШ-влэм Амэриky матэриkyшты ылышы мол сандэлыквлэдон пижыктэ да ти сэнлэлыквлэм САСШ-влэ экономикы сэмэнь ышкэ кит лывэ-кышты пыртат; САСШ-влэ Атлантык окэан гач Йэвропыдон иканэ-иктышты лошты каштыт, Вэлыкий окэанжы гач Азиштышы да Австралийштышы сандэлыквлэдон вэш каштыт.

САСШ-влă войнагншăнăт, полътыккы пăшăгншăнăт пиш йажо положѣньышты ылыт, ниным окэанвлă мол кого силан капиталыстычѣски сандăлыквлăгыц пишок йажон айырат.

Кок окэаным Панам канал ыштэн иквăрѣштăрымкы, САСШ-влăн географичѣски положѣньын выгодыжы эчѣ когоэмьн. Панам канал ылмы вăржым нины (САСШ-влăн капиталыствлă) йăлгыц шывшын нăлынăт.

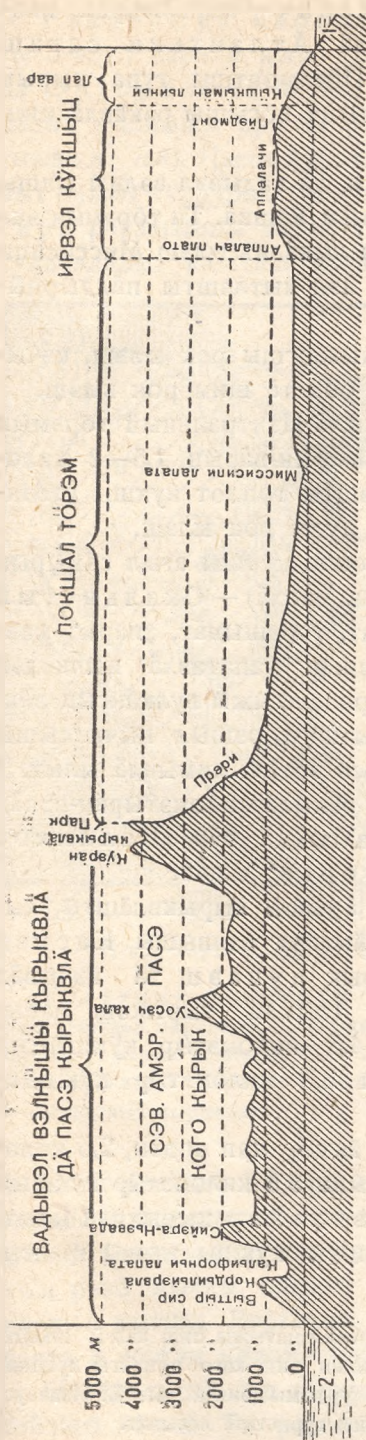
САСШ-влă сир вьлннжы йытпэл вэцын Канададон, кэчы-вăл вэцын Мэксикадон пымăнă-пысмăнă ылыт. Ти пымăн-влă кырык ырдывлă, пустыньывлă мычкы моло ак кэп, условный вăрдон шывшылтыт. Экономикы сэмьн Канадажат, Мэксикажат САСШ-влăн полный зависимостышток ылыт.

САСШ-влăн сандăлыкышты кого ылэш. САСШ-влă ышкэду-рѣшышты 8 мьльион квадрат километър нăры кымдэмьм йăшнăт, халыкшы 123 мьльион эдем ылэш. Пасна ылшы землявлăвлăжы — Альаска (1,5 мьльион квадрат километър кымдэмăн) халыкшы тишты цилăжы 60 тьжэм эдем вэлэ ылэш. Мол колоньивлăжы ма-ул-укэжы 300 тьжэм квадрат километър кымдэмăн 14 мьльион эдем халыкан ылыт. САСШ-влă ма-улы колоньивлăжыгэ молгэ 9,8 мьльион квадрат километър кымдэмьм 137 мьльион ¹⁾ эдемдон йăшнăт.

САСШ-влăн халыкышты пэлъжăт утла кызыг халавлăшты ылат. Сэк кого халавлăжок — Атлантик окэан тырын йытпэл дон ир вэл вэл ло кытлашты дă Вэлыкий манмы йăрвлă мычкы ылыт. Ти йăрвлăжы окэанын авăсирышкыла пырышы йалжы ганьы ылыт. Кого халавлă лоштыжы 5 хала мьльион, утла эдемăн ылыт: Нью-Йорк (8 мьльион эдемăн), Чикаго, Филадельфи, Бостон дă Дьэтройт. Мэксикански вѣтйал тырышты сэк кого халажы Новый Орльэан (400 тьж эдемăн) ылэш. Вэлыкий окэан тырышты угыц лишы кого хала Лос-Анжелос 1 мьльионат утла халыкан ылэш. Тиштăкэн тошты, шукэршы халажы Сан-Францинско, тишты хала йыр ылышы халыкэ 900 тьжэм эдем ыла.

САСШ — фэдъэративный (союзный) буржуази рѣспубликы ылэш. Тишкы 48 „штат“, Колумби округ, — тидын тын халажы Вашингтон, дă эчѣ штат ыштыдымы кок тыэритори (колонь) — Альаска дă Гавана пырат. Каждый штат ышкэ видымăшăн

¹⁾ Тѣрѣштăрăш; СССР — 21350 тьжэм кв. км, 165 млн эдем; Британски импери 36 млн кв. км, 470 млн эдем; Англы ышкэтшы 228 тьж. кв. км, 45 млн. эдем; Германы 471 тьж. кв. км, 65 млн. эдем. Франци — 551 тьж. кв. км, 42 млн. эдем, колоньивлăгэ 12 млн. кв. км, 100 млн. эдем.

20-шы кар. Йытпэл вэл Америкым 40-шы параллель мыкы ырдыжгыч аныктымаш.

ылэш. Цилә штатвләжым 4 и кытэш айырлымы президьэнт тә кок палатэш айырлалтшы Вашингтонышты погынышы конгрес виктәрәт.

Ти сәндәлйкыштй коголалтымы рольжы кого капитальиствлә кидыштй ылэш. Правитьэльствым пиш кого полномочиан, буржуазин сарымашыжым ыштйшй президьэнт вуйлата. Капитальистычески мол сәндәлйквләштй правитьэльствы формыжыдон ниньн ганьок ылэш кынәт, парламент аңылны отвәтым пушашлык, САСШ-влән президьэнтшй миньистьерствывлә вәрәш ылшы ведомствывләэш начальныквләм моло ышкәок шагалта.

2. Природын условивләжй.

Рэльйэф. САСШ-влә сәндәлйк вйльвалыштй стройалтмы сәмынь 3 чәстьәэш пайыдалтыт: 1) ирвэл вэлнй Аппалач кырыквлән систьәмй; 2) Центральнй манмы, покшал вәрйштйшй сәк кого төрәм дә 3) вадывэл вэлнй Кордильйер кырыквлән систьәмй.

Аппалач кырык цуца — тидй тошты, кызйт лапәмшй кырыквлә ылыт. Кырык ырдывләштй моло ниньн мол кырыквлән ганьы кашар нәрән агыләпәт, тйрвләштәт пишок тура агыләпәт, нинй төрәмләок кайыт. Ниньн йытпэл дон ирвэл ло кытлашты вэлә лач кырыкан вәржок ылэш. Кырык мыккыла лишй сбросвлә ирвэл вәцйн Пйэд-

монт — кырыканрак төрэмйм дә Аппалач — кырыканрак платом айырәнйт. Пйэдмонткыц ирвэкылә Атлантьик сагаш лапэм шывшылтэш. Тиды вэлнй Пйэдмонтшы тура кырык тйрлә кйрылтэш (сброс льяны). Тидыгач йогышы рэкәвлә пиш кого түрдүр йштән йогат.

Центральный төрэмжй ирвэлнй дә вадывэл вэлнй ылшы кырыквлә покшалнышы цилә кымдәмжым йәшнә. Ти төрэмйн эчә лапэмшй вәржй Миссисипи лапэм лйвәлнй ылэш. Миссисипи лапэмжй 100-мэридийнғыц вадывэл вэл кытлашты пәлдйрнй-дэок күкшәмйшкй сәрнә.

Ти төрэмйн йытпэл вэлнйжй ломыжангыш рок ылэш, кэчй-вәл вэлнйжй льосскыц лишй вйлвәл рок тә шим рок ылэш.

100-шй мэридийангыц вадывэл вэкылә Центральный төрэмйн күкшйцшй изин-ольән күкшәм миә, вәрын-вәрын 1,5—2 кило-мәтйр күкшйцйшкй шоэш. Ти полосашты топлот кукшы стьәп-влә ылынытат, тиштй каштановый дә луды рок ылэш.

Ти төрэмйн вадывэл вэлнйжй когонок күкшй агыл сәмйрык кырыквлә (3,5 — 4 киломәтйр күкшйцәшвлә) — Скальистый кырык цуца ылыт. Нинйм кытынат, торәшйнәт, „парк“ ман-мы, шйргән дә стьәпйштйш кушкышан лапатавлә пйчкәдән шйндәнйт. Пыдыргышы (урмашан) вәрвләштйжй вулкангыц ләк-шй породывлә линйт. Кырыквләм кытын-торәшйн пйчкәдйшй „парквләжй“ шукужок пиш куштылгын эртәш лимйвлә ылыт.¹⁾

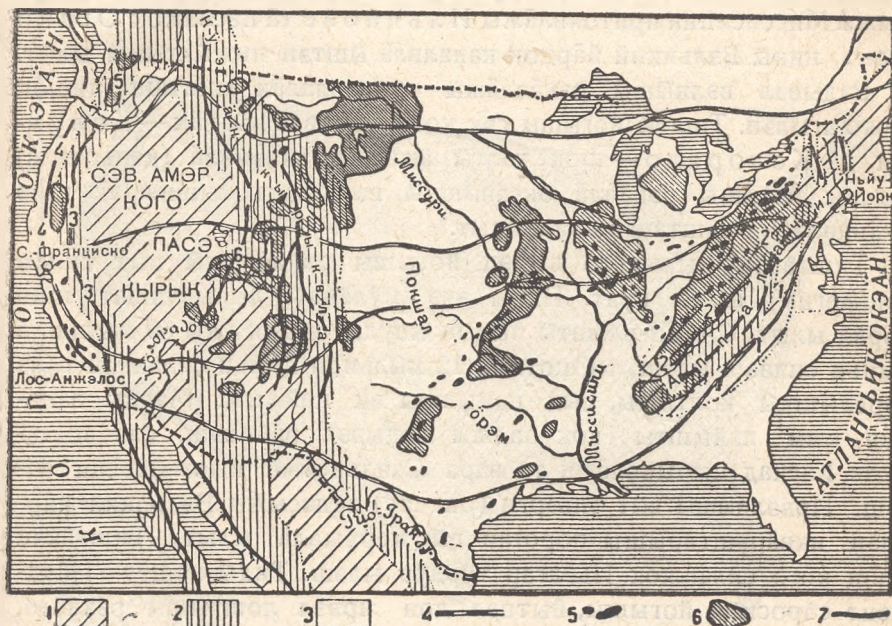
Скальистый кырыквләгыц вады вэл вэкылә киломәтйрәк-пәләк күкшйцйштй ылшы, кукшы игәчй шалгыман вәр „Великое североамериканское плоскогорье“ ылэш.

Ти плоскогорйэш вадывэл вәцйн әрышй кырыквләштй, кырык торәш пйчшй лапата сәмйнь йытпэл вэлнйшй Каскад кырык (түрдүр вйт йогыман кырык цуцаэш тә кэчйвәл вэлнйшй Сийэрра Ньэвадаэш (лыман кырыкәш пайылат. Ти кырыквлән күкшйцйштй 4—4,5 киломәтйр күкшйцәш ылэш, топлот лым ылмы льянйжй 3,5 киломәтйр күкшйц-кыц эртә.

Вады вэл вйт тйр сир тйр мыкчы әнсйр лап кодән, 2,5 кило-мәтйр күкшйцәш кэчйвәл вэлнйжй гынь 3,5 киломәтйр күкшйц йактэок шоэш, Сир сагашы Кордьильйер кырыквлә ылыт. Ти кырыквләдон Сийэрра-Ньэвада лошты кукшы игәчй шалгышан Кальифорнйи лап ылэш.

1) Скальистый кырык цуцан йытпэл дон ирвэл лоштыжы пиш кэлгы шәлк-вләгыц йсгышы рэкәән, гәйзәрән, тьэрассан, имән пиш кого пушәнгй кушман, пәлә кидәш тыменьшй москәвлә улан, пәрэгән урдымы бизон кйтәән Иэллоустонск парк ылэш. Тишкй кәнгйж ййдә пиш шуку туриствлә погынат.

Рэкавлә дә йәрвлә. САСШ-влән йытпэл дон ирвэл лошты 5 кого йәрвлә ылыт (Вэрхний, Гурон, Мичиган, Эри дә Онторио). Ти йәрвлә вьзыткә иксәдон (протоквләдон), сәндәлык вьлнйшы ирә (ширә) вьдән ик кого йәрйшкы ушнат (240 тьжәм кв. км). Пасна йәрвлә лоштыжы иксәвлә (протоквлә) мычкы вьт вилмь түрдүрвлә (водопад) улы. Пиш кого түрдүржок Нь и а-гара рэкаштышы ыләш. Ти кого түрдүрвлә йыр тангыжыштышы суднавләлән кашташ каналвлә капайымы ылыт. Ти йәрвләгыц

21-шй карт. С. Америкын сәндәлык вьлвәл ачыктышы карты.

Условный пәлыквлә: 1) кукшәмвлә; 2) кырыквлә; 3) лап вьрвлә; 4) кого кьртигы корнывлә; 5) нъэфты улан районвлә; 6) товуйән мимь шү улан вәрвлә; 7) кырык ьрдьвлә. Картыштыш цифырвлә: 1—Пйэдмонт. 2—Аппалачски плато. 3—Сийэрра-Ньэвада. 4—Сир тьрвлә мычкы ылшы Кордыльйэрвлә. 5—Коскадный кырыквлә.

йогышы рэкажы Лавренть и рэка ыләш, тиды Кәнадын тьэри-торишты окэанышкы вазәш. САСШ-влә ьшләнйшты тангыжышкы ләкмь корным ьшкэок ьштәнйт. Ти корны Нью-Йорккыц Хэдзон рэка мычкы, пақыла канал мычкы Эри йәр йактә кәә. Ти корнын кытшы Вэрхний йәрйн вадывәл вьлнйшы сир тьржы йактә 3 тьжәм километьрәт утла ыләш.

Центральный лап төрэмжым вашток Миссисипи рэкан бас-сәйнжы йәшнә. Ти рэкан кытшым Миссури тьнгәлмәшкыцок

шотлышаш кынь, мирышты сэк кужы рэкә ылэш, индэяйцывлә „вйт äтә“ маныт ылын. Капитальствлә икәвә-иктыштыдон ын этлән-ынэтлән шулды вйт корныдон хәдйр шывштымаш ваштарэш кырэдәлмыштыдон ти ксго вйт корным йыксырок йамдәнвйт (нины кидышкы нәлмы каналвләштйм мүдүктәнвйт, күшнәжы порогывләм ирыктыдәлвйт, үлнәжы коаш вәрвләм кәлгәмдүдәлвйт). Тиды САСШ-влән тьэриториштым вады вэл вәкылә 110-шы мэридыан йактә вашток лывырта. Суднавләлән кашташ йажо корныжы Миссисипин притоквләжы И л ь и н о й с т а паснажок Огайо ылыт, нины Вәлыкый йәрдон каналвлә ыштән пижыктыммы ылыт.

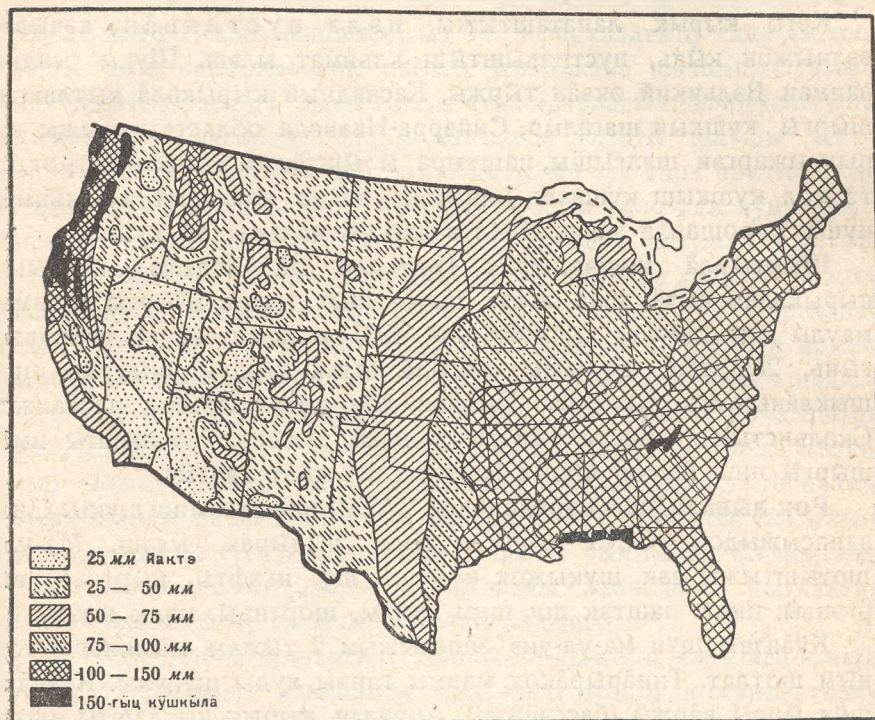
Вадывэл вәлнәшы рэкәвләжы суднавләлән кашташ пишок йажо агыләп. Тишты йогышы сэк кого рэкәвләжы вәк — Колумби дә Колорадо — пиш кәлгы әнгысыр карәмвлә (каньонвлә) мычкы йогышы рэкәвлә окәәнәшкы вацмышты лишнәрәк вәлә суднавләлән кашташ йарал ылыт.

Тиштәкән кырыквлә вйләц йогышы рэкәвләжы вйт силам (әнъэргим) шуку пуат. Нины эчә мүләнды лывырташат пиш кәрәл ылыт. САСШ-вләштй вйдын маулы әнъэргижы 60 мйльион имны силааш ылэш, ти шоткыц 12 мйльион имны силажым вәлә кәрәләшкы колтымы, вйц пайышты ик пайжым. Маулы запасын кым пайышты кок пайжы вадывэл районэш, сэк пйтәриок Каскад кырыквләэш тә вара Скальистый кырыквләэш вәзэш. Ирвәлнәшы вйт әнъэрги (ош шү) запасыжы Вәлыкый йәрвлән иквәрәштәрышы пороган вйт корнывлә ылыт. Тиштәкән проц кого силанжок Ньяагар түрдүр ылэш. Тиды паштәк Пйэдмонт сброскыц йогышы, йытпәл дон ирвәл лоштышы рэкәвлә, Миссисипин дә Мисуринымчашышты ылшывлә вйт сила запасын ылыт ¹⁾.

Кльимат. САСШ-вләштй күкшы вәрвлә йытпәл вәцын кәчывәл вәкылә шывшылтыт. Мардәж әрышы торәш шывшылтшы кырыквлә укә. Тидын мычыц тәвә кәчывәл вәкылә үштй воздух, йытпәл вәкылә шокшы воздух пиш мбндүркы пйра дә тьәмпэратурын и мычкаш тә кәчымычкы когон вашталтмыкыжат тидын мычыцок ынылдаралтәш. Мәксикански вйтйал сагашы тропик кльимат ылмы вәрышкәт вәк кынамжы йытпәл вәлнәшы үштй мардәжвлә шот. Лач ик статьян попәнжы гынь, Тыхий окәән тйрыштышыгыц пасна САСШ-вләштй әвәсир кльимат ылэш мантә акли. Таных йогывлә — Атлантик окәәнәшты Лабрадор

¹⁾ Ньяагарыштышы Канады вәлнәшы гидростанцин силажы 650 тйжәм имны силаан ылэш, Днәпрыштышы гидростанцигыц пүла изи сил ан. Вадывэл вәлнәжы гидростанцивләлән пүә йшсымы гodyмок муцәнды лывыртымаштымат йштәг.

уштѣ йогы дѣ Вѣлыкий окѣанѣштѣшѣ Калѣифорнѣи шокшы йогы САСШ-влѣн кльиматышты вашталтышым ыштѣт. Калѣифорнѣи йогыжын влѣйяныжѣ сир тѣрѣштѣ вѣлѣ ылѣш. САСШ-влѣм вадывѣл Йѣвропыдон тѣмпѣратурыжым тѣрѣштѣрѣн анчымыкы, тѣштѣ Вадывѣл Йѣвропыштышыгѣц год мычкаш икпораткан шотлымы тѣмпѣратурыжы 5 градусы уштѣрѣк ылѣш.

22-шы карт. САСШ-ты осадкывлѣ (йур йурмы, лым вадцы) анчыктымы карты.

САСШ-влѣштѣ ирвѣл вѣлжѣ вашток шуку осадкан ылѣш. Вады вѣлжѣ гѣнь Вѣлыкий окѣан тѣрѣштѣшѣ ѣнгѣсѣр полосагѣц пасна кукшы игѣчѣн ылѣш.

Тидѣн Йрвѣлжѣ Атлантѣи окѣѣндон 95-шѣ мѣридиѣан лоштышы (Миссисипигѣц изиш вадывѣл вѣкѣлѣрѣк) кльимат шоттон торѣш кѣшѣ, кок зонѣш пѣйылалтѣш: йарлалтшы шѣргѣн зоны 40-шѣ паралѣльгѣц йѣтпѣл вѣкѣлѣ, тиштѣ йѣктѣр дѣ пихтѣвлѣ кушкыт, ти зоныгѣц кѣчѣвѣл вѣкѣлѣ ѣлыштѣшѣн пушѣнгѣ зоны ылѣш, тиштѣ шукужок тумѣр ылѣш. Мѣксикански вѣтѣл тѣрѣштѣ дѣ Флорида пѣлѣострокушты тропик сагашы кльимат, тѣштѣ муссон вашталтышан мардѣж ылѣш. Тиштѣ куш-

кышвләштѣ кәчѣвәл лѣвәл кушкышвлә ылыт; хлопок, рис, банан, ананас, апельсин, лимон дә молат кушкыт.

95-шѣ мәридьян дон Скальистый кырыквлә лошты, йытпәл вәлгѣц кәчѣвәл вәкѣлә кушкы стѣпән (прәри) область шывшылтәш. Тидѣ йытпәл вәкѣлә Канады йактә шывшылтәш тә Ирвәлѣштѣшѣ йытпәл вәл шѣргән зоным Скальистый кырыквлән. Вады вәлѣштѣшѣ шѣргән зоныгѣц ишкѣлә пырән айыра.

Кого кырык лапаташтыжы пәлә пустиньән, кәчѣвәл вәлнѣжок кѣнѣ, пустиньѣштѣш кльмат ыләш. Шуку осадкы вацман Вәлький окәән тѣржѣ, Каскадный кырыквлә кытлашты шѣргѣ кушкын шагалын, Сийәрра-Ньэвада областьштыжы курым ыжаргән шалгышы, цаштыра җлѣштәшән тѣшкәр остролист тә мол кушкыш кушкәш, нинѣгѣц пасна апельсин дә лимон пушәнгѣ рошавлә дә кәчѣвәл вәлнѣжѣ пальмывлә кушкыт.

Шѣргѣвлә шукәрдырәк Ирвәлѣм дә Вадывәл вәлнѣшѣ кырыквләм цилә хәлә ләвәт шагалыныт ылын. Шѣргѣ кушман маулы кымдәмжѣ кѣзѣтәт әчә 40% шотлалтәш тә лачокшым гѣнѣ, 25%-кѣц шукужы лимѣлә агыл, тѣштѣ шѣргѣм пиш шыкланымыла пѣтәрәт. Йытпәл дон ирвәл лошты, паснанжок Скальистый дә Каскадный кырыквлән вадывәл вәлнѣштѣ имән шѣргѣ пиш йажон кѣзѣт йактәок пәрәгәлт кәрдын.

Рок лѣвәлнѣшѣ кәрәлвләжѣ. САСШ-вләштѣ пиш шуку. Цилә запасыжыдон СССР-ѣнгѣц вәлә чѣдырәк ыләш. Ма-улы шотыштыжы сәк шукужок кѣәншѣ шү, нѣфтѣ, кѣртнѣи, вѣргәнѣ; нинѣ паштәк ши, шим вулны, шѣртнѣѣ, цинк ылыт.

Кѣәншѣ шүн ма-ул-укә запасыжым 2 тѣжәм мѣльярд тонным шотлат. Тинәрѣрәкок манмы ганьы луды шү улы. Кѣәншѣ шүн җрдѣ вәржѣ (бассәйнжѣ) Аппалач кырык кытлашты ыләш. Нинѣ паштәк, тиштѣшкѣц чѣдырәк шүән вәрвлә Центральный төрәмѣштѣ дә Скальистый кырыквлә сагашы күкшәмвләштѣ ыләш.

Нѣфтѣ запасыжы мәнмән СССР-ѣштѣшѣнәгѣц чѣды дә пиш когон пѣтәрәлтәш. Аппалач кырыквлә лишнѣшѣ нѣфтән вәрвләштѣ нѣфтѣ пѣтән ганьок. Кѣзѣт лач шуку нѣфтѣжѣмок ирвәлнѣшѣ нѣфтән вәрвләштѣ лыкыт. Нѣфтѣ лыкмы вәрвләштѣшѣ ләкшѣ газвләм циләок кәрәлѣшкѣ сәрәт.

Сәк шуку кѣртнѣи лыкмы вәржѣ Вәлький йәр лишнѣ ыләш. Тиштѣ САСШ-вләштѣ ма-улы кѣртнѣин лу пайышты җндәкш пайжы лыкталтәш.

Вѣргәнѣ шѣртнѣѣ ши дә шим вулны ләкмѣ вәржѣ вулкан породы ләкмѣ вәрѣштѣ ыләш. Тәхәнѣ вәрвлә Скальистый кырыквлән вадывәл вәлнѣжѣ, кого кырык лапаташты дә Сийәрра-Ньэвадашты ылыт. Шѣртнѣѣжѣ әчә Альаскышты улы.

Цинкшй пиш шукужок Аппалач кырыквлән йытпэл вэл-
нйшй вярвләштй ыләш.

Халык. САСШ-вләштй ылйшй халык кок рассэш айырла: ош
рассы ма-улы халыкын лу пайышты бндәкш пайжы ыләш, шим
рассыжы лу пайышты ик пайжы. Пэл процентәт укэрәк тйштй
шачшы (корэной) йакшар каваштан индзйцйвлә дә Азиштйшй
халыквлә йапон дә китәйвлә ылыт. Ош каваштан халыкшы мол
сәндәлыккйц тйшкй мишйвләгйц (эмигрантвләгйц) лин. Ти шо-
тышты кым пайышты кок пайжы Амәрикэш шачшывлә ылыт,
нинй лошток ошы дә шимй ылшы атьә-авәвләгйц шачшывлә улы.

Вәс сәндәлыквләгйц мишй халыкшы тйштй шачшы халы-
кым — индзйцйвләм нинйм зәмльәштйгйц вәс вәрә поктылыныт
тә эчә тидй ситйдымәшэш пиш шуку шим халыкым пуштыныт.
Тәнә йштймәшэш пиш шуку пуста зәмльә кодын. Ти пуста
зәмльәм циләок йәшнән шоктымәшкй ти зәмльән ма-улы вижйм
англьчанвлә, ирландцывлә, нъәмәцвлә, швәдвлә дә норвәгвиә
циләок шывшын пйтәрәнйт. Нинйгйц пачәшрәк Йэвропын ирвәл-
жйцйц, кәчйвәл вәлжйгйц — славәнвлә, йэврәйвлә тишкй кәнйт.

Эртйш курымын 80-шы и кытлагйц пуста зәмльә фонд пыток
чйдәмйн. Тйнәм бндә фәрмйвләм вәс фәрмәрвләгйц вәлә нәләш
лиәш ылын. Тйшкй угйц мишйвлән фәрмй нәләш тә нәлмй
фәрмйштәжй пәшә йштәш тә төрләш моло оксашты укә ылын.
Сәдбндон нинй (угйц мишәтвлә) кыдыжы тйштйшй фәрмәрвлә-
доку батрак шотәш пырәнйт, кыдыжы халавләш нымахань
квалыфикацидымй ровочйвлә лин кодыныт.

Мировой война эртймйкй тишкй өрдйжгйц нэзәрвлә мимә-
шйм дә буржуазин идзэологи вәштарәш ылшы комуниствләм
паснанок воксәок цәрәнйт, тигишән йори законом лыктыныт.

Ньәгрвлә кәчйвәл вәлнйшй штатвләштй лач шукуынжок
ылыт. Кыды утла моло ылыт. Нинй шукуынжок помәшйк кит
лйвәлнй ылшы, тәрәш нәлйн лошәшлә йштйшйвлә ылыт.
Ньәгйрвлән мол халыктон иктөр ылмы правашты пумагаэш
вәлә кодын. Нинйм кәчйвәл вәлнйшй штатвләштй вәлә агыл,
йытпэл вәлнйшй штатвләштәт ныма шотәшәт ак пиштәп. Нинйм
алталән йәтлймәш мыккы пушташ суйымаш, звәрвләлә йшкә
суттон (Лйинчйн сут) пушмаш САСШ-вләштй кымдыкәшок
когон шәрлән.

Индзйцйвлә тиштй 300 тйжәм әдәм нәрәт коттә. XIX-шй
курым пйтймәш котшән, нинйлән пасна участкавләм пйчкйн
пуаш тйнәлйнйт. Кйзйтшй гйнь нинйлән сәк худа зәмльәм
пуәнйт. Нинй шукуынжок Оклахома штатышты тыгыды, изи
фәрмйвләштй дә кйцйзйвлә шотышты йләт.

САСШ-влăшты халык чакын-шоэн ылымăшыйжы икпораткан шотлэн I квадтат киломэтырэш 15 эдем утларак вэлэ вазэш. Лач пиш чакын Ылышы халыкшок йытпэл вэлнйшы промышльэныстьян район ылэш. Тишты икпораткан ик квадрат киломэтырэш 25 эдем утларак тă йытпэл дон ир вэл лоштыжы гынь, 100 эдемăт утла вазэш.

Кэчывăл вэлнйшы мўланды пăшă Ыштымь районыштыжы халык чакын Ылымăшыйжы 10-гыц 25-эдэм йактэ ик кв. км-эш вазэш.

Вады вэл вэлжы цилăок эчэ колонийшкы сăрэн шоктымы агылат тишты 10 эдем гыцăт чыдын вазэш. Кого кырык лапатан шуку кымдэмйштыжок кынь ик кв. км-эш I эдем гыцăт чыды дă ты вэрэмăнок Вэлыкий окэан тыр мычкыжы вăрын-вăрын 25 эдемăт утла вазэш.

Халавлăшты Ылышы халык САСШ-влăшты топлот шукэмэш, солавлăштыжы гынь чыдемэш. Сэк кого халавлăштыжок халык ныл пайышты ик пайжы утла Ылă (цилă халавлăшты Ылышы халыкшы ма-улы халыкын пэлйжăт утла ылэш). Кого халавлăжы дă халавлăшты Ылышы халык шуку (60 процент) ылман вăржы промышльэнысть развивайалтшан йытпэл вэлнй ылэш.

Профэсиональный составшы. Ышкэ пăшă Ыштэн Ылышы халыком 1920-шы ин шотышкы нăлмы годым тэнэ лăктын: сола хозайствашты 26% (1900-шы ишты 36% ылын), промышльэныстышты дă рок лывăц лыкмы пăшашты 33% (1900-шы ин 24% ылын), торгэйымăшшты дă транспорт пăшашты 18% (1900-шы ин 15% ылын). Тэвэ тиды сандăлыкыштыжы индустри пăшă ылмашым дă ти пăшан кушмашыжым анчыкта.

Класс сэмăн составшы. Тăрэш пырэн ровотайышы халык шот 1896-шы иштышы 17,2 мўлыон эдемгыц 1925-шы ин 23 мўлыон йактэ шукэмьн. Фабрикывлăшты, транспортышты, рок лывăц лыкшы ровочыйвлан шотым паснан анчымыкы 6,7 мўлыон эдем йактэ шукэмьн. Батраквлă фэрмывлăшты Ылышы когороквлă шотын кым пайышты кок пайжы ылыт. Кым пайышты ик пайжы солаштышы буржуази ылэш, халавлăштыжы ма-улы халыкын кым пайышты кок пайжы прольэтариатлан дă тидын сэмйăжылан вазэш.

Лач пайан, кого буржуазижы цилăжы таманьар лу тыжэм вэлэ ылэш, тэнэ гыньăт, тиды Ышкэ кидыштыжы банкывлăм, промышльэныстым, торгэйымăшым, транспортым кычылтэш тă шуку шўды мўлыон халыком вicktăрă. 1920-шы ин 9% халык кидышты ма-улы пайаншын 71%-шы ылын, тиды тынăм 700 мўлыиард тăнăаш ылын.

3. Истори дă географи очерк.

Кѣѣт когон шăрлэн шѣшшѣ штатвлăн лач тѣн йадрожы йытпэл вэлнѣш Америкин Атлантык окѣан тѣрѣштѣшѣ Англин колонивлă ылыныт. Нинѣ кым районѣш пайылалтыт ылын: кѣчѣвлă вэлнѣшѣ район, йытпэл вэлнѣшѣ район, дă ти районвлă покшалны (лошты) ылышы район.

Йытпэл вэлнѣжѣ у Англиштѣ пѣтăриок (1620-шѣ ин) вѣс сăндăлѣквлăгѣн мишѣ пѣрѣсѣлѣнѣшвлă — тыгыды буржуази — рѣмѣслѣнѣквлă, изи фѣрмѣ хозавлă дă торговойвлă, вăрăнѣнѣт. Нинѣ лошты шукужок рѣлыги сѣмăн пуритан сѣктѣвлăштѣ шалгышывлă ылыт, нинѣм Англиштѣ господствайышы классвлă рѣлыги сѣмѣн пѣзѣртăш тѣнăлмѣкѣ нинѣ вѣс вăрѣшкѣ кѣнѣт. Нинѣ Ышкѣ сола хозăйства пăшăм Ыштѣнѣт, кол кычѣн, пушăнѣ рѣн, индѣйцѣвлăгѣн пушнынѣм погѣн дă эчѣ тагыж вѣлнѣ торгѣйѣн Ылѣнѣт контрабандымат видѣнѣт; нинѣн сола хозăйствашты уты хăдѣр пушы агыл, Ышкѣлăн кѣрăлвлăм вѣлѣ пушы ылын. Тишѣнѣн Йѣвропышкы лыкмы хăдѣр — кол, лѣс тă сакой кавашты (мѣх) ылын.

Кѣчѣвлă вэлнѣшѣ районыштыжы вуйлалтѣн шалгышы классыжы Аглин аристократы логѣн лăкшѣ эдѣмвлă ылыныт. Нинѣ поратка пайанвлă ылынытат, Атлантык окѣанѣн кѣчѣвлă лѣвлăнѣшѣ сир тѣрѣжѣ мычкы плантацим, вара хлопок плантацим, войѣнѣт тă ти плантацивлăштѣшѣ Йѣвропыгѣн нăлѣн мимѣ пѣлѣ крѣпостной ылышы нѣзѣрвлăлăн дă вараракшы Африкыгѣн шывштымы порашотышты ылышы нѣзгрвлăлăн нѣвольтя ровотайыктѣнѣт. Тишѣнѣн Йѣвропышкы лыкмы сѣк кого хăдѣржѣ табак тă хлопок ылын.

Атлантык окѣан тѣрѣштѣшѣ покшал вăржѣ сола хозăйстваан район лин. Тидѣ Ышкѣмжѣн киндѣжѣдон Йытпэл вэлнѣшѣ дă кѣчѣвлă вэлнѣшѣ районвлăлăн ситѣрѣн шалгѣн.

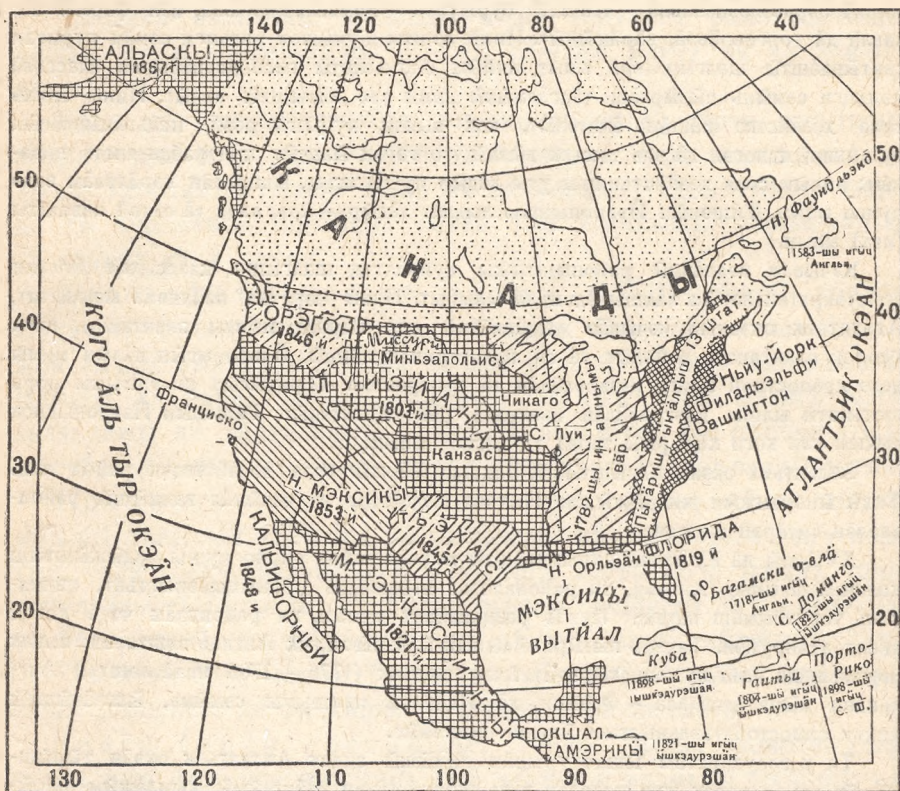
XVII-шѣ дă XVIII-шѣ курымвлăштѣ ти кым район сирѣо пушы ѳрдѣжѣштѣш колонны ылыныт. Англи, ти районвлăш нѣмаханѣ промышлѣнѣстыѣт, нѣмаханѣ торгѣйѣмăш пăшăт Ынжѣ развивайалт манын, ти районвлăм чѣтѣ когон эксплоатируйѣн. Тѣхѣн пѣзѣрнѣкѣштѣ Ылѣшѣ халык Англи ваштарѣш пыток шагалын дă пиш кужын кѣрѣдăлмѣжѣ паштѣк (1776 — 1783 ивлă лошты) Англидон кѣрѣдăлшѣвлă — Франци дă Испани палшымы сѣмѣнѣ, Ышлăнѣштѣ викок самостойатѣлѣнѣстым Ыштѣн шоктѣнѣт.

Ти у государты Ышкѣдурѣшăн лимѣжѣ андак Атлантык окѣан тѣрѣштѣшѣ тамаханѣрак изи полосам вѣлѣ йăшнă ылын. Йăшнѣмѣ кымдѣжѣм шăрѣмăш анцылны анчыктымы карты сѣмѣнѣ лин миѣн. 1853-шы изш САСШ-влă Вѣлыкий окѣан йактѣ цилă тѣриторим кидѣшкѣштѣ ыдырал нăлѣнѣт. 1848-шы ин Калифорништѣ шѳртнѣм монятат, Мѣндѣр Вады вѣлѣм эчѣт когон колоньшкѣ сăрăш тѣнăлѣнѣт.

Йытпэл вэлнѣшѣ дă Кѣчѣвлă вэлнѣшѣ районвлăн развивайалтмашышты ик корныдонок кѣтѣ. Йѣвропыгѣн мишѣ пѣрѣсѣлѣнѣшвлăштѣ шукужок Йытпэл вэлнѣшѣ районышкы кѣнѣт, тиштăкѣн нивѣлăн Ылѣн лăктăшѣштѣ сола хозăйстваат, промышлѣнѣстыѣт ылын. Тиштѣ кого промышлѣнѣстыѣ шăрлăш тѣнăлѣн, паснажок тѣкстыль, металычѣски, качкыш Ыштѣшѣ производствылă — вăрѣштѣ ылышы энѣрги рѣсурсыдон кѣаншѣ шѳ, нѣфтѣ, кѣртнѣнѣн рок, качкышлык сирѣо дă ѳрдѣжѣгѣн (кѣчѣвлă вѣн) кандымы хлопоктон развивайалтыныт. Тиштѣ Ыштѣмѣ хăдѣрдон торгѣйѣмăш шăрлăш тѣнăлѣн. Кѣртнѣн корны вăкшмăш трѳкышток шăрлѣн кѣн. Кѣчѣвлă вѣлжѣ сола хозăйства пăшă видѣшѣш тă рабвлăм кычѣн урдышѣш кодын. Тиштѣшѣ помѣшѣквлă хлопок торгѣйѣн чѣтѣ когон

пайзныг. Хлопокшы 1793-шы ин хлопок ирѣктѣшѣ машинѣм шанѣн лыктын Ыш-тѣмѣкѣ тѣэкстыль промышлѣныстылан сѣк кэрѣл сирѣо лин.

Ти кок район лошты — Йытпэл вѣлнѣшѣ капиталыстычѣски дѣ Кѣчѣвѣл вѣлнѣшѣ рабѣвладѣльчѣски районвлѣ лошты ваштарѣш лимѣш, шѣдѣшкѣмѣш когоѣмѣн дѣ когоѣмѣн, сѣк пачѣшѣжѣ нинѣ лошты 1861-шѣ дѣ 1865-шѣ ивлѣштѣ шалгышы граждански война гѣрѣвѣнѣн.

23-шы карт. САСШ-ын тѣэритори шѣрлѣмѣм анчыктышы карты.

Ти войнашты Йытпэл вѣлнѣшѣ район сѣнгѣн. Кѣчѣвѣл вѣлнѣ рабствым ваш-Ток пѣтѣрѣн шумыкы капиталызм САСШ-влѣн цилѣ тѣэриториштыжок, нѣмаханѣ ѣптѣртѣштѣок кымдыкѣш развивайалташ тѣнгѣлѣн. Тѣэриторин пасна ылшы районвлѣжѣ икѣнѣ иктѣштѣйдон ѣажо карнѣвлѣ Ыштѣн икѣвѣрѣштѣрѣмѣ лиѣнѣт. Атлантѣк окѣан тѣргѣц Вѣликиѣ окѣан тѣр ѣактѣ — ѣвѣсир гач — кѣртнѣн корным Ыштѣмѣкѣ, САСШ-влѣн кок окѣан лоштышы положѣнѣштѣ лач утлаок ѣажо лин шѣнѣн. Тидѣ лимѣкѣ ти вѣрѣмѣ ѣактѣ прихѣдышты ылшы тѣкѣл-тѣмѣ пѣйдавлѣм хѣзѣйствѣн кѣрѣлвлѣшкѣжѣ сѣртѣш тѣнгѣлмѣ лин.

Хѣзѣйства развивайалгѣмѣшѣжѣ капиталызм условиштыѣ курымѣт ылтымыла когон чѣнѣ кѣш тѣнгѣлѣн. XIX-шѣ курым пѣгѣмѣ кытла гѣтшѣн капиталыствѣлѣ монополю сѣмѣн чѣтѣ кого ушѣмвлѣшкѣ — трѣствѣлѣшкѣ моло ушнаш тѣнгѣлѣнѣт тѣ Ышкѣ кидѣшкѣштѣ промышлѣныстын пасна отраслѣвлѣжѣм отраслѣ хѣлѣ нѣлѣнѣт. Кого трѣстлѣлѣн Ышкѣ ѣѣшнѣмѣ тѣэриториштыѣ ѣнгѣсѣрѣмѣш тѣнгѣ-

лэн. Тэвэ ти трэствлэн интэрэсйтэй вэрц САСШ-влэн правитьэльствыжы өрдөж зэмлэвлэм шывшын нэлэш тьнгэлэн. 1898-шй ин САСШ-влэ Гавай остроковлэм кидйшкы нэлэйнйт тэ Испанидон войуйымы лошты Испанигыц Кубам дэ Филипин остроковлэм шывшын нэлэйнйт. САСШ импэриализмьн лач кого ёштэн шоктымашыжок Панам ағысыр сирым (пэрэсэйкым) нэлмьжы дэ тидым торэш капайэн каналым ёштэн кок окэаным пижыктымьжы ылэш. Ти канал ёштымаш САСШ-влэлэн Вэликий окэан тьр сирьштйшй дэ Атлантик окэан тьр сирьштйшй халавлэм, промышленыствлэм дэ Кэчывэл вэлнйшй Америкын вадывэл сиржым шулдэкан вьт корныдон пижыктэн, Австралийшкы дэ ирвэл Азийшкы кэмь йажо корным ёштэн. Ик окэангыц вэс окэанйшкы война годэш кэрэл флотым моло ти канал гач ыртышток ваштэн колташ лизшят, ти канал САСШ-влэлэн пиш кого войэно-стратэгийческы значэнэн ылэш.

САСШ-влэ мировой войнашты сэк пьтэриок ти каналышты комэрческы пашам когон видэйнйт. Ти война вэрэмэн торгэйимь паришйштыдон Йэвропыштышы сандэлыквлэлэн цилэ тьлышашлыкым тьлэн колтэйнйт тэ варажы ёшкэ нинэлан арымэш (кредьитэш) пушы дэ кого банкир линйт. Войуйышы сандэлыквлэ кок вэцэйнэт лаксыргэн шомыкы, война пьтэмь вэкылэ войуаш тьнгэлэйнйт тэ „Вады вэл Йэвропын пуйырымаш (судьба) Кашартышы линйт Мировой война Вады вэл Йэвропыштышы сандэлыквлэм пиш когонок лаксыртэн, хозайшваштым пьжэн, САСШ-влэлэжым гьнь, ти война пиш кого палшыкым пуэн, цилэ мир вьлнй экономикы сэмьнь нинэм пьтэриш вэрйшкы лыктын.

4. Халык хозайства.

САСШ-влэн экономикышты развивайалтмашын айыртэмжы, индустришты, транспортышты дэ тиштйшй ганьок сола хозайшвашты капитализм пиш когон шэрлйшй, кькшй уровеньйшты ылэш. Паснанок капитал цымырымашым анчыктыдэ акли. Тиштй капитал предпринимательвлэн ушэмвлэшкы аль трэствлэшкы пиш когонок цымырэн.

Сэк кого силан трэствлэшты кыды районыштыжы 70%-кыц 80% йактэ производствыгэ, торгэйимашкэ цымырэйнйт. Тэхэнь промышленыствлэжы — вурс ёштымаш, ньефты лыкмаш, вьргэньй лыкмаш, тьрэтшй машинэвлэ ёштымаш, кавашты йондэрымаш, пай, сакыр, табак, фрукт тэ лашаш йагыштышы промышленыствлэ ылыт.

Индустри. Индустришты цилэ йиш производствы областышток цилэ паша машинандымь (механизандымь) ылэш. Паша конвейэр систьэмьдон ёштэлтэшят, ровочыйвлэлэн ма-улы силаштыдон ровотайыкта. Ровочый пиш йьлэ пашалан йарыдымы лизш, капиталистшй гьнь ровочыйвлэ шотэш чотэ кого парийшым нэлэш. Халык лошты ик статья хэдыр — стандартлэн ёштымь хэдыр — нэлэш, фабрикывлэ ик статья хэдыр ёштымь вэрц пропагандым видят, тиды халык лошты дэ фабрикыштыжат шэрлэ. Тэнэ стандартлымаш цилэ хэдыржым машинэдон ик

статьяным да шукум, халыклан кэрälым цилä ёштäш кертмäшым пуа.

САСШ-влән производствы видышы аппаратшы капитализм мирышты сэк кого ылэш, фабрикышты ылшы кого машинäвлән ёштән кертмäшышты 1919-шы игыц тишкылә эчэ когон кушкаш тынгалын, ти вэрэмäнок ровочый шотшы чыдэмäлтын. Фабрик-влäштышы ма-улы машинән 80% -шы эльэктричьэствы силадон ровотайат.

САСШ-влäшты промышльэныстын сэк кого производствывлäжы: машинä строймаш, эльктротьэхнычэски дä роккыц кэрäлвлäm лыкмаш, шим мätалурги — чугуи, вурс, вйргәнны, альумини, цинк тä шим вулны шырäтымаш ылыт.

Машинä ёштымаштов, мätалурги пäшäдон дä эльэктротьэхнычэски промышльэныстын САСШ-влä капитальистычэски мир лошты сэк пйтäриш вäрышты, иктыгыцäт анцылны ылыт. 1928-шы ин мир вöлны ма-улы ёштән лыкмы автомобиль шотын 90% -шы, ма-улы машинән 60% нäрыжы дä 50% вьргәнны дä вурс САСШ-влä пуэнйт.

Ти отрасльвлä паштэк качкыш ёштышы промышльэнысть, пай дä лашаш йагыштышы промышльэнысть, тьэкстыль дä йäмды вьргэм ёштымы промышльэнысть, пумага ёштышы дä пэцатлымаш пäшä ылыт.

Промышльэныстьян сэк кого областышы күйгшй шүйән, сакой йиш мätал рокан йытпэл вэл ылэш. Тиды паштэк кызыт ёндэ тидындон тöрөштäрäлтшы Кэчывäl вэл дä Вады-вэл ылыт. Тишты паснаижок роккыц кэрäлвлä лыкшы промышльэнысть когон развивайалтын.

ХХ-шы курымышты кыды-тиды промышльэныстышым вäргыц вäрышкы тäрвäтымаш лин. Кыды йишыжым вадывэл вэкылә дä кэчывäl вэкылә — сирйо лишыл вäрышкы ваштымы. Тидыгыц пасна когонрак шулдäкän ровочый сила докы (кэчывäl вэки) лишылэмдымы.

Вэрхний йäр лишнышы кйртны руда вäрышты мätалурги пäшä дä машинä ёштымаш Вэлыкый йäр тырыштышы хала-влäшты (Чикаго, Гари — вурс ёштышы промышльэныстьян хала, Дьэтройт — Фордын автомобиль ёштышы центыр дä мольвлäйт) ылэш. Лишыл Вадывэлны — мүйäнды пäшä дä вольык урдымаш когон шарлэнäт, тишты (Миньэапольис, Чикаго дä Канзас халавлäшты) пай промышльэнысть тä лашаш йагыштымаш когон развивайалтын. Йытпэл вэл дон кэчывäl вэл ло вäргыц Скальистый кырыквлäштышы шыргы лишкы пумага ёштышы промышльэныстын лишылэмдымы.

Кэчывал вэлнй ньэгрвләм пашашкы шагалгымыдон ровочый сила шулдәкән ыләшәт, тиштй металурги пашажәт, тьэкстыль промышльэныстышат пыт развивайалташ тьнгәлйныт. Тиштй ма-улы ровочыйжы ньэгрвлә вэлэ ылыт. Аппалач кырыквлән кэчывал вэлнй куйаншы шуйән дә кйртнйи руда шуку ылмы лишнй ылшы Бэрлингэм халашты металурги дә машина йштымаш пашә когон шарлән. Пәрви кэчывал вэлнйшы шуку хлопокшы-мок йытпэл вэлнйшы фабриквләшкы колтат ылын, 1928-шы и готшән САСШ-влән фабриквләлән кэрәл цилә хлопокын нйл пайышты кым пайжы Кэчывал вэлнйшы фабриквләштй йөндәрәлтәш тьнгәлйи.

Сола хозайства. САСШ-влә Англии ганьы агыләп. Англии ирсә промышльэнысты пашә видйшы сәндәлйк ыләш. САСШ-влә Германыи ганьы ылыт—тиштй промышльэныстыат, сола хозайства пашәат развивайалтын. Германыштышы ганьок сола хозайстван рольжы изиәмәш, промышльэныстышын рольжы кушкәш, шарлә.

70 и жәпыштй (1850-шы игыц 1920-шы и йактә) удым кымдәмжй 3 тә пәл гәнә—35 мйльион гәктаргыц 130 мйльион гәктар йактә шукәмйи. Ти шукәммәшйжй индйәйцйвлән зәмльәм шывшын нәлмйдон дә тидым и ййдә шуку шудй тйжәм Йэвропыгыц тйшкы йләш мишй пәрәсәльәнәцвләлән пайылән пумы шотәш лин. 1862-шы и готшән мүйәндй пашә йштымй районвләштй хозайства ййдә 64 гәктарын, вольык урдышы районвләштй 128 гәктарын пуаш тьнгәлйныт. Кйртнйи корнышкы, шбйргй пашә видйшы, вольык урдышы компанйивләлән дә мол капиталистычәски кого компанйивләлән лу тйжәм гәктардон участвләм пйчкын пуаш тьнгәлйныт.

САСШ-вләштй сола хозайства пашәм машинәвләдон ровотайат, тьнгә гйньәт тәнгәжй кого фәрмйвләштй вэлэ ровотайат, цилә хозайствок сакой машинәдон ровотайән ак кәртәп. Трактирвләдон, комбайнвләдон кого фәрмйвләштй, аңаййрән чйды ыләшәт кого машинәвләм пашашкы пыртән ак кәртәп. Остатка вәкйләжй шуку фәрмймок, түйшәшлыкышты улат, тидй тәрәш банкывлә кидйшкыштй нәләш тьнгәлйныт.

Капитальиствлә зәмльагыц кәләсэн мыштыдымы кого пользым нәләш цацат, хозайстваштым пиш когон шыкын видәт. Зәмльа пиш когон какракаәмәш. Какрака аңә-ййрәнйи хлопок удәш, табак шйндәш тә кавштавичй кушкышвлә шйндәш вэлә пышкыдәмдәт. Тйштй ик йиш кушкышым топлот ик вәрйштй куштымашат кого эксйкым йштә. Киндй ләктйш пишок кого агыл, тәнгә гйньәт, удым кымдәмжй пишок шуку ыләшәт, мир вйлнйшы ма-улы киндй ләктйшын кого чәстьажок лиәш. САСШ-влә

мир вѣлнѣ ма-улы кукурузым кым пайышты кок пайжым, хлоп-
кым вѣц пайышты кым пайжым, табакым пѣлѣжѣм пуат.

САСШ-влѣн ирвѣл вѣлнѣ торѣшѣн-торѣшѣн шывшылтшы пасна-
пасна культуран сола хозѣйства пойасвлѣ ылыт. Йѣтпѣл вѣлнѣжѣ
дѣ тидѣн йѣтпѣл вѣлнѣшѣ пѣлѣштѣжѣ сола хозѣйства пѣшѣжѣ
халавлѣштѣ ѣлѣшѣ халыквлѣн продукци ситѣрѣмѣлѣ вѣлѣ шѣ-
шѣрѣн вольык урдымаш тѣ кашвтавичѣ хадѣрвлѣ ѣштѣмѣш
шѣрлѣн. Шѣшѣрѣн вольыкклан качкыш ѣѣмдѣлѣмѣшѣш нырвлѣн
шуку кымдѣмѣштѣмок ѣдѣм шудывлѣдон дѣ вольыкклан пукшы-
шашлык киндѣдон (шож, шѣлѣ) ѣѣшнѣмѣ. Йѣтпѣл вѣл районын
кѣчѣвѣл вѣлжѣ маис ѣдѣмѣ вѣр ылѣш.

Кѣчѣвѣл вѣлжѣн йѣтпѣл вѣлжѣ маис лѣвѣлнѣ, кок иѣш шѣдѣнѣ
лѣвѣлнѣ дѣ кыды вѣрѣжѣ гѣнѣ кымдыкѣшок табак плантацивлѣ
ылыт; кѣчѣвѣл вѣл лѣвѣлнѣжѣ гѣнѣ хлопок войымы вѣр ылѣш.
Лач кѣчѣвѣл лѣвѣлнѣжок кынѣ, кѣцкѣн пушѣнѣвлѣ, сакрылык
тростнѣик, рис, хлопок, маис шуку кушкѣш.

Цѣнтральный тѣрѣмѣн вадѣ вѣлжѣ цилѣ хѣлѣок вольык ур-
дымы полоса ылѣш. Тиштѣ ковыль ѣиш шудан ѣѣстѣсгвѣнѣй
алыквлѣ пиш шуку ылыт. Тидѣ ѣажо мижѣн шарык кѣтѣвлѣ ур-
дымы дѣ шалдыра вольык куштымы вѣр ылѣш. Тиштѣ шалдыра
вольыкым куштат вѣлѣ, ак ѣрдѣктѣп. Ыажон пукшашыжѣ дѣ
ѣрдѣктѣшѣжѣ шѣдѣнѣн дѣ маисан вѣрвлѣшкѣ нѣнѣѣт. Тиштѣ-
кѣнок ѣчѣ сасна урдымы район ылѣш. Кого кырык лапаташтыжѣ
сола хозѣйства пѣшѣ лывыртымы вѣрвлѣштѣ вѣлѣ видѣлтѣш,
кукшы стѣѣпвлѣштѣжѣ ѣажо миж пушы шарык кѣтѣвлѣм урдѣт.
Кѣлѣфорнѣиштѣжѣ сады пѣшѣ когон шѣрлѣн.

Сола хозѣйства продукцим чѣтѣ шуку погатат, тидѣ САСШ-
влѣн вѣскитвлѣшкѣ колташышты чѣтѣок шуку ута. Война
ѣактѣ САСШ-влѣ мир вѣлѣн кѣрѣл хлопокым кым пайышты
кок пайжым ситѣрѣт ылын, кѣзѣйтшѣ вѣц пайышты кок пайым
вѣлѣ (нѣнѣ ма-улы хлопокын пѣлѣжѣ нѣрѣм ѣшкѣдонышты
ѣѣнѣтѣт). Тонышты ѣштѣмѣ шѣдѣнѣн вѣц пайышты ик пайжым
вѣс сѣндѣлѣквлѣшкѣ лыктыт. Маисѣштѣм пиш чѣдѣ лыктыт,
тидѣн 98⁰/₁₀₀-шѣ вольыкклан, паснанок сасналан пукшымашкѣ кѣѣ,
1⁰/₁₀₀-шѣ вѣлѣ мир вѣлнѣшѣ ринкѣшкѣ лыктылтѣш.

САСШ-влѣштѣшѣ сола хозѣйства пѣшѣ ѣштѣмѣ участкѣвлѣм
фѣрмѣ манын лѣмдѣт. Ма-улы фѣрмѣ шотышты вѣц пайышты
кым пайжын ѣшкѣ зѣмлѣштѣ улы, молыжын — кок пайжын
ѣшкѣ зѣмлѣштѣ укѣ, тѣрѣш нѣлмѣ зѣмлѣштѣ пѣшѣштѣм ѣш-
тѣт. Тѣрѣш нѣлмѣ зѣмлѣштѣ пѣшѣ ѣштѣшѣ фѣрмѣвлѣ лошты
чѣтѣ кого фѣрмѣвлѣ дѣ чѣтѣ изи фѣрмѣвлѣѣт улы. Изи дѣ пиш изи
участкѣвлѣм тѣрѣш нѣлмѣш пишыжок кѣчѣвѣл вѣлнѣ когон шарлѣн.

Мировой рыноквләштӹ хлопок пиш кәәт, хлопок ӱдӱмӱ участкавлӓм тӓрӓш пумы тӓржӱ лач утлаок кого ылӓшӓт, Кӛчӱвӓл вӓлнӱшӱ шуку зӓмльӓ кычышы хозавлӓ Ышкӱмӱштӱн зӓмльӓштӱм нӓгрвлӓлӓн изи участкыдон выжалаш тӓ лошӓшлӓ тӓрӓш пуаш тӱнгӓлӓнӱт. Тӓрӓш нӓлшӱ, ӓль оксала воксӓкӓшок нӓлшӱ нӓгрвлӓжӱ баршинӱ готшыла помӓшӱк кит лӱвӓлӓнок кодыныт. Участкавлӓштӱжӱ ма-улы лӱктӱшӱжӱ йажо и ылы годымат вӓк 400 - 500 тӓнгӓш вӓлӓ ылӓш, тинӓрӱдон 5—6 ӓдӓмӓн сӓмӱӓм урдӓн лыкташ кӓлӓш. Ышкӓ зӓмльӓдӱмӱ дӓ инвӓртартӱмӱ изи участкаан фӓрмӓрвлӓжӱм труйышы кроппӓрвлӓм — капиталиствлӓ пишок когон ӓксплоатируйат.

Икпоратка хозӓйстваан фӓрмӓрвлӓжӱ дӓ кого фӓрмӓрвлӓжӱ нинӱ ганьы агылӓп. Паснанок кого фӓрмӓрвлӓн положӓнӱштӱ кризис лимӓш пишок йажо ылын. Нинӱ капитальиствлӓ-спӓкулянтвлӓ ылыныт. Нинӱ хозӓйстваштышты цилӓ пӓшӓжӱмок тӓрлӓн ровотайыктӓнӱт тӓ ма-улы пӓшӓшкӱштӱ машинӓвлӓм, тракторвлӓм, комбайнвлӓм моло цилӓ пӱртӓн миӓнӱт. Тӓхӓн фӓрмӓрвлӓн хозӓйствашты машинӓӓндӱмӱ капитальистычӓски прӓдприйати лин.

Кого хозӓйствавлӓштӱ йажо пользы пушы сола хозӓйства пӓшӓм машинӓӓндӱмӓш изи дӓ икпоратка фӓрмӓрвлӓлӓн ӓксыкӱм вӓлӓ ыштӓ. Изи хозӓйствавлӓштӱ машинӓ нӓлӓш, нӓлмӱ машинӓвлӓжӱм моло пӓрӓгӓш шӓргӓш шагалӓш, тӓхӓн хозӓйствавлӓштӱ дохотшымат шуку пуӓн ак кӓртӓп тӓ нинӱлӓп ровотайашышты пӓшӓжӓт ак ситӱ. Кого хозӓйствашты гӓнгӓ агыл.

Фӓрмӓрвлӓн роскогышты ӓчӓ банкыгӱц машинӓ нӓлӓш нӓлмӱ оксан процӓнтшӱ тӱлӱмӱ шотӓшӓт когоӓмӱн. Кыды фӓрмӓржӱ тигишӓнок йашт пангрутӓлтыныт. Нинӱн фӓрмӱштӱ банкы кидӱшкӱ ванчӓнӱт. САСШ-влӓштӱшӱ банкывлӓ чотӓ шуку зӓмльӓлӓн хоза ылыт. Пӓрви Ышкӱмӱштӱн фӓрмӱ ылшы хозавлӓ кӱзӱт тӓрӓш нӓлӱн Ылӱшӱвлӓ линӱт, нинӱн со шукӓмӱт. Нинӱгӱц пасна фӓрмӱвлӓштӱм огказӓн кодӓн халавлӓшкӱ воксӓӓшок Ылӓш кӓшӱ фӓрмӓрвлӓӓт шуку линӱт.

Районвлӓ. САСШ-влӓ Ышкӓ хозӓйствашты видӱмӱштӱ сӓмӱн 3 районӓш пайылӓн шумы лин кӓрдӱт: капитальистычӓски про-

1) Киндӱм ныргӱц тӱрок йори Ыштӱмӱ ӓлӓктротракторан пойӓздвлӓш кӱртнӱ қорныштышы ӓлӓватыврлӓшкӱ колтаг. Тӓхӓн транспорт улан фӓрмӓрӱн киндӱ биржӱдон моло топлот пижӱк лижӱ манын тӓӓлӓфон улы. Тидӱ тӓӓлӓфонжы мыч киндӱ ӓк валымы-кузымым моло цилӓ пӓлӓн шалга. Капитальист фӓрмӓрвлӓ киндӱштӱлӓн шӓргӱ ӓк Ыштӱшӓшлӓнӓн, пӓшӓ Ыштӱмӱ лӱмдон лачокшым гӱнӱ капитальистычӓски ушӓмвлӓм Ыштӓнӱт.

мышльэныстьян Йытпэл вэл, рабовладьэльчэски ылшы Кэчывэл вэл дā колоньйāндыймй Вадывэл вэл.

Промышльэныстьян Йытпэл вэл — тидй САСШ-влāн сэк тйг чāстьājок ылэш. Ти чāстьāлāн САСШ-влāн промышльэнысть-ышты дā груз шывштымашыжы лач шукужок вазэш. Тишты

24-шы карт. Чикаго халашты пйл нэр йактэ шошы кўкшыцāн пōртвлā.

трэствлā видыймй промышльэнысть пиш йажон пāшā йштйшй сола хозāйствадон тōрэштāрāлтэш.

Йытпэл вэл районжы кок районэш пайылалтэш: йытпэл дон ирвэл лоштышы тошты промышльэныстьян районэш тā йытпэл дон вады вэл лоштышы капитализм сэмйньок развивайалтшы у промышльэныстьян районэш пайылалтэш.

Йытпэл дон ир вэл лоштыжы трэствлән дә банкы-влән цымырнымаш вәр ылэш. Тиштѣ тѣэкстыль, ыргэм ыргымы, кавашты ыштѣмѣ дә йалэш чимѣ хадѣр ыштѣшѣ промышльэнысть, машинә ыштѣмәш, кӯаншѣ шӯ лыкмаш тә мѣталурги (кѣртнѣи, вурс) пәшә когон развивайалтын. Тиштәкән фабрикѣвлән дә заводвлән трувавлә шѣргѣи ганѣи кайын шалгат. Кого халавлә пиш шуку дә нинѣи икәнә-иктѣштѣдон ушнышаш мычкок ылыт. Тәвә ти халавләштѣ ылышѣ халыквләлән кәрәл шѣшѣр продуктивләм дә кавштавичѣ хадѣрвләм ситәрѣшәшләнән ма-улы ти лишнѣшѣ сола хозәйстважы циләок хала лишѣл хозәйствавләшкѣ сәрнән.

Ти районыштышы кого халавләжѣ Нѣйу-Йорк, Бостон, Филадельфи, Питсбург ылыт.

Йытпэл дон вадывэл лоштыжы пѣрцән киндѣ хозәйства (маис, шадәнѣ), шѣшѣрән дә пай вольык урдышы хозәйствавлә промышльэныстьтон, әл сола хозәйстваштыш сирѣом йондәрѣшѣ промышльэныстьтон (лашаш вәкшвлә, вольык шѣшкѣлмѣ вәрвлә), әл сола хозәйствалан кәрәл машинәвләм ыштѣшѣ промышльэныстьтон иквәрәштәрәлтәш.

Ти районыштышы кого халавләжѣ: Чикаго, Дѣэтройт, Кливлѣэнд, Миньэапольис ылыт.

Рабовладѣльчѣски ылыш кәчѣвәл вәлжѣ — сола хозәйства шәрлѣшән, кѣзѣтәт рабствы ылман район ылэш. В. И. Ләнѣи ти районым «ирыкѣшѣ лыкмы рабвләлән тѣурма» ылэш манын. Тишкѣ йытпэл вәлнѣшѣ капитал пѣрәнәт шулдәкән пәшә силам пәшәшкѣ шагалтымыдон тѣэкстыль дә мѣталурги промышльэныствлә развивайалташ, шәрләш тѣнгәлѣнѣт.

Ти районыштышы кого халавләжѣ: Вашингтон, Новѣй Орлѣан, Бѣрмингѣм ылыт.

Колонѣиәндѣмѣ вадѣ вәлжѣ — сәмѣрѣк, вәштокок колонѣиәндән шоктыдымы район ылэш. Капитализм тиштѣ когон шәрлән, паснажок рок лѣвәц кәрәлвлә лыкмы промышльэныстышты (цѣрәән мѣталвлә дә нѣфтѣ) дә кѣтән вольык урдымашыштат кого вәрѣм нәлэш. Пѣрцән киндѣм лывыртымы вәрѣштѣ дә йытпэл дон вадывэл лоштышы лывыртымы вәрѣштѣ удышѣ хозәйствашты вәлә капитализм когон шәрлән. Кәчѣвәл дон вадывэл лоштыжы сады войымаш пәшәштәт тѣнгәок тидѣ шәрлән.

Ти районыштышы кого халавләжѣ: Сан-Франциско, Лос-Анжѣлос ылыт.

Транспорт. САСШ-влән природышты ылыш сакой рѣсурсвләштѣ пиш шуку дә йәшнѣмѣ когон кымдәмѣштѣ йѣрѣм-йѣр

сакой вӑрӑштӑ ылт. Промышльӑныстылык сирӑожым кыды вӑрӑ лыкмы вӑрӑшток йӑндӑрӑт, иктӑ маньарыжым вӑс вӑрӑ, мӑндӑрнӑшӑ промышльӑныстыан пунктвлӑшкӑ колтат. Производствывлӑжӑ цилӑ пасна-пасна ик йиш пӑшӑ ыштӑшӑн (спецализаци) ылт.

Товарвлӑм пиш мӑндӑр вӑрӑшкӑ шывштымыла гӑнӑт, Вадывӑл Йӑвропыштышыла, налогым, пошлынӑм моло тӑлымӑлӑ агыл.

Тӑвӑ тидӑ кӑртнӑи корны транспорт когон развивайалтмым, Йӑвропыштышы гань транспорт агыл ылмым анчыкта.

XIX-шӑи курымын пӑлӑжӑи йактӑ шуку хӑдӑржӑмок вӑт корны мычки шывштат ылын, вара вӑт корным кӑртнӑи корнывлӑ анцылташ тӑнӑлӑнӑт. Кӑртнӑи корны кычышы компаньивлӑ вӑт корным кидӑшкӑшты нӑлӑн каналвлӑм моло йориок пыжаш, йардымым ыштӑш тӑнӑлӑнӑт.

Сӑндӑлӑк кӑргыштӑшӑи сӑк кого вӑт корныжы Вӑлькиий йӑрвлӑ дӑ ти йӑрвлӑгӑц лӑкшӑи Эри йӑр — тӑрӑштӑшӑи Бӑффло халагӑц Хӑдзон рӑкӑи ӑн йактӑ, Ньйу-Йорк хала йактӑ шывшылтшы канал ылт.

САСШ-влӑштӑи ма-улы кӑртнӑи корнын кытшы 420 тӑжӑм киломӑтӑр ылӑш, цилӑ мир вӑлнӑшӑи кӑртнӑи корнывлӑн кым пайышты ик пайжат угла ылӑш. Кого значӑнӑн кӑртнӑи корныжы Ньйу-Йорк тон Чикаго лоштышы корны ылӑш. Ти корны ганьок Чикаго халагӑц Вӑлькиий-окӑн тӑрӑшкӑлӑ шывшылтшы лу корны кого значӑнӑн ылт. Ти корнывлӑ кыдыжы йытпӑл вӑлӑшӑи гаваньвлӑшкӑи дӑ шукужок Сан-Францискошкы дӑ Лос-Анжӑлосышкы лӑктӑт.

Кӑртнӑи корнывлӑ пиш шуку вӑрӑмӑ сӑк кӑрӑл корнывлӑӑш шотлалтыныт. Ындӑ, автомобиль корны когон шӑрлӑмӑи готшӑн корны значӑнӑи вӑшталтын. САСШ-влӑштӑи автомобиль шот чотӑ чӑнӑн шукӑмӑлтӑн. 1912-шы ин ма-улы автомобильжӑи 1 мӑльион вӑлӑ ылын, 1928-шӑи иӑш 25 мӑльион лин, мир вӑлнӑи ма-улы автомобильӑн кут пайышты вӑц пайжы. Автомобильдон кашташ кӑрӑл корнывлӑм пиш когон вӑкшӑш тӑнӑлӑнӑт. Автомобильвлӑ пасажирвлӑм шывштымашты кӑртнӑи корнывлӑм ӑртӑрӑш тӑнӑлӑнӑт, конкурӑнчим пыт видӑш тӑнӑлӑнӑт.

Тидӑ йӑрӑок воздухӑи кашмы аӑроплан корнывлӑӑт пӑлӑ шӑрлӑнӑт.

САСШ-влӑн вӑскитвлӑдон торгӑйӑи мӑшӑшты 94%_шӑи таньж вӑт корнывлӑдон кӑӑ.

Мировой война йактӑ САСШ-влӑн флотышты пишок шуку агыл ылын. Махань-шон хӑдӑрвлӑ шывшташ моло мол сӑндӑлӑк-

влән флотым нәлйкәләш вәрәштән ылын. Война эртымь-кй САСШ-влә йшкымьштән флотыштым лач когонжок Гәрманыгыц шывшын нәлмь флот шотәш шукәмдәнйт. 1927-шй иэш ниньн флотышты цилә мир вьлнйшн 27% лин (мировой война йәктә 9,5% вәлэ ылын). Нинь флотышты шоттон Англьи паштәк кокшы вәрйшкй шагалыныт. Вәльикобритань дон Кәчывәл Амәрикй лошты таньж корныдон кашмаш лишок когон шәрлән. Ти корны шәрлымәшлән Панам канал кого палшыкым пуән. Мол сәндәлйквләдон торгәйймәштй САСШ-влә Англьим поктән шоньт.

60 и аньц САСШ-влән торгәйймәш пәшәштй лач колоньштйшй статъанрак вәлэ ылын. Нинь торцынышты кым пайышты кок пайжым сакой сирйом лыктыт ылын, токышты мол сәндәлйквләгыц кым пайышты кок пайжым йәмдй хәдйрвләм кандат ылын. Кйзйтшй вәрәмәәш САСШ-влә индустриальный мол сәндәлйквлә ганьок линйт манаш лиэш. Сакой сирйо лыкмаш 1927-шй иэш кым пайышты ик пайжы нәрйшкй чыдәмн, кйзйт йндә токышты мол сәндәлйквләгыц шуку сирйом шывштат. Йәмдй хәдйрвләм лыкмаш вәс государстввләшкй шывштымаш лыкмаш 1914-шй ин 30% ылын, 1927-шй ия 42% лин.

Кәрәк тәвә тәнгә гйньәт, САСШ-влән производствыштат, торгәйймәштәт кок статъан — индустри дә сирйо йәмдылымәш — ыләш. Нинь Вадывәл Йәвропышкы шукужымок сирйом — хлопкым, нъэфтйм, дә качкышылык продукцим (шәдәнгйм, пай товарвләм) лыктыт. Нинь йарәок машинәвләмәт, стандартлымы машинәвләм — Фордын шулдәкән автомобильвләм, пәцәтлйшй машинәвләм дә касовый апаратвләм шуку лыктыт. Ёшкә лишнйшй сәндылйквләшкйжй — Канадышкы, Кубашкы, Мәксикйшкй, Кәчывәл Амәрикйшкй дә Азишкй йшкәдонышты йштймй промтоварвләм шуку лыктыт.

Мол сәндәлйквләгыц токышты шывштымы хәдйр шотышты лач когонжок косирлык хәдйр — парсын шывшталтәш. Тидй паштәк автомобиль промышльәныстылан кәрәл (шинәлык) — САСШ-вләштй пиш чыды ылшы каучукуым нәлйт.

Амәрикански капиталыствлә йшләнйштй пиш кого капиталыштым ёшкә сәндәлйкыштышй труйышывләм, ниньлән зависимый ылшы сәндәлйкыштышй труйышывләм дә ниньн подчиньнйшты ылшы сәндәлйквләштышй труйышывләм сйнза-кйрәт кравымы чотә когонжок погәнйт. Тидынгйц пасна война вәрәмәштй мол сәндәлйквләлән война хәдйрвләм выжалымыдонат когон пайәнйт. САСШ-вләштйшй капиталыствлә кидәш мир вьлнй ма-улы шөртнйй запасын пәлйжй нәрй цымырнән. Тидй

25-шы карт. САСШ-ын кыртны корневляжым анчыктышы карты

САСШ-влалән Франциләок мировой ростовшик лиәш ирѣкѣм пуэн. 1914-шы иҗыц 1930-шы и йактә САСШ-влә әрѣмәшәш пу-мы статьян дә йәл сәндәлѣквләштѣш прѣдпријәтивләшкѣ 33 мѣльиәрлѣ тәнәмәт утла колтәнѣт. Ти шотышты вѣц пай-ышты кым пайжы утла йѣтпәл вәлнѣшѣ, Цәнтальнѣй дә Кәчѣвәл вәлнѣшѣ Амәрикѣн сәндәлѣквләшкѣ колтымы. САСШ-ыш импәриальиствлә йшкѣмѣштѣн капиталыст пардон ти сәндәлѣквләм когонракын дә когонракын йшкә кит лѣвә-кѣштѣ йштәт.

Кризис. Амәрикански капиталыствлә таманбар и мычкы когон шуку йшкѣмѣштѣн йажо йлѣмәшѣштѣ вашталт-кәртѣм-гишән — «проспәритѣ» «пәләтмәш» — «ймы айырымы сәндә-лѣк» манын сасләвѣ.

Йѣвропыгѣц пиш йажо квалификациян ровочѣй халык ми-мәш ик кодымок пиш кого производстван апаратымат тә кѣр-гѣштѣ кого ринкѣм, пиш шуку хәдѣр нәлшѣ ринкѣмәт йштәш па шән. Сола хозәйстван дә индустрин ма-улы продукциштыжѣ луаткок пайышты ик пайжы вәлә вәскит сәндәлѣквлән ринкѣ-вләшкѣ лыкмы лин. Война әртѣмѣкѣ лишѣ кризис сәк пѣтәриок ма-улы силажыдон САСШ-вләм сәвәлын, «пәләтмәш» сѣмѣрлѣш. «Капитализмѣн цитадѣэльжѣ» (цаткыды вәржѣ) кѣзѣтшѣ вәрә-мән мир вѣлән лишѣ кризисѣн — промышлѣэныстыштат, сола хвзәйстваштат тә финансы пәшәштәт шәрлѣшѣ кризисѣн цәнтѣр-жѣ лин. Мировой кризис САСШ-вләштѣ ма-улы силажыдон шәрлән кән дә вара тишәцѣн капиталыстычычәски цилә сәндәлѣквләшкѣ шәрлән кән.

САСШ-влә «пәләтмѣ» пач ивләштѣштѣ шуку товаржымок мол сәндәлѣквләштѣшѣ ринкѣвләлән йштәнѣт, тонышы ринкѣ-вләштѣлән пиш чѣдѣ йәмдѣләнѣт. Мол сәндәлѣквләштѣшѣ ринкѣвләжѣ, паснаок Вадывәл Йѣвропыштышы ринкѣвләжѣ шуку товарым нәлын кәртѣмѣ ринкѣвлә линѣт. Йштән лыкмы товарвләәтѣм циләок выжалымашкы колташ литә, кодын миәнѣт. Кодын мишѣ товарвлә чотә когон погынән шѣнцѣнѣт: товар әк чотә когон шулдәштәш тѣнәлын, сола хозәйства продукци әкшѣ гѣнь йшкә әккѣцәт утла шулдәшт кән. Шадәнѣлән дә хлопок-лан әкѣм когоәмдѣшәшләнән погынән шѣцшѣ запасвләм йыла-тән пѣтәрәш тѣнәлынѣт, үдѣм кымдәмѣм 15 — 20% чѣдәмдән колтәнѣт. Цилә йиш проиводствы чѣдѣ ровотайаш тѣнәлын. Ма-улы промышлѣэныстышн продукцижѣ 1932-шы и пѣтѣмәшәш 1928-шѣ иштѣшѣдон тѣрәштәрѣмәштѣ 56% йактә чѣдәм кән. Пәшәдә кашмаш чотә когон шәрлән: 1932-шы и пѣтѣмәшәш пәшәдә котшы ровочѣйвлә 13 мѣльионат утла ылыныт, 1933-шы

и тѣнѣлмѣшѣшѣжѣ гѣнь 15 мѣлѣион эдѣм пѣшѣдѣмѣ лин. Нинѣ сѣмнѣаштѣгѣ молгѣ САСШ-влѣштѣ ѣлѣшѣ халыкын кѣндѣкш пайышты вѣц пайжы ылѣш.

Кого халавлѣштѣ пѣшѣдѣмѣвлѣ, томадымѣвлѣ, шужѣн ѣлѣшѣвлѣ мѣлѣиондѣн ылыт. Нинѣ кышты-шон ѣлѣн каштыт, мам-шон качкыт, шѣрѣнок мышкылтыш ѣмѣвлѣштѣ шѣшѣ лаштыквлѣм качкын ѣлѣт, шужѣнок ѣлѣицѣѣш моло колат. Буржуази кидѣштѣ ылшы газѣтвлѣѣт вѣк ровочѣйвлѣн вѣлѣ худа ѣлѣмѣш агыл, товар ѣк шулѣштѣмѣгишѣн фѣрмѣрвлѣнѣт ѣлѣмѣшѣштѣ нѣма-лан ѣарыдымы лимѣѣгишѣн, вѣкок ызарѣалтѣмѣгишѣн сирѣт. Таманѣар лу, шѣдѣ тѣжѣм эдѣм томадымы, кѣн кашшы бройагы линѣт, сѣндѣлѣк кымдыкѣш пѣшѣм, качкышым дѣ ѣлѣш лимѣ вѣрым кѣчѣл каштыт. Пиш когон шѣдѣшкѣмѣшкѣ шоктымы фѣрмѣрвлѣ ѣшкѣмѣштѣн хлопокыштым дѣ шѣлѣнѣштѣм кого халавлѣшкѣ шывштѣн миѣн хала ѣлѣицѣвлѣѣш моло ѣылатат.

«Пѣлѣтѣмѣ» вѣрѣмѣштѣ капиталѣиствлѣ ѣшкѣмѣштѣн паришкѣц уты толшы оксашты шотѣш ровочѣйвлѣн органѣизацивлѣ видѣшѣ эдѣмвлѣм вѣтѣкѣвлѣ пуѣн ѣшкѣ вѣкѣштѣ сѣрѣнѣт, нинѣштѣ ровочѣй классым ѣмакыштыдон САСШ-влѣштѣ сѣк ѣажо ѣлѣмѣш ылѣш манын ѣнѣѣндѣрѣнѣт, ородыш колтѣнѣт. Тиштѣкѣн труд тон капиталлан курымѣшок икѣвѣрѣш лин тырын ѣлѣш кѣртѣмѣшѣм ѣштѣѣмѣ капиталѣизм ылмы гоѣымок ровочѣй класс ѣшлѣнѣжѣ ѣажо ѣлѣмѣшѣм ѣштѣн кѣрдѣш манын буржуази попѣн.

Кѣзѣйтѣшѣ тѣвѣ лачок ылшы ѣлѣмѣшѣжѣ алталѣн, ѣлѣшѣвлѣжѣлѣнѣт, алталымыжывлѣлѣнѣт пишок раскыдын сѣнзѣштѣм пачын. Амѣрикѣштѣшѣ прольѣтариат пишок чѣнѣ рѣволюци вѣкѣлѣсѣрнѣлѣтѣш, коммунист партѣын влѣйѣѣнѣжѣ чотѣ когон шѣрлѣ. Коммпартѣы вуйлалтымыдон, коммпартѣын лозунгжыдон 1930-шы ин март тѣлзѣ готшѣн тѣнѣлѣн, Амѣрикѣштѣшѣ кого халавлѣштѣшѣ ѣлѣицѣвлѣ воктѣн ровочѣйвлѣн дѣѣмонстрацивлѣм шужѣн ѣлѣшѣвлѣн похотвлѣ дѣ войнѣаштышы вѣтѣѣранвлѣн Вашингтон халашкы кѣмѣ похотым ѣштѣмѣ лин. Пѣшѣдѣ кашшы ровочѣйвлѣ кѣлѣсѣн мыштыдымы шуку ылыт кѣнѣѣт, заводвлѣштѣ, фабриквлѣштѣ роботѣйшывлѣштѣт пиш шѣрѣнок стачкывлѣм ѣштѣт тѣ стачкы ѣштѣшѣ ровочѣйвлѣштѣт шукѣмѣт.

Буржуази прольѣтариатын шѣрлѣн мишѣ тѣрѣвѣнѣмѣшѣжѣ ваштарѣш, прольѣтариатын рѣволюци вѣкѣ сѣрнѣлѣтѣмѣшѣжѣ ваштарѣш цѣлѣ статѣян кѣрѣдѣлѣш, нинѣ ваштарѣш войскавлѣ дѣ фашист органѣизацивлѣ палшымыдонат кѣрѣдѣлѣш. Ровочѣйвлѣн дѣѣмонстрацим дѣ стачѣчнѣиквлѣн пѣкѣтвлѣм вѣлѣ агыл, войнѣашты ылшы вѣтѣѣранвлѣн дѣѣмонстрацимѣт вѣк поктылыт, шѣт, шѣлѣтѣт.

5. САСШ-влă — мировой държавы.

САСШ-влă лач Ышкымыштын ылшы колонивлăгыц — Аляска, Порторико, Панам кавал зоны, Гавай дă Фильипин остроk цуца — пасна эчэ пэлэколоньи Ылшы-влăн кого кымдăмым йăшнăт. Нинй эчэ Ышкэдонышыштылаок Мэксыкышты, Куба остроkышты, Гаиты остроkышты, Центральный Амэриkyшты, Кэчывăл вэл Амэриkyн кэчывăл дă вады вэл вэлнй (Чильигыц пасна) тидывлă формыштыдон Ышкэдурешăн республиквлă ылыт кынгăт, тйшты хозаланат.

Йытпэл вэл Амэриkyшты полытыкы сэмьнь САСШ-влăдон ныммахань пижыкышты ылтымы кызытэш Канады — Англын доминионжы — вэлэ кодэш. Экономикы сэмьньжы гынь тиды шукужок САСШ-влăдон пижэдылэш. Канадышты ылшы промыслэный прэдриятывлăжы САСШ-влăштыш прэдриятывлăн айыртэмвлăшты ылыт манаш лиэш. Нинй Канадын мол сандăлыквлăдон торгэыйм пăшă видымăшыштым изин-ольенок кидышкышты пыртат, изин-ольенок Канадыгыц Англым карандат.

САСШ-влăштыш капиталыствлă мол сандăлыквлăштыш капиталыствлăдон иквăрэш, ик ышын Кытай халыкым сакой статьян кравымашты вуйлалтэн шалгат. Тишты нинйин интьэрэсвлăшты Англын, Францин дă айыртэмьинжок Японын капиталыствлăн интьэрэсвлăдон ваштарэш лиалтыт. Лач кого кырэдăлмăшыжок САСШ-влă дон пэрви „танжывлă вйлы хоза ылшы“ Англы лошты ацыл вăрым нăлмыгышăн когэмэш. Нинйин икăнă-иктыштыдон кырэдăлмăшышты кызыт сандăлыквлă лошты махань ваштарэш ылмашвлă ылыт, ти ваштарэшвлăн тын шыдыржок ылэш.

САСШ-влăн дă Англын интьэрэсышты тишты вэлэ агыл. Англы кидышты ылшы доминионвлăштăт — Канадышты, Австралышты, ньэфтăн Мэксыкышты дă Пэрсисшты, кофэан Бразилишты дă киндым, пайым пушы Аргэнтисштăт пыток ваштарэшлă лиалтыт. Ти сандăлыквлăшты цилă вăренок Англын дă Амэриkyн капиталвлă хоза лишăшлăнэн кырэдăлыт. Нинйин когыныштын интьэрэсышты Вадывэл Йэвропыштат, Мындыр Ирвэлнăт, Кытайыштăт, Японыштăт, цилă вăренок ваштарэш ылэш. Мындыр Ирвэлнй Англын войэно-морской базывлă (Гонконг, Сингапур) ваштарэш САСШ-влă Ышлăнышты Фильипин остроkвлăэш войэно-морской кого базым йăмдылат. Англы ваштарэшыжы шалгышы САСШ-влăн силаштым чыдемдышăшлăнэн, САСШ-влăлăн Вэлыкий окэанышты хоза лимыгышăн ваштарэш шалгышы Японылăн САСШ-влă ваштарэш шалгаш палша.

САСШ-влă у войнаэш йăмдйăлăлтмăшэшшты, айыртăмйнжок тангыжышты дă воздухышты кашшашлык флот йштымăшэш пиш шукуы срездствам шăвăт. Амэрикын сăмйрык войный флотын войнаэш кэрăл йэдыньицйвлăжым дă флотыштышы тьэхныкй-жым анчымыкы цилă статьянок Англыня тошты флотшым эртă-рăт. Воздухыштышы флотшы мир вйлынышй сэк шукуы ылэш, тидйн война годэш кэрăл йэдыньицйжы 3 тйжэмăт утла ылэш. Мэксикански вйтылык вăр, Караибски тангыжышты кок окэанйн сир тыр мычкыжат, Гавай дă Филиппин островлăшты чотэ кого силан войэно-морскоă базывлă стройэн шйндймй ылыт.

Вивытвлă (мытыкын кэлэсймăшвлă).

САСШ-влă йшлăнышты паснанок йажо положэньйм — кок окэан лоштышы положэньйм йăшнăт. Ти положэньйжым нинй лач йăмдымок кидйшкышты нăлтэлйт, нинй йажо положэнь-йштым йшлăнышты йшкэ кого окэанйшкы лăкшй кйртньи корнывлăм вăкшйн, Панам канал капайэн йштэныт. Нинйн при-родышты ылшы пайаншышты чотэ шукуы дă сакой йиш улы. Природын условивлăжй 100-шй мэридыангыц ирвэкйлă дă ва-дывэл вэкйлă чотэ шукуы статьян ылэш. Природышты ылшы сакой йиш пайаншыжым Йэвропыгыц шукуы пэрэсэлэньэцвлă мимйкы вэлэ лач йажонжок йондăрăш, кэрăлышкы сăртăш тйнгă-лынйт. САСШ-влăшты капиталызм утлаок когон развивайалтын, тэнэ гйньăт кйзйт пиш кого кризисйшты ылэш. Историн дă природын условивлăжй сэмйнь промысльэнысть шăрлйшăн Йытпэл вэлнй, рабовладьэлчэски Кэчйвăл вэлнй дă колоньи-агдымй Вадывэл вэлнй шукуы сэмăн хозайства видймăш лин. Транспорт корнывлă пиш когон шăрлэныт тă САСШ-влăн цилă тьэриторижй кымдыкэшок иканьы. САСШ-влăн йшкймйштын колонийшты пишок шукуы агыл дă пэлэколонийшкы сăрймй тьэриторивлăжй пиш шукуы ылыт. Нинйн капиталыштым мол сăндăлыквлăшкы нăнгэмăш (лыкмаш) пиш кого ылэш.

Йатмашвлă.

САСШ-влăн пйсмăнышты кэчйвлă вэлнй дă Йытпэл вэлнй махань паральэ-львлă мычкы эртăт? САСШ-влă махань государствывлăдон пйсмăнă-пйсмăнă ылыт? САСШ-влăм махань окэанвлă дă тагыжвлă мышкыт? Нййу-Йорккйц, Новой Ор-льэангыц тă Сан-Францискогыц тагыж корнывлă кышкы кэаг? (Мировой польи-тычэски картышты анчыктымы).

САСШ-влăн сэк кого войэно-морской базывлăжй кышты ылыт? САСШ-влăн ир вэл вэлнйшй дă вады вэл вэлнйшй рэльйэфйштын махань айыртэм улы?

Рок лйвълнй ылшы кэрълвлән ылмы вэрйштй кышты ылыт? Махань рэкявлә дә каналвлә суднавләлән пиш кэрәл ылыт? Атмосфәр осадкывлә кычә пайылаалтыт?

Халыкын махань состав ыләш? Тйштй Ылйшй ньэгрвлән махань Ылймәш ыләш?

САСШ-влән сола хозаййствашты мол сәндәлыквлән сола хозаййствагың айыртәмән ылмыжы машты ыләш? Сола хозаййстваан пайанвлә кычә пайылаалтыт?

Промышльэнысть развивайалты махань районвлә, нинй лошты махань айыртәм дә кышты, махань вэрйштй нинй ылыт? Ышкымйштгын формыштыдон, пәшә Ыштймәшйштйдон Амэрикйштйш трэствлә махань ылыт? САСШ-вләшты экономикән махань районвлә, нинй лошты махань айыртәм дә нинйән пйсмәнйштй кышәч эртә?

САСШ-влән мол сәндәлыквләдон торгәйймәшйштй махань дә махань корныдон тидй кәә? САСШ-влән кациталышгы махань сәндәлыквләшкй когонок ләктәш? САСШ-влә XIX-шй курым эртймй голым махань тьэриторивләм кидйшкйштй йәлгыц шывшын нәлйнйт? САСШ-влән махань сәк кого пәләколоньйвлә ылыт? Панам канал махань значәнбәч ыләш?

II. Канада.

Канада Йытпәл вәл Амэрикын Йытпәл вәлнйшй чәстьәжым йәшнә. Тидйән кымдәмжй 9,6 млн. кв. км, халыкшы 10 млн. эдәм. Тидйән рәлййэфшй Йытпәл вәлнйжй кырык лапата, покшал вэрйштйжй дә кәчйвәл вәлнйжй лап вәр ыләш, тиштәкән торәш кырыквлә эртәт. Климатшы континьентальный. Йытпәл полбәр жйгын тә Гудзон вйт лйккыц кого ўштйвлә толыт.

Йытпәл вәлнйшй пәлжйн вйлвәл рокшы ломыжан, кәчйвәл вәлнйжй шим рок ыләш.

Канадышты чотә шуку рок лйвәлнй ылшы кэрәлвлә күәнгшй шў, таңгыкйртнйи руда, ньикәль, асбәст, шөртнйй, ши, шим вулы улы.

Канада Англын доминьон, тидй война эртймй готшән Ышкымжйн мэт-рополыжй вәштарәш (Англыи вәштарәш) пыт кйрәдәлмәшым видә. Война вэрәмән дә война эртймйкәт Канадылан САСШ-влән капитал палшымаш пишок когон кушкын.

Индустрийәгәш цилә статбәнок кертмәш улы гйньәт, тидй аграрный сәндәлык ыләш. Сәк когонжок — шадәнгым, шыльым дә шожым ўдәт. Шалдыра вольык урдымаш, шышәр хозаййства видймәш когон развивайалтын, ләс хозаййстваат пораткан шәрлән. Йажо каваштан звәрвлә кычымаш тә кол ломашат развивайалтынт.

Промышльэныстын рок лйвәц кэрәлвлә лыкшы отрасль, йәндәрйшй — пушәнгй йәндәрйшй, пумагам дә цәлулозым Ыштйшй, мәтал йәндәрйшй дә суднавлә Ыштйшй производствы шәрләнйт.

Канадын сәк кого халавләжй: Оттава — тйнг халажы, Монреаль (1 млн. эдәмән) — промышльэныстын кого цәнтйр, Торонго — промышльэныстын цәнтйр, Гатйфакс — Атлантык окәән тйрйштйшй порт, Ванкувэр — Вәлький окәән тйрйштйшй порт.

III. Нйу-Фаундлэнд.

Канады сагашы эчә Англын вәс доминьонжы — Нйу-Фаундлэнд пижәш, тидй Ышкә лймән острокшым дә Лабрадор пәләострокын Йытпәл дон ирвәл ло

кытлажым йашнӓ. (Тидӓн йашнӓмӓ кымдэмжӓ 421 тӓж. кв. км, халыкшы 300 тыж. эдэм). Нйу-Фаундлэндӓн вӓлвӓл рокшы кӓэрӓн ылӓш. Кльматшы когӓ уштӓн. Тиштӓ кӓртнӓи руда, ыргӓнӓи руда, кӓӓгшӓи шӓ, ши, шим вулны шуку улы. Тиштӓ ӓлӓшӓи халыкын сӓк когӓ пӓшӓжӓи кол ломаш ылӓш. Трӓскам, сӓльоткым, омарым дӓ молымат шуку кычат.

IV. Латынски Амӓрикӓи.

Англычанвлӓ дӓ нинӓн культурышкы лишӓл, нинӓн йӓлмӓдон попышы халык ӓлӓмӓи САСШ-влӓгӓи тӓ Канадыгӓи пасна Амӓрикӓи мол чӓстӓжӓи XVI-шы курымынок эчӓ Испанӓи дӓ Португалӓи ӓшкӓ кидӓшкӓиштӓи нӓлӓнӓйт ылын. Тиштӓи кӓзӓйтӓт эчӓ испанӓин дӓ португалӓин нинӓн пиш шукӓрдок эчӓ римлӓ-ӓнвлӓгӓи ванжышы латин йӓлмӓдон попат. Амӓрикӓи ти чӓстӓжӓим Латынски Амӓрикӓи маньт, мол чӓстӓжӓи Англосаксонски Амӓрикӓиш лӓмдӓлтӓш.

Латынски Амӓрикӓи составышкыжы Йытлӓл вӓл Амӓрикӓиштӓи ылышы Мӓксикӓи — рӓспубликӓи, Централӓный Амӓрикӓиштӓишӓи рӓспубликӓивлӓ — Гватемала, Гондурас, Сальвадор, Нынкарагуа, Коста-Рика дӓ Панама, Вӓст-Индыштӓишӓи остроковлӓштӓи — Куба, Гаитыи дӓ Сан-Доминго; Кӓчӓвӓл вӓл Амӓрикӓиштӓишӓи — Колумби, Венӓэцуӓла, Бразильи, Аргӓнтинана, Чилии, Парагвай, Уругвай, Пӓру дӓ Эквадор пырат.

Латынски Амӓрикӓи йӓшнӓмӓи вӓлвӓл шуку кайзыкан ылӓш. Мӓксика — кӓкшӓи кырык лапатаан, валывӓл вӓцӓи дӓ ирвӓл вӓцӓи кырыквлӓ кӓкшӓмӓи. Централӓный Амӓрикӓиштӓижӓи кырыкан вӓрвлӓжӓи йӓмвлӓдон, лапвлӓдон вӓштӓлтӓйт. Кӓчӓвӓл вӓл Амӓрикӓиштӓижӓи — вӓдивӓл вӓлӓижӓи кӓкшӓи Анды кырыквлӓ шывшылтӓйт, покшал вӓрӓштӓижӓи пиш кымда лап ылӓш, ирвӓлӓижӓи кырык лапата (Бразильски) дӓ кырыквлӓ ылыт.

Аргӓнтинӓи кӓчӓвӓл вӓлӓишӓи мычашыжыгӓи пасна Латынски Амӓрикӓишӓи хӓлӓок тропически пойасышты, кыды чӓстӓжӓи (изиш) тропик сагаш пойасышты кийӓ. Тагыж вӓт тӓргӓиш когон кӓкшӓи вӓрвлӓштӓи вӓлӓ шокшы изиш изиӓмӓш. Амазонкы рӓкӓи мычкы ылышы Централӓный лапышты вӓшток тропик лӓвӓлӓи кушшы шӓирӓ шӓирӓи кушкын шагалын.

Латынски Амӓрикӓи рок лӓвӓлӓишӓи кӓрӓвлӓжӓидон пишок пайан ылӓш. Тиштӓи кӓртнӓи руда — Бразилин ирвӓл вӓлӓижӓи дӓ Куба острокышты шуку запас ылӓш; нӓфти — Мӓксикӓиштӓи, Венӓэцуӓлӓиштӓи, Больивиштӓи, Колумбиштӓи дӓ изиш чӓдӓрӓкӓи Аргӓнтинӓи кӓчӓвӓл вӓлӓи дӓ Пӓрушты ылӓш; вӓргӓнӓи руда — Чилиштӓи, Мӓксикӓиштӓи, Больивиштӓи дӓ Пӓрушты; марганӓи — Бразилиштӓи дӓ Куба острокышты; ши, цинк тӓшим вулны — Мӓксикӓиштӓи; ош вулны — Больивиштӓи, платина Колумбиштӓи; сӓльитра — Чилиштӓи. Кӓӓгшӓи шӓи тиштӓи воксӓок укӓ, тидӓи вӓштӓлтышӓи тиштӓкӓн когӓ вӓдӓн дӓ пороган рӓкӓвлӓ гидроӓнӓргим вӓт силам шуку пуат.

Латынски Амӓрикӓишкӓи пырышы сӓндӓлӓквлӓ XVI-шы курымгӓи XIX-шӓи курым йӓктӓ Испанӓин дӓ Португалӓин колонивлӓ ылыныт. Вуйлалтышы (господствуйущий) классшы — дворянвлӓ — тӓиштӓи ӓлӓшӓи тӓиш, халыкын — индӓйцӓивлӓн — ма-улыштым цилӓ кыравӓн нӓлӓнӓйтӓт ӓшлӓнӓиштӓи нӓиӓн зӓмлӓӓш сакырлык тростнык тӓ кофӓудӓиш пиш когӓ плантацивлӓм ӓштӓнӓйт. Ти плантацивлӓштӓи ровотайашыжы Африкӓиштӓи ӓлӓшӓи нӓгрвлӓ лу тӓжӓмӓи, шудӓи тӓжӓмӓи лӓн кандӓн рабвлӓм ӓштӓн ровотайыктӓнӓйт. XIX-шӓи курымын Кӓчӓвӓл вӓл Амӓрикӓишкӓи Италигӓи, Испанӓигӓи, Португалӓигӓи пиш шуку ӓмигрантвлӓ кӓнӓйт. Нинӓи нӓгрвлӓдон йӓрлӓн мулатвлӓ, индӓйцӓивлӓдон йӓрлӓн мӓтӓисвлӓ ливӓйт.

ХІХ-шй курым кытышты Латынски Америкйшкй пырышы сандйльквлй Ышкймыштйн метрополиштйгйи айырлэн Ышкэдурэшйштй циланок рэспублькйвлйи Ыштэнйт. Нинй республикйвлй лимйштй сэмйнок Англин капитал лйвйкй (паснанжок Аргэнтйина дй Бразильи) дй САСШ-влйи капитал лйвйкй (Мэксийкй, Центральный Америкйштйшй республикйвлй Вэст-Индйиштйшй остроковлй дй Веньэцуэла) попзэнйт. Война вэрэмйштй дй война эртймйкйи Англин ти республикйвлйштй ылшы капиталжым САСШ-н капитал йитйртй дй тидйи тишэцйи изин-ольенок пйзйртэн лыктын Латински Америкйи цилйи кидйшкйжйи нйлэш.

Латынски Америкйшкй пырышы цилй сандйлькйшок аграрныйвлй ылыт. Ти сандйлькйвлйштй промышльэнысть пиш слапкан развивайалтын, развивайалшыжат нйэфтй дй сакой мйтал руда лыкшы йль йондйрйшй куштымы промышльэнысть — тйэкстыль пйшй, качкыш (сакыр, кофй дй табак) Ыштйшйи производствы вэлй ылэш.

Земльйжйи шукыжок кого помэшйквлй кидйштйи ылэш. Нинй Ышкймыштйи земльйштйи земльйдымйи хрйсйньвлйлйи тйрэш пуат, тйржйи киндйлйи нйлйт. Помэшйквлй кидйштйи ылшы земльи таманйар чйстйжйи плантацйвлй лйвйлнйи ылэш, плантацйвлйштйжйи батраквлйлйи ровотайыктат. Хозййствашты ййжон видймйи у тйхныкйи пыртыман, ййжон развивайалтыи агыл. Аргэнтйинйи покшал кытлашты дй Уругвайышты, Пйрун покшалныжы дй Бразильиштйшй кофй плантацйи вйрйштйи вэлй капитализм сэмйи кого хозййствавлй, машинййндймйи, ййжон развивайалтыи ылыт. Лач угла пачэш котшы районжок Амазонка рйкй бассйинйштйи, тропикйштйшйи гань шйргйи кушман вйрйштйи ылэш. Тиштйи пиш цйзэн йлйшйи индйййц халык охотныкылэн дй ййгй-ййрйишйи тошты готшыла ровотайиэн йлйт.

Сола хозййствашты лач пиш когон шйрлйшйи культурыжок; кофй (мировой продукции 90%) паснаок Бразильи ййтпйл вйлнйжйи, сакырлык тростник (мировой продукции 45%) паснанок куба острокышты, какао (Мировой продукции 25%) паснанок Бразильиштйи, Веньэцуэлыштйи, Эквадоришты, банан Центральный Америкйштйи, табак Куба острокышты ылыт. Аргэнтйинйи покшал вйрйштйижйи шйдйишйи дй кукурузым йдйт, ышкйи вольыкым дй шарыкым шуку вайат. Тэвэ ти культурывлйи лйктышйижйи вэскит сандйлькйвлйшкйи выжалат.

Мировой кризис Латынски Америкйшкй пырышы сандйлькйвлйи пишок когон лаксыртэн. Тиштйи пиш шуку йймдйлэн шйндймйи продукциим (паснанок кофйи) когон ййлатэн, вйдышкйи ййрэн пйтйрэнйт. Удым кймдйишйи пиш чйидмдэнйт. Хрйсйньвлйи дй батраквлйии экономичйски йлйишйиштйи пишок когон пйжлэнйт, тиштйи рэволюци Ыштйишйи вйрй кйрйдйлмйиш когон шйрлэн.

АВСТРАЛЫ ДА ОКЭАНЫ.

I. Австралиштѣшѣ ушэм.

Австралиштѣшѣ ушэм, Англин доминьонжы Австрали матъэрикѣм цилӕ хӕлаок та Тасманы остроком йӕшнӕ. Тидѣн кымдэмжѣ 7,6 млн. кв. км, халыкшы 6 млн. эдем.

Австралин вѣлвӕлжѣ икпоратка кѣкшӕн кырык лапата, кок вӕлнѣжѣ — ирвӕл вӕлнѣжѣ да вадывӕл вӕлнѣжѣ кырыквлӕ эчӕ кѣкшӕмӕлтѣт. Кӕчѣвӕл дон ирвӕл лоштыжы икпоратка кѣкшӕн Австралиштѣшѣ Альпывлӕ шывшылтѣт. Австралиштѣ климат пишок чѣдѣ осадкан да кукшы игӕчӕн ылӕш. Центральнӕй Австралиштѣ пиш шуку пустыни да пӕлӕпустин вӕрвлӕ улы. Мӕлӕндѣ пӕшӕ видӕш ирвӕлнѣшѣ да кӕчѣвӕл дон ирвӕл лоштышы тѣржѣ вӕлӕ йуран игӕчѣ годым вӕлӕ вѣйт йога, кукшы игӕчѣн цилӕ рӕкӕ кошка. Ма-улы рӕкӕ шотышты Муррѣй рӕкӕ вӕлӕ топлот йогышы вѣдӕн ылӕш. Австралиштѣ рск лѣвӕлнѣшѣ кӕрӕлжѣ чотӕ шуку. Тиштѣ шӕртнѣшѣ, ши кӕдӕншѣ шӕ улы.

Австралишкѣ Англин пиш шуку пӕрӕсӕлӕннӕ XIX-шѣ курымышты миӕнѣт. Тѣштѣ ылӕшѣ тѣн халыкшым (шим каваштан) кидѣшкѣ нӕлшѣ Йӕвропӕйӕнвлӕ воксӕок каньок пуштын пѣтӕрӕнѣт. Халык пиш шоӕн ылӕ, ик квадрат километѣрӕш ик эдемӕт ак ван. Ма-улы халыкын кым пайышты кок пайжы кӕчѣвӕл дон ирвӕл лошты ылӕт. Сӕк кого хала влӕжѣ: Сиднѣй да Мӕльбурн (1 мѣльион эдем рӕдѣ ылӕш).

Австралин экономикѣштыжѣ сола хозӕйства кого вӕржѣмок йӕшнӕ. Кого участкаан пайан фӕмӕрвлӕ пӕшӕштым тӕрлӕн ыштѣктӕт, ма-улы продукциштым вӕскитвлӕшкѣ вѣжалат. Сола хозӕйствашты сӕк когон шӕрлӕншѣ культурыжы шӕдӕншѣ ылӕш, кризис йӕктӕ шӕдӕншѣ лыкмашыжыдон, выжалымыдон Австрали САСШ Канады да Аргӕнтийн паштӕк нѣлӕмшѣ вӕрѣшты ылын. Австралиштѣ вольык урдымаш когон шӕрлӕн, Аргӕнтийн паштӕк кокшы вӕрѣшты шалга. Лач когонжок шарык урдымаш развивайгӕлтын (шарык шоттон, миж выжалымы шоттон да тӕгӕ пайым выжалымыжы шоттон пѣтӕриш вӕрѣшты ылӕш). Тӕнӕок шѣшӕрӕн всьык урдымашат когон шӕрлӕн.

Промышлӕннѣшты шотыштыжы шӕртнѣшѣм да шим лыкшы пр изводствы да кӕдӕншѣ шӕ лыкшы, промышлӕннѣшты развивайгӕлтын, йӕндӕрѣшѣ производствыжы — качкыш ыштѣшѣ, тӕкстѣиль да пушӕншѣ йӕндӕрѣшѣ шӕрлӕнѣт.

Австралиштѣ сола хозӕйствашты да промышлӕннѣштышты прольӕтариат пиш шуку ылӕш.

Мировой кризис Австралиштѣшѣ сола хозӕйствам пишок когон лаксыртӕн, выжалышашлык мижлӕн да шӕдӕншѣлӕн ак 60% йӕктӕ шулдӕштѣн, фӕмӕрвлӕ пишок когон зорайалтын. Промышлӕннѣштыштыт кого эксѣк лин, кым пайышты ик пай ровочыжы пӕшӕдӕ к дын, пӕшӕ ыштѣмӕш услови пиш худӕмӕн. Пач ивлӕштѣ Австралиштѣ классвлӕн кѣрӕдӕлмӕш когӕмӕш (пѣсӕмӕлтӕш).

II. Новый Зеланды.

Новый Зеландыят Англин доминионжы ылэш. Тидѣ Вѣлький окэанѣштѣ ылшы кок остроk вѣлнѣ кий. Тидѣн ма-улы йашнѣмѣ кымдѣмжѣ 270 тѣжѣм кв. км, халыкшы 1,5 млн. эдѣм.

Новый Зеландын вѣлвѣ жѣ кырыкан. Климатшы лывыргы, пышкыды. Рок лѣвѣлнѣжѣ Австралиштѣшѣ ганьок шортнѣшѣ, ши дѣ кѣаншѣ шѣ улы.

Тиштѣкэнѣт Австралиштѣшѣ ганьок сѣк анцыл вѣрѣштѣ сола хозѣйства ылэш.

Сола хозѣйстважын когон шѣрлѣшѣ отрасльжы вольык урдымаш тѣ шѣшѣр хозѣйства видѣмѣш ылэш. Вѣс сѣндѣлѣквлѣшкѣ у лыкмашты (выжалымашты) Новый Зеланды сѣк пѣтѣриш вѣрѣштѣ, дѣ миж лыкмашты нѣлѣмшѣ вѣрѣштѣ ылэш. Промышлѣныстышы пип слакан развивайалтын (рок лѣвѣлнѣ кѣрѣлвлѣм лыкшы дѣ качкыш бѣштѣшѣ) (промышлѣнысты вѣлѣ изиш развивайалтынты); Сѣк кого халавлѣжѣ: Оклѣэнд дѣ Вѣлѣнгтон ылыт.

I. Йапоньи.

1. Цилӓлык пӓлӓмӓш.

Йапоньи Вӓлький окӓӓн вӓлнӓ ылшы чоттымы шуку (4 тӓж. нӓрӓ) острокувлӓ вӓлнӓ ылӓш.

Йапоньин тӓриторижӓм ӓштӓшӓ тӓнг острокувлӓжӓ Ази материк ирвӓл тӓр мычкы йытпӓл вӓцӓн кӓчӓвӓл вӓкӓлӓ йытпӓл широтан 51%-кӓц 22% йактӓ йалавала шывшылтыт. Нинӓн кытышты 4700 км. нӓрӓ ылӓш.

Ти острокувлӓн йытпӓл вӓлнӓшӓ групшыкыжы Курильски остроку цуца дӓ Сахальин острокун кӓчӓвӓл вӓлнӓшӓ чӓстӓжӓ (Карафуту) пырат.

Цӓнтральнӓй лач тӓнг цуцашкыжы (групшыкыжок) Хоккайдо (тидӓмок Ийӓзо маньт), Хондо (Нӓипон), Сикоку дӓ Кӓу-сӓу острокувлӓ пырат.

Кӓчӓвӓл вӓлнӓшӓ цуцажы (групшыжы) Рӓ-Кӓ дӓ Формоза (колоньижӓ) острокувлӓгӓц ылӓш.

Материкӓштӓ Йапоньин кок колоньижӓ — Корӓй дӓ Лӓаодун (Манчжурин кӓчӓвӓл вӓлжӓ) улы. Шукӓрдӓ агыл тӓвӓ эчӓ Йапоньи ӓшкӓ кидӓшкӓжӓ Манчжурин цилӓ йытпӓл вӓлжӓм дӓ Китӓйӓн йытпӓл вӓлнӓшӓ провинцим шывшын нӓлӓн.

Йапоньи острокувлӓн ирвӓлӓштӓм Вӓлький окӓӓн мышкӓш, материк вӓкӓлӓ ылшы вадывӓл вӓл сирвлӓштӓм Вӓлький окӓӓн чӓстӓвлӓжӓ — Охотски, Йапонски дӓ Восточно-китӓйски (пишок кӓлгӓ вӓдӓн агыл) тагыжвлӓ мышкыт.

Йапнӓн йӓшнӓн вацмы положӓнӓжӓм тӓрӓштӓрӓмӓкӓ тидӓн полошӓнӓжӓ Англӓн ганьок ылӓш, Англӓ йӓвропы материккӓц айырлышы Англӓн ганьок Ази материккӓц айырлышы острокувлӓ вӓлнӓ ылӓш.

Йапоньин Ази материкӓштӓ лишӓл ылмыжы дӓ Китӓйӓн экономикӓ сӓмӓнӓ йӓлгӓц пачӓш котмаш тӓ война видӓш слапка ылмаш В. И. Лӓнӓн попымыла „Китӓйӓм кыраваш паснанок йажо ӓмӓлӓм“ Йапоньилӓн тагынамшӓнок ӓштӓнӓт. Йапоньи острокувлӓ вӓлнӓ ылӓшӓт, Китӓйӓштӓ Йапоньи ваштарӓш ылшы

сәндәлйквлә (САСШ-влә, Англьи дә молывлә) мьндьрнй ылмаш, Йапоньилән Китәййштй война видәшәт, Китәййм экономикй сәмьнй пьзьртәшәт пиш кого кәртмәшйм пуат.

Йапоньи йәшнймь остроквлән ма-улы кымдәмжй 385 тйжәм кв. км кымдык, ти остроквлә вьлнй йлйшй халык шотшы 65 млн. әдәм.

(Колоньивләжйн—Корәййн, Льяодунын, Формозын, Мариански, Карольински, Маршальски остроквлән тьэриториштй 297 тйж, кв. км, халыкшы 25 млн. әдәм йлә).

26-шы карт. Йапоньи. Токио хала.

Йапоньиштй икпораткан ик квадрат километьреш 169 әдәм вазеш. Халык пиш чак ылеш. Цилә кымдәм йьржок икань чак агыл. Сәк кого нйл острок лоштыжы халык пиш чакын йлймй острокшы Хандо ылеш, тидй сәк кого острок (230 тйж. кв. км.) тиштй экономикй сәмьнй розвивайалтамашат кого. Ти острок вьлнй сәндәлйкйштйшй ма-улы халыкын кым пайышты кок пайжы йлә. Халашты йлйшй халык ма-улы халыкын кым пайышты кок пайжы ылеш. Халашты йлймәш когон розвивайалтын. Йапоньин тйг халажы Токио 2200 тйж. әдәмән, Осака фабрикй промышльэныстьян кого цәнтр—2300 тйж. әдәмән, Йокогама порт—530 тйж. әдәмән, Кобэ—порт—660 тйж. әдәмән, тошты, пәрвишй тйг халажы Киото 720 тйж. әдәмән.

Шуку кого халажок Йэвропыштышы сыйн халавлă ылыт. Цилă вăрă эльэктричэствы сотэмдăрă, пиш йажо, ирэн тйвй-лайэн шйндймй магазинвлă, трамвайвлă, метропольтэнвлă, оль-ицă мычкы чотэ шуку автомобиль кыдалыштэш.

Сэк шуку халыкшок хрăсăнвлă ылыт, (мўландй пăшă йштй-шйвлă, коллошывлă дă молывлă). Ма-улы прольэтариатшы 10,3 мйльион эдем (ти шотышгы 4,6 мйльион эдемжй сола хозайстваштышы прольэтариат ылэш). Рэмэслъэньиквлă дă кустарь-влăат пўлă ылыт.

Йапоньшты буржуазижй дă феодалвлăгйц лăкшй аристократьижй пишок шуку агылэп кйньăт, нинй кидйштышты сăндăдыкйштыш цилă властым кычэн урдат. Йапонь кйзйт монархи ылэш, тидйм импэратыр вуйлалта. Йапоньин констытуцижй сэмйнь импэратыржы „йымын эдемэш“ шотлалтэш, вуйта, нинй импэратырышты йымыгйц лишй ылэш. Импэратыргйц пасна Йапоньшты парламэнт улы, тишты кок палаты — кўшйл дă ўл палатывлă ылыт. Ти парламэнтйн праважы когоок агыл, миньистйрвлăн ти парламэнт анцылны нймахань отвэтствэн-нйштыштыт укэ.

Микадо дă парламэнт шалдыра буржуазин (банкирвлăн, кон-цэрн дă трэст хозавлăн) йштăш шанымашым йштэн шоктышы йльмăшкй пыртышы, нинйм колышшывлă ылыт.

Йапоньшты цилă сила сăндăлыкшй кымдыкэшок польицэй-ски тьэрор, польитыкй сэмйнь йльмăш воксэок пйзйртэн, тэмдэн шумы. Чотэ кого налоги тўлышй, зэмльă тăрэш кэлэсэн мыштыдымы шуку тăрйм тўлышй, дă ростовшиквлăлăн арымэш нăлмй окса тăрэш кого процэнт тўлышй хрăсăнвлă пэлэ шу-жэн, качкын качтэ, пэлэ кижэн, кйцйзй йльмăшйм йлăт.

Прольэтариатын матьэриальнй йльмăшйжй кйцйзйн ганьы ылэш. Пăшă тăр пиш изи. Пăшă йштымй вэрэмăжй гйнь, шуку прѣдприйатыштыжок 12 цăшкйцăт кужы ылэш. Промышльэны-стышты катыргыштышыла ик лаштык окса тўлэн йдырăмăш-влăм дă изи йрвэзйвлăм, йдырвлăм¹⁾ эксплоатьируйэн ровотай-ыктат. Профсойузвлă пиш изи ылыт, цилăжй 300 тйжэм эдем вэлэ. Нинйя капитал ваштарэш кйрэдăлмйштым социаль-фашист партывлă — „ровочый“ манмы дă „социал-дьэмократьи-чэски“ манмы партывлă когон аптйртăт.

Йапоньштышй коммунист парты подпольэшты ылэш. Коммунист партышты шалгышывлăм пиш когон поктылыт.

1) Шукэрдăт агыл сăмйрйк йдырвлăм атьашты 5 иэш фабрикй хозалан вы-жалат ылын. Ти вэрэмă кытышты выжалымывлă фабрикгйц качка тўгăт лăк-тйн ак кэртэп ылын. Нинйлăн сугкышты 14 цăш ровотайыктат ылын.

2. Природын условивлэжы.

Тьэритори пайылатмаш. Йапоньы йашнымьы кого остроковлән вѣт тѣр сирвлэжы пишок когон пѣчкэдэлт шыцшывлэ ылытат, ниян тѣр мычкышты таманьар тѣжэм вѣт лыквлэ, вѣт йалвлэ, йэстѣствэный гаваньвлэ дэ бухтывлэ ылыт. Ма-улы йашнымьы сандэлыкыштыжы вѣт тѣргыц 100 километѣргыц мѣндѣр вѣр укэ. Айыртэмѣнок ирвэл вэлнѣшѣ сирвлэ когон пѣчкэдэлтшѣ ылыт. Хондо остроковышкы ик вѣцѣн пырышы — Токийский — кого вѣтйал тѣрышты сэк кого значэньѣн Йокогама порт ылэш. Нѣл кого острокын вадывэл сирвлэжым мышшы Йапонски тангыж нѣгынамат ак кѣлмѣ.

Рэльеф. Йапоньы йашнымьы остроковлэ цилэнок кырыкан ылыт. Кырык ырѣвлэжы пишок кѣкшы-агылэп, кышты-тиштѣ шознѣжы гѣнь 4 километѣр кѣкшыцвлэйт улы (йѣрышѣ Фудзи-йама вулкан, Токио хала лишнѣшѣ Хондо остроковышты, 3780 метѣр кѣкшыцѣш). Шуку кырык нэрвлэжок лым калпакан ылыт, ниян кѣнѣж тѣлзѣвлэштѣ шылат. Кырыквлэ лоштыжы йѣрышѣ вулканвлэ шуку дэ эчэ кѣзытат ольэн пѣрхэлтшѣ вулканвлэ улы (тэхэнь вулканвлэжы Курильски остроковлэштѣ ылыт).

Йапоньыштѣ зэмльа рѣшкэлтмаш пиш шѣрэн лиэш. Зэмльа ком лѣвэлнѣшѣ газ пыдэштмашэш лишѣ слэпкарак шыкэлтшѣвлэ цилэ острок мычкок сутка мычкы таманьар гѣнэ лит.

Кого силан, пыдыртышы зэмльа дэ тангыж рѣшкэлтмашвлэштѣ (тангыж рѣшкэлтмѣ годым вѣтшѣ сир вѣлкѣ лэктэш) шѣрэнэ 6 — 10 игач лит. Тэвэ тэхэнь когон пыдыртышы зэмльа рѣшкэлтмаш 1923-шы ин лин, тидѣ таманьар тѣжэм эдэмѣм пуштын дэ 2 мѣльярд углааш шѣртнѣ тѣнѣдон шотлымашты эскѣкѣм ѣштэн. 1933-шы инѣт кого силэн рѣшкэлтмаш лин. Тидѣ Хондо острокын чѣстѣжым дэ Хоккайдо острокын кэчѣвэлдон вадѣ вэл ложым пыдыртэн.

Рок лѣвэлнѣшѣ кэрэлвлэ. Йапоньы йашнымьы остроковлэштѣшѣ роковышты кэрэлвлэ пиш шукок укэ. Кѣнѣшѣ шѣм цилэ вѣрэ анчэн лэкмѣт, ма-улыжым 1 мѣльярд тонн нѣрѣм (0,1% мировой запасын) вэлэ момы. Качэствыжы йажо агыл. Тилѣн шуку запасыжок Кѣ-Сѣ дэ Хокайдо остроковлэштѣ ылэш. Йапоньин Корѣй дэ Лѣодун колоньивлэштѣжы 1,2 мѣльярд т нѣрѣ йажо шѣ улы.

Нѣфты запасыжы пиш чѣдѣ. Лач шукурак нѣфтан вѣржѣ Сахалин остроковышкы нѣчѣвэл вэл тѣрыштѣ, Формоза остроковышты.

60 млн. т. ылшы кѣртнѣ руды запас пишок чѣдѣ ылэш. Сек тѣн лыкмы вѣрвлэжок кѣнѣшѣ шѣ ылман вѣрвлэ лишнѣ тѣдѣ ылэш. Лѣодун дэ Корѣй колоньивлэштѣжы ылшы кѣртнѣ

руды запас йапоньи капитализмлан кого значеньян ылэш, тй-штй йапоньыштышыгыц лу пайат шуку ылэш.

Йапоньин рок лйвълнйш мол кэрълвлäjй вйргэньй, кэрълвлäjй вйргэньй, тидйндон пайан ылэш, рудныквлäjй вэлэ за-пасыштыдон когон пйтэнйт.

Вулкан породы пйрхэлтмй вярвлäштй (Хокайдон йытпэл вэ-цйнжй Формозы острок йактэшй районышты) сирä шуку улы. Сэк кэрälжок фарфор йштймäшкй колтышашлык каольин шун шуку улы дä качествыжат ти шунын йажо ылэш.

Рэкäвлä. Йапоньиштй пиш шуку рэкä. Рэкäвлäштй кого агылэп тä пиш чйнь йогышывлä, йур вйдэш äль шылышы лым вйдэш моло пиш трүк тэмйн кэшй рэкäвлä ылыт. Йапоньи рэкäвлäjй мычкы лясйм йоктара, кукшы нырвлäm лывырта дä шулдэш энйэргим нälэш. Гидроэньэрги запас шотышты Йапонь-иштйш рэкäвлän силашты мир вйлнйшй запасын 2,5%-шй вэлэ ылэш. Тйнгэ гйньät йшкэ сändäлйкйштйжй тинär силам кэрälй-шкй сärймäшät пиш кого значеньян ылэш.

Кльимат. Кэчйвäl лйвълнйшй Сахалын икпоратка уштй, ылмаш зонышты (вärбштй) ылэш, Хокайдо икпоратка шокшан зонышты, Хондо острокин йытпэл вэлжй Сикоку дä Кү-Сү о-строквлäштй тропик сагашы кльимат ылэш. Формозышты тро-пичэски кльимат ылэш. Йапоньи йäшнймй остроквлäштй таг-ыж кльимат ылэш, ти кльимат ти остроквлän широташты кишй матьэрикйштйш вярвлäштйшыгыц шокшы дä лывыргы ылэш.

Тангыжвлän уштй дä шокшы йогышты ти сändäлйкйн кльи-матэш чотэ кого вльийäньян ылыт. Экватыргыц йытпэл вэц йо-гышы Куро-Сиво йогын ик важшы Йапоньи остроквлäm йытпэл широтан 40°йактэ мышкэш тä вара пиш äнгйсйр полосала Япо-нски тангыжышкы пырэн кэн, кого остроквлäjйн вадывэл сирй-штйм мышкын йога. Йытпэл вэцйнжй ти остроквлä Курильски äль Ойä-Сиво уштй йогэш мышкылтыт. Ти йогы йытпэл широ-тан 40°йактэ шотат Куро-Сиво йогэш тйкйälлтыт. Тйкйälл-мйштй сэмйнь ти йогы Куро-Сивом Амэрикй вэкйlä сäräl колта.

Йапоньиштй о с а д к ы в л ä лымлаат, йурлат вазыт. Йуржым кәнйжйм кэчйвäl дон ирвэл логиц муссон мардэжвлä кандат, лымжы йытпэл дон вадывэл логиц матьэрик вйлэц толэш. Ма-улы вацшы осадкы шотшы 100-гыц 300 сантимэтйр нärй лиälтэш.

Вйлвäl рок тä кушкышвлä. Мүлändй пäшä йштймй нырвлä-штй вйлвäl рок йажо шачыш пушы ылэш, айыртэмйнжок ву-лкангыц пйрхэлт лäkшй породы йажо ылэш.

Йапоньин улы кушкышым нйл кого областьэш пайылаш лиэш.

Икпоратка уштāн зонышты — Курильски остроковлāштѣ, Сахалин остроковн кэчѣвāл вэлнѣжѣ дā Хокайдо остроковн йѣтпэл вэлнѣжѣ вашток когончок имāн шѣргѣ (йāктѣр) кушкѣш. Икпоратка шокшан вāрѣштѣжѣ — Хондо остроковн йѣтпэл вэлнѣжѣ, Хокайдон кэчѣвāл дон вадѣ вэл лоштыжѣ — лѣмѣ кож, кож дā лѣиствѣнѣицѣ (тѣлѣш имѣм вилѣшѣ кож) шѣрѣ шѣргѣ кушкѣш. Тиштāкѣнок эчѣ кѣдѣр дā куги шоэн кайыкалат. Культурандѣмѣ кушкѣшвлā лоштыжѣ — грушѣвлā, вишнѣвлā, олмавувлā дā киндѣ — шāдāнѣ, шож, шѣлѣ дā молѣвлā улы.

Тропик сагашѣ областѣшѣ — Хондо остроковн чāстѣжѣ, Сикоку остроковн, Ку-Сѣ остроковн йѣтпэл вэлнѣшѣ пѣлжѣ — бамбуктон, мытыковн кушшѣ пальмыдон, тѣипичнѣй йапонѣэц кайзыкѣн йāктѣдон, ваштардон, курым ѣжаргѣ шалгышѣ тумдон пайан ѣлѣш. Тиштāкѣн культурандѣмѣ кушкѣшвлāжѣ — рис (кужѣ шѣрāш), тѣшкāн чāй дā туговѣй пушāнѣ ѣлыт.

Тропик зоныштыжѣ кѣмфараан пушāнѣ, пальмывлā, бамбук, самшит, шѣштāн пушāнѣ дā мол вāрѣ пиш шоэн ѣлшѣ породѣвлā кушкѣт. Рисѣм ѣдāт, сакырлык тростнѣицѣм куштат. Экономикѣжѣлāн кого значѣнѣн ѣлшѣ кушкѣшвлāштѣ икпоратка шокшѣ ѣлман вāрѣштѣ дā тропик сагашѣ зонышты кушкѣт.

Йапонѣи остроковлāм мышшѣ Вѣлѣицѣй окѣāнѣштѣ дā танѣжлā айырлѣшѣ вѣтвлāштѣжѣ китвлā, тѣулѣнѣвлā котѣыквлā улы.

3. Историжѣ дā гѣографижѣ очѣрк.

XIX-курымн пѣлѣ кѣт лѣжѣ йāктѣ Йапонѣиштѣ фѣодалнѣй, цѣнтѣрѣштѣш слāпка властѣн государствѣ ѣлын. Халыковн ѣлѣмāшѣжѣ видѣмѣ источнѣицѣш сѣлā хозāйства дā рѣмѣслѣнѣицѣ пāшā ѣлын: нинѣ лошты хāдѣр ѣжāлѣмāш, оксала нāлмāш пиш олѣн развивāлѣтын. Йапонѣн тѣхѣнѣ замкнутѣй ѣлшѣ хозāйстважѣм нѣзѣвольаок пыдѣртымы лин. 1853-шѣ ин САСШ-влā Йапонѣм — танѣж тѣр сирдāм лѣн шāлāтѣнā — манѣн, ѣшлāнѣштѣ Йапонѣн остроковлā тѣрѣштѣш гаванѣвлāм пачѣктѣнѣт. Йапонѣн САСШ-влāлāн пачѣм гаванѣвлāжѣ вара тѣнгѣлāок Ангѣлѣлāнāт, Францилāнāт, Россѣйѣлāнāт пачѣм линѣт.

Ти вѣрѣмāшш развивāлѣт шошѣ буржуазѣжѣ вѣскит халык Йапонѣн йѣлāвлāшкѣм пыраш тѣнгāлмāшш тарвāнѣлāш тѣнгāлшѣ халыковн тошты фѣодалвлāн властѣ ваштарѣш вѣктāрѣн колтѣн. Рѣволюци импѣратѣрын властѣм пинѣдѣмāш кѣрāл лозунгвлāдон ѣртāрāлѣтын, рѣволюциѣм формѣжѣдон импѣратѣр вуйлāлтѣн (кѣшѣц вѣктāрѣмāштон лѣшѣ рѣволюци), Тошты фѣодалвлāн властѣшты слāпкаэмдѣмѣ лин, тидѣ ваштарѣш цѣнтрāлнѣй кого силāн властѣ ѣштѣмѣ лин. Йапонѣиштѣшѣ рѣволюциштѣ (1860-шѣ игѣц 1868-шѣ и йāктѣ шалгѣн) буржуазѣи вашт сѣгѣшѣшѣ лāктѣн кѣртѣт. Йапонѣиштѣ помѣшѣквлāн класс вуйлāлѣтѣмѣ властѣн государствѣ лин.

Рѣволюцижѣ солāштышѣ фѣодалѣй отношѣнѣм ваштокок слāпкаэмдѣн шоктѣдѣ гѣнѣāt, солāштышѣ производствѣшкѣ капиталѣистѣицѣски āмāлѣм пыртѣн.

Угѣц лѣшѣ властѣ вѣскит сāндāлѣквлāдон торгѣйѣм пāшāм пыт видāш тѣ, гѣлѣн. Ти вѣрѣмāнок фабриковлāштѣ дā заводѣвлāштѣ производствѣ пыт шāр.

ләш тѣнгалын. Ма-ул-укэ окса пиләок банкывләшкѣ пымырнаш тѣнгалын. Сәк пѣтәри Йапоньилән САСШ-влә когон палшәнѣт, тидѣн буржуаизжѣ Йапоньим колоньмшкѣ сәрәш шанән ылын. Йапоньн йәлѣн колоньн лимѣ вәрәш, ышкә ышкәләжѣ колоньивләм дә пәләколоньивләм Китәйѣштѣ моло нәләш тѣнгалын. 1872-шы ин Китәйѣн Рү-Кү остроком, вара 1874-шы ин вәрәмәш тә 1895-шы инжѣ Китәйѣн воксәшок Формоза остроком шывшын нәлѣн.

1900-шы ин Йапоньн мол капиталыстычәски сәндәлѣквлә дә ти шотышток Российѣдон моло иквәрәш лин Китәйѣм пыдыртән кыравымашты ылын.

1904-шы шитѣ Англѣн капиталыствлә палшымы йарә Российѣ ваштарәш войнадон шагалын дә Российѣм сѣнгән. Сѣнгѣмѣкѣжѣ Дайрән (Дальний ылшы) портым дә Ляәодун остроком цилә хәләок плучайән. Тидѣвләгѣн пасна Манчжури гач кәшѣ Кәчѣвәл вәлнѣшѣ кѣртнѣ корным, Сахалын остроком кәчѣвәл вәлнѣшѣ пәлѣжѣм нәлѣн дә әчә Манчжуриштѣ Корәйѣштѣ ышкѣмжѣн влѣйяныжѣ сәк кого лимѣм йараләш лыктыктән. 1910-шы иштѣ Корәйѣм сагажѣ воксәшок колоньн шотәш Йапоньн ыштән.

Мировой война лошты 1914-шы и гѣн 1918-шы и йактә Йапоньн экономикѣжѣ чотә когон анчыкы кән колтән. Йәвропыштышы сәндәлѣквлә Мѣндѣр Ирвәкѣ дә Кәчѣвәл Азишкѣ ышкѣмѣштѣн хәдѣрѣштѣм шагалтән кәртәлѣг, тидѣ Йапоньилән ышкѣмжѣн хәдѣржѣм Мѣндѣр Ирвәләш тә Кәчѣвәл Азиәш шәрәш, выжалаш пиш кого ирѣкѣм ыштән. Хәдѣржѣм пиш шуку выжалымѣкѣгѣшән тидѣн промышльәныстышат когон шәрләш, развивайалташ тѣнгалын, капигал когон погынән, тиштәкәншѣ рынокы ситѣдѣмәшәш ышкѣмжѣн хәдѣрвләжѣм мол сәндәлѣквләшкәт когон лыкташ тѣнгалын.

Война әртѣмѣкѣ,—войнаштыжѣ Йапоньн нѣмат ыштѣдә, прамой лижтә-әт манаш лиәш — Йапоньилән Германын Мѣндѣр Ирвәлнѣшѣ колоньивләжѣм дә Вәлѣкий окәәнѣштѣшѣ колоньивләжѣм циләок пуән колтәнѣг.

1918-шы ин Йапоньн буржуаизжѣ мәнмән сәндәлѣкнә ваштарәш 70 тѣжәм әдәмән армим колтәнәт, Сахалын остроком йытпәл вәлнѣшѣ пәлѣжѣм шывшын нәлѣн. Тидѣгѣн пасна Йапоньн тѣнәм цилә Приморѣм, Ирвәл Сибирѣм Иркутск йактә кидѣшкѣжѣ роалтән ылын. Нинѣ ваштарәш шагалшы Красный Армия дә партизанвлә Йапонски иятѣрвәнтвлән тѣшѣштѣмәт Совет сәндәлѣкәш кодыдәлѣт цилә поктыл лыктыныт.

1931-шы ин Йапоньн войскавләжѣ Китәйѣн ылшы кого кымдәмән (2 мѣльион квадрат километѣрән) областышкы — Манчжуришкѣ пыраш тѣнгалынѣт. Пиш кѣтѣк вәрәмәшток манмы ганьы Манчжурим Йапоньн кидѣшкѣжѣ пѣтѣрән нәлѣн дә Манчжурим «нѣзависимый» ыләш манын, провозглашайш. Манчжурижѣм вуйлалташ Йапоньн ышкә әдәмвләжѣм шагалтән. Манчжурим шывшын нәлмәшѣжѣ Китәйѣм цилә хәлә нәлмәш чәстьәжѣ вәлә ыләш. 1932-шы дә 1933-шы ивләштѣ Йапоньн импѣриальыствләштѣ йытпәл вәл Китәйѣн провинцишкѣ войнадон пырән кән Китәйѣн Бәйпинѣм моло шывшын нәлѣнѣт.

4. Халык хозәйства.

Пиш шукәрдәт агыл, 70-80 и вәлә пәрвирак, Йапоньн чотә когон пачәш котшы сәндәлѣк ылы. Кѣзѣтшѣ вәрәмәшѣжѣ тидѣ Азиштѣшѣ сәк пайан капиталыстычәски государтвы лин.

Кәрәк тәнә гѣнѣт Йапоньн Азиштѣшѣ пачәш котмы сәндәлѣквләдон тѣрәштәрымәштѣ вәлә лач когон развивайалтшы промышльәныстыан сәндәлѣк ыләш. Тидѣ ти сәндәлѣквләшкѣ

тоныжы Ыштѣмь хăдървлăм дă капиталжым лыктэш, ти сăндă
лйквлăгыц токъжы сирйом дă продовольствим шывшга. Йэвро-
пыштышы капиталыстычысски сăндăлыквлăдон—Англьидон, Фра-
нцидон, Германыдон дă САСШ-влăдон тӧрештăрымаштыжы гънь,
Йапоньин хозяйстважы ниньнгыц пұлә пачэш кодын развивай-
алтшы ылэш. Йапоньи ти сăндăлыквлăшкы сола хозяйствашты
Ыштѣмь продуктим, паснанжок чăйым, парсыным лыктэш, нинь
дорц фабрикышты дă заводышты Ыштѣмь хăдърым, капита-
лым шывшта. Йапоньин промыслѣныстыштыжы сэк анцыл
вăрым куштылгы — хлопоккыц пумажный Ыштѣмь производ-
ствы йăшна, лăлы промыслѣныстышы — мѣталурги, машина Ыш-
тѣмаш тă хими промыслѣнысть моло слапкан развивайалтшы
ылэш. Кызътат эчэ—тыгыды производства кого значенън.

Сола хозайства. Социальный дă тьэхньичэски айыртэмвлăжы. Ёдаш, шьиндăш йаралышкы сăртэн шоктымы кымдэмжы, ма-улы йăшнăмь кымдэмьн вьц пайышты ик пайжы вэлэ ылэш, моыжы йардымы зэмльă. Ма-улы йаралышкы сăрэн шоктымы зэмльăжы ик эдэмлăн 0,12 гектар вазэш. Йаралышкы сăртэн шоктымы зэмльăн вьц пайышты кым пайжы нăрѝ хр-сăнввлă кидышты, моыжы — кок пайжы — тăрэш пуэн Ылăшă кого пайан помэшквлă кидышты ылэш.

Тәрәш пушы помәшйквләжы дә ўдәш кәрәләш окса пушы ростовшиквләжы хрәсәньвләлән мор ганьок ылыт. Тәвә ти паразитвлә хрәсәньын киндй ләктышйжым дә ма-улы дохотшым шукужымок кышкәдыт. Хрәсәнь тәрәш нәлмй тәрәшйжы ма-улы киндй ләктышым 80% йактә помәшйклән тўлә. Хрәсәньвлә тўлйшәшлыкштым тўлән шоктән ак кәртәп. Тўлйшәшлыкшты кушкәш, тўлйшәшлыкшты таманьар лу и кытышқы шывышылт шйнцйн.

Сола хозайства пайшашты тйрлэн ровотайыктымаш чотэ когон шйрлэн (400 тйжэм эдэм нйрй топлот тйрлйлтшй дй 1 мйльион нйрй вэрэмй-вэрэмй (сэзонын) ровотайышывлй ылыт).

Мүлөндү пәшәжым — кыралмашым, үдүмәшым, киндү цымы-
рымашым дә мол пәшәжымәт цилә киттон ыштәт. Йапоньш-
тышы нырвлә мәдонышна кавштавичы йыран ганьовлә ылыт.
Зәмләжым намозыдон, миньэрәл йиш пышкыдәмдыштон дә
шүшү колгың ыштымы органически пышкыдәмдыштон пышкы-
дәмдәт.

Сандалыкыштышый сэк кэрэл культурым — рисым — үдәш кынь, аңа-йыраным пиш когон лывырташ кэлеш. Ныр лывырташыжы йори купвләм, үдым вәр йыр шундон аралән шындән ыштат. Ма-улы нырын пэл кымдәмжымок лывыртарат.

Тэвэ тэхэнь изи участкавлăшты кыптырнэн шйцмэшкй, шам-га-гыц лăкмэшкй ровотайымыкат хрэсăнь Ышкэ сэмйăжым пукшэн лыктын ак кэрт.

Сэк кэрăл качшашлык продуктшы рис ылэш. Тидым удăш ма-улы йарал кымдэмйн вйц пайышты кым пайжы пумы. Төр вăрвлăшты кымдыкэш рисым удăт. Тэвэ тэнэ гыньăт, хрэсăнвлă куштымы рисыштым празныквлă ййде дă йасы лимй ййде вэлэ качкыт.

Йапоньшты Ышкэ Ыштымй рисышты Ышлăнышты качкаш ак ситй. Ситйдымăшэмйжй нинй мол сăндăлыквлăгыц (корейгыц, Индо-Китайгыц, Сиамгыц, Индыгыц тă мол вăрегйц) шывшатат.

Йапоньшты кырыкан вăрвлăшты, кырык тйрвлăшты молосожым (кокшы вăрбышты, рис паштэк ылэш) шăдăнгым, просым, грэчихым дă шйльым удăт. Формоза острокышты сакырлык тростникым чотэ шуку куштат. Кавштавичй хăдырлăнăт шуку кымдем пумы, сойа йиш пырсавлăм дă роколмам пиш шуку шйндăт. Тидйвлă Йапоньштышй халыкын качкышыштыжы кого вăрым йăшнăт.

Тьэхнычэски культуывлă слапкан шăрлэнйт. Пэрви хлопок удăш кого вăрвлăм айырэн кодат ылын, Индыштышй дă САСШ-влăштышй хлопоктон конкурэнцим видымйгишăн клопах удымăш лаксыргэн. Тйшкăн чăй войымашат когон пăлынок чйдемйн. Тидым кйзйт Хондо острокын кэчйвăл вэлнышй кырыквлăн тйрышты дă Сироку, Кй-Сй остроквлăшты вэлэ шукужок шйндăт.

Парсын Ыштымăш цилă вăрээк когон шăрлэн, паснанжок Хондо острокышты ти пăшăм когон Ыштăт. Кажный 6 хозăйствашты ик хозăйстважы парсын Ыштымй шукш коконвлăм войат.

Мировой кризис лимэшкй коконвлă войымаш сола хозăйствашты 30% дохотым пуэн. Ма-улы парсынжы нйл пайышты ик пайжы тонышы фабриквлăштышты ййндăрăлтэш, кым пайжы вэскитвлăшкй колталтэш. Кризис лимэшкй шуку парсынжымок САСШ-влăшкй колтэнйт ылын. Вэскитвлăшкйжй Йапонь парсынжым Ылыкшй хăлăок колта ылын. Тидй Ышкймжын парсынжыдон мир вйлăн маньар кэрăлын 40%-шым ситăрă ылын. Кризис лимйкй парсынлан ак когон шулдэшт кэн дă Йапоньин парсын пăшă видымăшлăн кого эскйкым Ыштэн.

Вольык урдымаш когонок шăрлэн шотэ. Кого вольык кйтăш кйтым вăр укэ. Имньивлăм армилăн кэрăлым вэлэ войат. Шарык кйтйвлăлăн кашташышты йажо шудан кукушы стьэпвлă

моло укэят, шарыквләмәт ак урдәп. Вольык урдымаш шотышты сасна войымаш та цывы урдымаш вэлэ пораткан шәрлән.

Кол ломаш. Халыкын качкыш шотыштыжы кол качкышат кого вәрәм йәшнә. Йапоньшты кол ломашты 2,5 мільион эдәм ровотайат.

Йапоньи остроквлән вйт тыр сирйшты пиш кужын шывшылтәшәт, (28 тйжәм киломэтыр) сир тыр мычкы вашток манмы ганьы кол лөэцвлән солавлә шынцән кэят. Ышкэдонышыштыгыц пасна Йапоньин кол лөэцвләжы СССР, Канадын дә Кальифорньин сир тырвләшты дә Вэлыкий окэянын мол вәрэ лөэн каштыт.

Кол ломаштыжы сэк анцылныжок сэльюткы ломаш ылэш, ти колым Йапоньшты, качмыгыц пасна рис нырвлә пышкыдемдймәшкы моло колтат. Лөэн лыкмы вэс йиш колвләжы — кэты, торбушкы, иваси, туньэц, тэнэок шуку ломы крабвлә дә мольу-скывлә — сакой статьян йөндәрәлтйт. Колвләжыгыц, крабвләжыгыц моло консэрвым йштәт, йардымыжыгыц (сүкшы, лужы дә мошыжы) кльәм йштәт, искусствэный жэмчуг йштышәшкы моло колтат. Вөдышты ылшы водоросльвләмәт (таныж кавшта дә мошывлә) такэш ак йамдәп, цилә кэрәлйшкы сәртәт.

Льэс йөндәрймәш пәшә Йапоньшты кого значэньән ылэш. Йапоньи зөмля рйшкәлтмән сәндәлйк ылэш, тиштәкән шуку йлйшйжымок (суртвләжымок) пуным йштәт. Тидйгыц пасна льэскыц искусствэный парсыным, пумагам, спичкәм дә мошымат йштәт. Йапоньшты шырән вәрвлә пиш шуку улы тйньәт, йшкымжын льэсйжы ак ситы. Ситыдймәшшйжы тиды хәдырлыкшым дә мошымат Канадыгыц, САСШ-вләгыц, СССР-ын Мөндыр Ирвэл крайгыц (паснанжок тишты Сибир кәдр шөргәкән ылэш) шывшта.

Промышльэнысть. Йапоньшты лач шукужок куштылгы индустри ылэш (тйэкстыль пәшә, качкыш йәмдйлымәш та спичкә йштымәш). Ләлы-промышльэнысть шотыштыжы угыц лишы от-расльвлә эльтротрөхнычэски, химичэски дә автомобиль йш-тымәш йажон шәрләш, розвивайалташ тйгәлйныт. Ти промыш-льэныстьвлә йактэ ылшы — мэталурги промышльэнысть, кого машинәвлә йштымәш та станоквлә йштымәш моло пиш ольән шәрләт. Фабрикы дә завод промышльэнысть шәрлймы сэмьн рэмэслэныквлән дә кустарвләнәт парсын йштымй, художнык пәшә, кэрамик пәшә дә молат пораткан шәрлән.

Махань когорак пәшә йштышы промышльэнысть улы, цилә концэрнвләшкы (ушәмвләшкы) цымырымы. Ик йиш пәшә йшты-

шы промышльэныстыкыц пасна сола хозяйствашты сакой паша ёштёшы отрасльвлэдон икварэш ушнымашат шуку улы.

Миньэралгыц лишё олтышашлык хэдыр пишок чёды ылэшэ, тиштё ма-улы кэртмашёштём, вёт силам кэралёшкё колтыма-шкы пиштёныт. Вёдын пуэн кэртмё силажым 40% кэралёшкё колтымы. Эльэктроэньэргижём когонжок промышльэныстылан пуат, вара трамвайвлэшкё дэ сотэмдарёмашкё колтат.

Промышльэныстын сэк кого отрасльжы тьэкстыиль паша ылэш. Мировой кризис анцыцын 1929-шы ин тьэкстыиль пашаштё 1,2 мёльион эдэм нэрё ровотайёныт. Ти шотышты пумажный мёньэр кошы производствыжы лач когон розвивай-алтшыжок ылэш. Ти пашашкё пыртымы куштылтымашыштым кёзыт Амэрикёштэ, Йёвропыштат пыртат. Хлопок йёндарё-маштон Йапонёи 1929-шы ин кымшы вэрёшкё лэктёи шон ылын.

Пумажный ёштёшы промышльэныстышты цилэок Хондо-острокын ирвэл вёлнёшы сир тёр мычкы ылэш. Лач кого цэнтёрвлэшток Осака, Токио дэ Нагоя халарлэштё ылыт. Ти районвлэ портвлэ лишкё шывшылтыт, ти промышльэныстышы САСШ-влэгёц тэ Индыгёц кандымы сирёодон ровотайа.

Парсын ёштёмашёжы — Йапонёиштёшы тьэкстыиль промышльэныстын сэк тошты, шукэршы отрасль ылэш. Парсын йёндарёшы йажо хэдырлёмё фабрикёвлэ ылмашты, кёзытэг эчэ ёшкэвуя ровотайышы пэлэкустар прэдприятёивлэ дэ ма-нуфактурвлэ (киттон йондарёмаш) чотэ шуку улы.

Вэскитвлэдон торгёйёмаштё парсынын значёнёжы поратка ылэш. Йапонёи натуральный парсынжым ёштёмёжёдон, ёлёк-шы парсыным вэскитвлэшкё лыкмыжыдон мир вёлнёшы анцыл вэрёштё шалга. Парсын йамдёлёмё сэк кого районжы Хондо-острокын вадывэл сирёштёшы покшал вэрёштё ылэш.

Вэскитвлэгёц шэргэш нэлёи кандымы миж йёндарёшы промышльэныстышы токорак вэлэ розвивайалташ тёналёи.

Парсын дэ миж промышльэныстыгон пижшы трикотаж (цыл-кам, питмё тыгыр-йалаш тэ молат) ёштёшы производстват кайынок пэлдёрнэш тёналёи.

Йапонёиштёшы тьэкстыиль йамдёлёмё прэдприятёивлэштё ёдырёмашвлэм дэ изи ёрвэзё-ёдырвлэм пиш когон эксплоати-руйэн ровотайыктат. Йапонёиштёш тьэкстыиль промышльэны-стышты ёдырёмашвлэ шотыштыдон пурёгёвлэгёц вёц пай шуку ылыт.

Качкыш ёштёшы производствы йапонёиштёш про-дукци акшёдон дэ прэдприятёивлэжы шоттон кокшы вэрёштё шалга. Ти промышльэнысть тьэхникёжы сэмёи пишок когон

развивайалтшы агыл. Шуку кустар предпрыйагы качкышым ыштат. Сэк кого отрасльвлажы: арака шолтышы, соя йондарышы, консервы ыштышы; шуку консервыжымок колыным, крабыным, фруктыным да кавштавичы хадырыным ыштат. Сола хозяйствашты да вэскитвладон торгэйымашты пэрви чай ыштымаш кого значеньян ылын. Кызит чай ыштымаш, Иидын, Цэйлонын да Йаван конкурэндим сынэн кэрттэат, Йапоньшты когонок чыдем кэн. Сакыр ыштышы промышленыстан сирйожым Формозы, Рү-Кү (сакырлык тростник), Кү-Сү да Хандо (сакырлык ушман) остроквлашты когон йамдылат. Сакырлык сирйоан вэрышток промышленыштаат стройымы ылэш.

Рок лывац кэрал лыкшы промышленысты Йапоньшты аңылны кэлесымна промышленыствлагыц изирак значеньян ылэш.

Продукци акшыдон сэк аңылны куангыш шү лыкмаш ылэш. 1929-шы да 1931-шы ивлашты 32 мылиардгыц 35 мылион тонн йактэ пуа ылын. Йапоньшты лыкмыгыц пасна куангыш шүм эчэ Корэйи да Кэчывал вэл Манчжури — Йапоньин колонивлажы пуэныт.

Вэргэньи лыкмаш Йапоньшты кого значеньян ылэш. Мировой война лимашкы Йапоньи вэргэньи лыкмыжыдон мир вылнышы кокшы вэрышты ылын. Кызит вэргэньи лыкмашты удэльный лэлыцыжы когон валэн. Ышкэдоныжы кэралышкы колтымаш кушмаш та лыкмашыжы чыдемаш вэскитвлашкы выжалымашымаат цэрэн. Нэфтым шукумок ак лыкэп. Вэскитвлашкы колташ кэралжы кызит сира йондарымаш кого значеньян ылэш.

Мэталурги да машина ыштымаш. Йапоньин ышкэдоныжы шыратымы металжы ышланжы ак ситы. Ситыдымжым чугуным да вурсым вэскитвлэгыц налшашлык. Мэталурги паша ыштышы промышленыстышы Хондо острокыштышы Кобэ-Осака да Токио-Сэндэй районвлашты, Кү-Сү острокын йитпэл дон вадывэл ло кытлашты да Хоккайдо острокын кэчывал дон ирвэл ло кытлашты ылыт.

Йапоньин мэталурги паша ыштышы кого предпрыйативлажок ышкымжын тэриторигыцшы ордышты, Корэйи да Манчжури колонивлаштыжы ылыт.

Мэталурги пашадон судна стройымаш пажыктым ылэш, ти паша (судна стройымаш) Йапоньшты когон шарлэн. Ти пашаң центывлажы Осака, Кобэ, Токио, Йокогама да Ногасаки халавлытыт. Сакой машинавла ыштымаш шарла да сандалыкэшыжы кэралжымок эчэ ситарэн ак кэрт. Кэрал машинавлэм Йэвропыгыц та САСШ-влэгыц шуку шывштат. Эльэктрооборудованы ыштымаш Йапоньшты когон шарлышы ылэш.

Йапоньин хими промышльэныстышы сэк сәмһрһк ыләш. Тһнә гһнһәт, ти промышльэнысты Һшкә Һштһмһ продукция әкшһдон мол промышльэнысты лошты кымшы вәрһм йәшнә. Ти промышльэныстышты айыртәмһнжок искусствәнһй пышкыдәмдһшһм (минһэрал йиш удобрәнһм) Һштһшһ, спичкә Һштһшһ дә пыдәштәлтшһ взрывчатһй хәдһр Һштһшһ отрасльвә когон развивайалтыныт.

Транспорт. Сәндәлһкһштһжһ вәрһгһц-вәрһшкһ кандышмы сакой грузын кым пайышты кок пайжок тангыж корнәш вазәш. Кһртнһ корнывләжһ лач шукужымок пассажирвләм вәлә шывштат.

Торгәйһмһ пәшә видһмһ флотшындон Йапонһи мир вһлнһшһ кымшы вәрһм йәшнә, флотын йажожыдон гһнһ, Йәвропын дә Амәрикһн флотвләгһц худа ыләш (флотыштыжы пиш шуку тошты суднавлә, шуку тыгыды судна дә парыстон кашшы судна ылыт). Йапоньин торгәйһмһ пәшә видһмһ флотшы Азиштһшһ мол сәндәлһквлән — Китәйһн, Индһн, Индонһзин хәдһрвләмәт шуку шывшта.

Кһртнһи корныжы йәшнһмһ кого остроковләштһжһ циләштһжок икпораткан вәкшмһ манаш лиәш. Лач кужын шывшылтшы корнывләжһ Хондо дә Ку-Су остроковлән вһт тһр лишһц шывшылтыт, ти кужы корнывләм чотә шуку вәрә торәш кәшһ корнывлә пһчкһт.

Йапоньиштһ эдәмһн трудшы пиш шулдәкән ыләшәт, имнһи вольык пиш чһдәт, груз шывшташ тә пассажирвлә шывшташат эдәм силам „кһцкәт“. Сакой грузвләм, пассажирвләм киттон шывшәдһл кашмы изи арававләәш шывштат, изи арававләәшһжһ эдәмвлә — „рикшһвлә“ кһцкәлтһт.

Пач ивләштһ пыт пәлдһрнәнок автомобильдон кашмаш когон шәрләш тһнәлһн. 1931-шһ ин Йапоньиштһ циләжһ 90 тһжәмәт угла автомобиль ылын. Мол транспот йарә граждански авиациәт развивайалташ тһнәлһн.

Мол сәндәлһквләдон торгәйһмәш. Ма-улы Һштһмһ сакой хәдһрһн нһл пайышты ик пайжы Азиштһ ылшы вәс сәндәлһквләшкһ дә айыртәмһнжок Һшкһмжһн КитәйҺштһшһ, Индһиштһшһ дә Индонһезиштһшһ колонивләшкһжһ колташ Һштәлтәш. Тишкһ шукужок тьэкстиль промышльэныстышты Һштһмһ хәдһрһм колтат. Йәвропыштышы дә САСШ-вләштһшһ ринкһвләшкһ Йапонһи Һшкһмжһн Һштән йарыктыдымы парсынжым (парсынлык сирһом) (айыртәмһнок САСШ-вләшкһ, Францишкһ дә Италишкһ) колта. Пумажнһй хәдһр шотәш мол сәндәлһквләшкһ колтымаш 20%, парсын дә парсынгһц Һштһмһ хәдһрвләәш 45% вазәш.

Йапоньин йӕл дорцын токыжы шывштымы хӕдӕрвлӕ шотыштыжы пӕлӕжок утла манмы ганьы промыслӕныстыӕш кӕрӕл сирйо ылӕш, котшыжы сакой машинӕвлӕш тӕ продовольствиӕш вазӕш.

5. Йапоньин кӕзӕйтшӕ йӕшкӕ лоштышы дӕ мол сӕндӕлӕквлӕ лоштыш положӕнӕйжӕ.

Йапоньин халык хозӕйства видӕмӕшӕжӕ шукужок мол сӕндӕлӕквлӕдон торгӕйӕмӕшкӕц лин миӕ, торгӕйӕмӕшӕжӕ гынь, цилӕ сӕндӕлӕккышток кризис лин шынцӕнӕт, ринкӕвлӕт когон пӕзыргӕнӕтӕт, когон изиӕмӕн. САСШ-влӕ, Франци дӕ Итали парсыным (парсынылык сирйом) дӕ консервӕвлӕм нӕлӕш пырахӕнӕт. Сола хозӕйстваан (аграрный) сӕндӕлӕквлӕ — Китай, Инди, Индоньези дӕ молыжат пумажнӕй мӕнӕр дӕ молы нӕлмӕшӕм пиш когон чӕдӕмдӕнӕт. Вӕргӕнӕм, сирӕм, хими хӕдӕрвлӕм вӕскитвлӕшкӕ лыкмаш пӕлӕт утла кӕтыргӕн. Цилӕ ти таварвлӕн ӕккыштӕт когон шулдӕштӕн.

Промыслӕныстышты сакой продукци йӕштӕмӕш пиш когон чӕдӕмӕн (1932-шы иштӕ мӕталурги промыслӕныстын дӕ тӕкстыль промыслӕныстын продукциштӕ изиш шукӕмӕлӕн). Пӕшӕтӕ котшы шужӕн кашшы ровочыйвлӕ чотӕ шуку линӕт. Сола хозӕйства пишок когон пыжлӕн кӕн. Сола хозӕйства продукцилӕн ӕк когон шулдӕштмӕш, ти продукцим вӕскитвлӕшкӕ лыкташ цӕрнӕмӕш таманӕр мӕлӕион хрӕсӕн хозӕйствам зорӕйӕн шуӕн дӕ хрӕсӕнвлӕм шужӕн колымаш йӕктӕ шоктӕн. Промыслӕныстышты пӕшӕтӕ котшы ровочыйвлӕ 2,5 мӕлӕион, сола хозӕйствашты 1,5 мӕлӕион нӕрӕ пӕшӕтӕ котшывлӕ ылыт.

Кризис ылмыгишӕн кӕцӕзӕлӕ ылӕмӕшкӕ шошы труйышы халыкын рӕволюци вӕрц пыт тӕрвӕнӕш тӕкӕлӕн. Рӕволюци вӕрц тӕрвӕнӕмӕштӕ промыслӕныстыштышы ровочыйвлӕ вӕлӕ агыл, солаштышы айыртӕмӕнок рис удӕмӕ районыштышы хрӕсӕнвлӕт пыт шалгат. И йӕдӕ, ӕрӕн 3 тӕж. тӕрвӕнӕмӕш (аграрный волнӕнӕн, стачкы) лиӕш. Аграрный волнӕнӕнвлӕштӕжӕ хрӕсӕнвлӕ зӕмлӕ тӕрӕш нӕлмӕ валтыкташ, ти тӕр вӕлӕн уштарӕн тӕлӕккытмӕшӕм воксӕок йамдаш тӕ помӕшӕквлӕгц тӕрӕш нӕлмӕ зӕмлӕштӕм нӕлшӕвлӕлӕн воксӕшок пуаш тӕргӕт (трӕвайат). Тӕвӕ тӕхӕн тӕрвӕнӕмӕшвлӕ шӕрӕнок помӕшӕквлӕн хозӕйствам йылатӕн, пыдыртӕн дӕ полицидон вӕр йоктарымӕшкӕ кӕрӕдӕл ӕртӕт. Хрӕсӕнвлӕ лошты лач бойӕвой ушӕмжок помӕшӕквлӕгц зӕмлӕм тӕрӕш нӕлӕн ылӕн хрӕсӕнвлӕн ушӕм ылӕш.

Кризискӕц лӕкмӕ йӕнӕм мошашланӕн Йапоньин буржуазижӕ Китай вӕлкӕ войнадон кӕчӕлтӕш лин. Войнажы чотӕ кого рос-

котым ыштэн шындэн. Китай вѣлкѣ войнадон пырымашыжы Йапоньин маждународный положѣнѣжым пиш когонок локтыл (пѣсѣмдѣн) шындѣн, айыртѣмѣнок кѣзѣйт САСШ-влѣдон когыны-ышты лошты кого шѣдѣ тѣрвѣнѣн.

Йапоньин мол сѣндѣлѣквлѣдон пиш шѣрѣн войуѣаат, мир вѣлнѣ когонок вооружѣялтыш ик госуларствы ылѣш. Йапоньин войнаѣш кѣрѣл флотшы шотшыдонат, тоннажшыдонат, мир вѣлнѣ САСШ-влѣ дѣ Англыи паштѣк кымшы вѣрѣштѣ ылѣш. Тидѣн войнаѣш кѣрѣл воздухышты кашшы флотшат пѣлѣ улы. Сир вѣлнѣшѣ армѣжым война вѣрѣмѣн 6200 тѣжѣм ѣдѣм ѣактѣ шоктѣн кѣрдѣш. Армѣжѣ война тѣхнѣкѣ сѣмѣнѣ у срдѣствадон хѣдѣрлѣн шѣндѣмѣ ылѣш.

Вивытвлѣ (мытыкын кѣлѣсѣмѣшвлѣ).

Йапоньин остроквлѣ вѣлнѣшѣ госуларствы ылѣш. Ышкѣмжын ѣажо положѣнѣжым шукѣрдѣ агыл кѣрѣлѣшкѣжѣ сѣртѣш (поль-зывайаш) тѣнгѣлѣн. Остроквлѣштѣ цѣлѣок кырыкан ылытат, мѣлѣндѣ пѣшѣ видѣш ѣарал зѣмлѣ чѣдѣ ылѣш, ѣарал агылжы вѣлѣ шуку. Рок лѣвѣлнѣ ылшы кѣрѣлвлѣ шукок агылѣп. Вѣт ѣнѣрѣгим (ош шѣм) пиш шукум кѣрѣлѣшкѣ колтат. Йапоньин промышлѣнышты XIX-шѣ курым пѣтѣмѣ готшѣн развивѣял-алташ тѣнгѣлѣн гѣнѣѣт, ѣнѣылны ылшы капиталѣистѣичѣски сѣн-дѣлѣквлѣштѣшым шотѣ.

Кого, шалдыра промышлѣныштышты у сѣмѣн тѣхнѣкѣ ылѣш кѣнѣѣт, ровочѣйвлѣм крѣпостной права готшыла ѣксплоа-тыруѣят. Тангыж вѣт корныштышты транспортшы кого значѣнѣѣн лин, Йапоньин Ышкѣ ѣашнѣмѣ тѣнгѣ сѣндѣлѣкѣн (остроквлѣн) тѣэрѣторѣжѣ пиш ѣажо положѣнѣштышты ылѣшѣт, Йапоньин пиш когон шыкланышты импѣриѣлизмжѣ Китай госуларствын тѣэрѣ-торѣм пиш шукум лаштыкын-лаштыкын пѣчкѣдѣн сѣдок Ышкѣ кит лѣвѣкѣштѣ нѣлѣт.

Йатмашвлѣ.

„Китайым кыраваш паснанок ѣажо ѣмѣлжѣ“ Йапоньин машты ылѣш? Йапо-ньин ѣѣрѣжѣ маханѣ тангыжвлѣ ылыт? Иокогома хала тангыжвлѣ гѣч маханѣ пи-жѣкѣлѣм Ыштѣ? Йапоньин маханѣ колонѣивлѣжѣ улы, нинѣ кышты ылыт? Йа-поньин Ытпѣл вѣлнѣжѣ, покшал вѣрѣштѣжѣ дѣ кѣчѣвѣл вѣлнѣжѣ маханѣ кльмат ылѣш? Природышты ылшы пѣѣаншыжы маханѣ дѣ нинѣ маханѣ вѣрв-лѣштѣ ылыт? Природышты ылшы ма-улы пѣѣаншыжы кого промышлѣныштылан розвивѣялѣтѣшжы сѣтѣ вара? САСШ-влѣштѣ кризѣс лимѣш Йапоньин хозѣйстваан маханѣ отраслѣжым когон лаксыртѣн колтѣн? Маханѣ пѣрѣѣн кинѣым дѣ тѣх-нѣичѣски культурым ѣдѣт, тидѣвлѣ тѣэрѣторѣжѣ мычкы кыѣз шѣрѣмѣ ылыт? Кол ломашын маханѣ значѣнѣѣ ылѣш? Кышты, маханѣ районышты, маханѣ про-мышлѣнышты, маханѣ цѣнтѣрѣштѣ когон шарлѣн?

II. Китай.

1. Цилалык палымаш.

Китай республикышкы лач Китайжы, покшал Монгольи, ирвэл Туркестан (тидымок Синь-Цзянь маныт), Манчжури да Жэхэ провинци пырат. Кызьт Манчжури дон Жэхэжым Китайгыц Японьи шывшын налын.

Лач Китайжок Азин ирвэл вэлнйжы пиш кымда тьэриторим йашна.

Китайын ирвэл вэлнйшы да кэчывал дон ирвэл лоштышы пйсманжым Жолтый, Восточнокитайски да Йужноки-тайски тангыжвлä мышкыт. Китайдон пйсмана-пйсмана ылышы сандалыквлäжы йытпэл вэлны СССР да Монгольи (аль Внэшний Монгольи) народный республикы, кэчывал вэлны Тибэт, тиды Индыдон пйсманашла ылэш, Гирма Англин колонийжы да Францин Индокитай, йытпэл дон ирвэл вэлнйжы Японьин Корейи колонийжы ылыт. Китай ышкымжын положеньыжыдон паснанок пэрви мол сандалыквлäгыц пйцок арэн шындымы ылын. Тидын вадывэл вэлнйжы пиш кого кырыквлä пйсманлаг, йытпэл вэлнйжы пустыньвлä да пэлэпустыньвлä пйсманлаг. Жолтый да Восточнокитайски тангыжвлä мышмы сиржы пишок пйчкэдäлтшы агыл. Кэчывал вэлнйшы сиржы кон пйчкэдäлтшы ылэш, Йужнокитайски тангыжыштыжы суднавлäлän кашташ лүдыш, тиштй пиш шырэн кого штурма — тайфун шалга.

Йытпэл Манчжуригэ моло Китайын йашнымы кымдэмжы 4 мыйлион 760 тьжэм квадрат километыр (Ирвэл Туркестанымат Китай сагаок шотлымыла гын, тинам Китайын кымдэмжы 6 мыйлион 300 тьжэм квадрат километыр ылэш).

Китайын халык шотшы 400 мыйлионат утларак. Халык пиш чакынжок тангыж тырвлä лишны ыла. Кого халавлäштйжы гын кэлэсэн мыштыдымылаок чак ылэш, тиштй таманьар лү тьжэм эдем вйт вэлнйшы пышвлäштй моло ылат. Йытпэл дон ирвэл вэлнйжы халык пиш шоэ, вольык урдышы районвлäштй халыкын чак ылмашыжы ик квадраг километырэш кок эдемын вэлэ шоэш.

Тонышты шотлымы статьян Китайын халыкшы 88% солавлäштй да 12% халавлäштй ылат. 9 кого халашты мыйлион эдем утла рäды ылат. Экономикыштй кого значеньан ылшы Шанхай халашты 2 мыйлион эдем ылат. Ти хала цилä мир вйлän кого значеньан ылшы порт, сандалыкыштыш капиталыстычычески про-

мышльэныстыан цэнтър, тиштэкэнок финансовый капитал, бан-кывлă дă вэскит капиталыствлăн хозаланымаш ылэш.

Бэй пин (тошты лымжы Пэкин) Китайын тошты тын халажы, хала лишны ылшы халыккэ тиштэкэн 1,5 мыйлион эдем утла ылă.

Нанкин (300 тйжэм эдемăн) кйзытшы тын халажы, парсын дă пумажный йштйшы промышльныстын цэнтър.

Кантон (1 мыйлион эдемăн) — кого хала, Кэчывăл вэлыншы Китаййштышы мировой значеньан ылышы кого порт.

Ханькоу (1,6 мыйлион эдемăн) — Йанцзицан рэкă тйрыш-тышы кого хала. Тидй гач кйртны корны, вйткорны эртат, рэкă вйлы ылышы кого порт, тишкы Восточнокитайски тангыж-гыц 1000 киломэтырăш вйрышкы тангыжыштышы суднавлă моло пырат.

Харбин (200 тйжэн эдемăн) — ирвэл Китай гач кэшй кйрт-ны корны важан ылэш. Ти кйртны корныжы СССР Китай икварэш видымашты ылэш. Ти корнын видэмжй Харбин-йшты дă сэдбндон тиштэкэн Совэтки гражданвлă 20 тйжэм нйры ылат, нинй кйртны корныштышы служыпывлă, ровочый-влă моло ылыт. Харбин Российыгыц Китаййшкы шылшы бэлог-вардэйэц эмигрантвлан цэнтър ылэш. Тишты качкыш йштйшы промышльэнысть пиш когон развивайалтын. Харбин Манчжури-шты ти промышльэныстын сэк кого цэнтърэш шотлалтэш.

Мукдэн (250 тйжэм эдемăн) Манчжурин ылышы тын хала-жы, торгэйымашын дă промышльэныстын цэнтър. Кйзыт Манч-жоу-го сандалыкын (Манчжурим тэнэ лымдэныт) тын халаэшйжй Чань-Чунь халам йштэныт.

Вэскит капиталыствлă йшкымйштын шаманыштым Китай кымдыкэш шйрымй тйкйлалтмй пунктвлжй, йытпэл вэлыншы Йапонын порт Дайрэн дă кэчывăл вэлыншы, Англин порт Гонконг ылыт.

Китаййшты 1911-шы и готшэн государствыштыжы формыжы-дон рэспубликы ылэш, президьэнт тă парламент вуйлалтышаш-лык ылыт. Лачокшым гйнь, вашт виктйрэн шалгышы ик пра-витьэльствы укэ.

Китайын дă Манчжурин кыды провинцивлжй цэнтърйштыш правитьэльствылан таманьар и шоэш нйимахань подчиненьйштат укэ. Ти провинцивлăм гэнэралвлă — войэный губэрнатырвлă йшкэ вуйыштыдон кыцэ шанат, тынэ видат. Ниным Китай править-эльствы агыл, вэскит капиталыстычэски сандалыквлă шагалтэ-ныт. Вэскит капиталыствлашты нинйлан йнбянэн, нинй анчымы видымй провинцивлаштыжй кыцэ мыштат тынэ хозаланат. Ки-

тăййшты шуку провинцишты Совет власть лин. Китăййшты гэнэралвлă дон контррэволюци армивладон Совет властын арми лошты граждански война ынгынам цăрнидѳмѳлăок шалга.

Китăййшты шуку халыкшок хресăнвлă ылыт. Халаштышы кого капитальистычэски прѳдприятывлăшты ровотайышы прольетариат 2 мѳльион нăрѳ ылэш. Рѳмѳслѳньниквлă дă кустарьвлă—труйышы тыгыды буржуази шотат шуку ылэш. Паразитвлăшты гѳнь—зѳмльă ладайышы кого хозавлă, зѳмльăм тăрѳш пуѳн дă тăрѳш нăлын ылышывлă, прѳдриньиматьѳль-капитальиствлă, ростовшиквлă, торговойвлă, попвлă (жрѳцвлă) моло процок шуку ылыт. Государствы пăшă видѳмăштыжѳ помѳшѳквлă, кого пайан купѳцвлă, банкирвлă дă промыслѳньысть хоза буржуази ылыт.

Фѳеодальный войѳшинѳ дă „компрадор“ манмы цуцалан (ростовшик-купѳцвлăлăн, вѳскит тă Китăй халык лошты посрѳднѳквлăлăн) труйышы халыкым пѳзѳртѳмăшты кого роль вазѳш.

2. Природын условивлăжѳ.

Рѳльѳф. Китăйын вадывѳл вѳлнѳшѳ ѳрдѳж зѳмльăвлăжѳ кѳзѳйт тидѳгыц воксѳок айырлышы Тѳибѳт тă Синь-Цзăнь покшал Азин кѳкшѳ кырыквлă вѳлнѳ ылыт.

Тѳибѳтшѳ мир вѳлнѳ сѳк кого кырыквлă вѳлнѳ Тѳибѳтски нагорѳшты ылэш. Тидѳм кѳчѳвăл вѳцѳнжѳ Гималай кырыквлă дă йытпѳл вѳцѳнжѳ Куѳнь-Лунь кырык ѳрдѳ ѳрѳн вазыныт. Тѳибѳтын икпоратка кѳкшѳцѳжѳ 4 км, вăрын-вăрынжѳ гѳнь 6 тă 7 км кѳкшѳцăш вăрвлăат улы.

Синь-Цзăнжѳ гач, торѳш Тѳăнь-Шăнь кырыкын 7 километѳрăт утла кѳкшѳцăн Хан-Тѳѳнгри манмы кырык нѳр ванжа. Манчжурин вадывѳл вѳлнѳжѳ Кого Хинган манмѳ кырык нѳр ѳртă.

Китăй ѳшкѳжѳ кок пайѳш пайылалтѳш: когон кырыкан Кѳчѳвăл вѳл Китăй дă чѳдырăк кырыкан Йытпѳл вѳл Китăй. Йытпѳл вѳл Китăйжын ирвѳл вѳлжѳм Китăййштышѳ лапѳм ѳшнѳн вазын.

Рѳкăвлă. СССР дон Манчжури лоштышы пѳсмăнжѳм пѳлă вăр кытышты Амур рѳкă ѳштѳн йѳга. Ти кужы рѳкă (2900 км кыташ нăрѳ) ваштокок манмы гань прохотвлă каштын кѳртмăн ылэш тă тангыжышкы лăкмѳ ѳгѳштыжѳ 470 км нăрѳшкѳ тангыжыжтышы кого карапльывлăат пырѳн кѳрдѳт. Амур рѳкăн Сунгари притокшат (1 800 км кытан ылэш), ваштокок прохот каштын кѳртмăн ылэш, тидѳ Манчжури мычкы йѳга. Сунгари рѳкăшты пиш когон вѳт нăлмăшвлă лит.

Йытпэл вэл Китайын сэк кого рэкәжй Хуанхэ (Нарынзы) рэкә ылэш. Тиды Тьибэтйштйш йәрвләгйц йогаш тйнгәлэш. Кытшы пиш кужы (4200 км) дә прохотвләлән кашташ пишок йарал агыл. Хуанхэ рэкән чотэ шйрән сиргйц ләкмәшкй тәм-мйжй дә топлот йогымы йрдйжйм вашталтымашыжы тидй лишнй йлйшй халыклан пиш кого эксйкйм йштә.

Кэчйвәл вәлнйшй Китайжын сэк кого рэкәжй Йанцзицзән (Кловой) рэкә ылэш. Тиды мир вйлнй кого рэкәвлә лошты ик-тйжй ылэш. Тидын кытшы 5 300 км. Тидын значәнйжй Китай-лән пишок кого ылэш. Тидын тангыжышкы вацмы әнжйгйц кұшкйлә таманьар тйжәм километйрәш вәрйшкй пиш шу-кы судна каштэш. Тидын вйлнй ылшы Ханькоу хала йактэ тангыжышты кашшы кого карапльвләок кузат. Ти рэкә мычкы чотэ шуку сакой статъан грузым шывшта. Ти рэкә тйр мычкы халык пиш чакын йлә, пиш шуку кого халавлә линйт. Ти рэкә вйляй ровотайән таманьар лу мйльион халык йшләнжй йләш ссредствам йштә. Тиштй крузымаш пәшә йштйшйвлә, сакой хә-дйрвләм йшкә пышыштыдон шывштышывлә дә кол лөэцвлә моло шуку лу мйльиондон йләт.

Кэчйвәл вэл Китаййштй ылшы Сицзән рэкәжәт йшкйм-жйн важвләжйдон тэхәнбок кого значәнйән ылэш. Тиды вашт прохот каштын кәртмән ылэш тә тиды мычкы пиш шуку сакой судна каштэш.

Китаййштй йогышы кым кого рэкәжйгйцәт ныр лывырташ йштймй каналвлә чотэ шуку нырвлә покшакыла пырат.

Кльимат. Китай йытпэл широтән 43-шы дә 20° лошты ылэш, икпоратка шокшы игэчән полосашты йытпэл вәлжй дә кэчйвәл вәлжй тропик полосашты киә. Покшал вәржй гйнь икпоратка шокшы кльиматан вәр ылэш.

Йытпэл вэл Китаййштй контйньәнтальный кльимат ылэш. Тиштй тәлым кого ұштйвлә лит, кәнйжймжй гйнь чотэ кого шокшы шалга. Осадкывлә икпораткан вазыт. Кэчйвәл вәлнйшй Китаййштйжй муссон мардәжвлә шалгатат, тиштй кльиматшы шокшы дә лывыргы ылэш. Тиштй атмосфер осадкы и мычкы икпораткан шотлымы сәмйнь 200 см йактэ вазэш.

Былвәл роквлә. Пәлэ пустинән дә кұкшй кырыкан район-вләгйц пасна мол вәрвләштйжй вйлвәл рокшы йажо шачыш пушы ылэш тә ти вәрвләжйм топлот лывырташ вәлэ кәлэш. Йытпэл вэл Китайжй сары рокан сәндәлйк ылэш (льосс). Пок-шал Китаййштйжй дә кэчйвәл вэл Китаййштйжй йашкар рок.

Рок лывәлнйшй кәрәлвлә. Китаййштй кұаншй шұ дә антра-цит запас пиш кого. Кұаншй шұ запасыжыдон Китай мир вйл-

нйшы сәндәлбквлә лошты сәк аныцлны шалга. Күәншы шүән пиш кого вәрвләжй сәндәлбкшын покшал вәрыштйжй дә Манч-журиштй ылыт. Китәйыштй нъэфтәт пүлә улы. Йылышы сланьэц пиш шуку. Китәйыштйшы когон тымәншывлән шотлымы сәмбнь, Китәй сәндәлбкшйштй кыртньи руда 1 мйльиәрд тонн нәрй ыләш. Китәйыштй ылшы кыртньи рудам лыкташ тә токышты шывшташ Йапоньин капитальиствләжй утлаок когон аздаралт шынцбнйт.

Китәйыштй мөталурги промышльәныштәш кәрәл сирйо улы, тидй антымоньи — (сьюрма) ыләш. Ти сирйо запасыжыдон дә лыкмашыжыдон Китәй сәндәлбк мир вьлнйшы сәк пйтәриш вәрыштй шалга.

Мол кәрәл лошты Китәйыштй ош вулны запасат шуку улы. Кризис йактә тидым Китәйыштй мир вьлнй ма-улы запасын 50%-шым лыктыт (товуят) ылын.

3. Истори дә гаографи очәрк.

Китәй пиш шүәршы, тошты культуран сәндәлбк ыләш. Книгә пәкәтләнмәш, фарфор бштймәш, порых бштймәш тә молат Йәвропышты бштәш тьнгәлмәшкок, тагынамок эчә Китәйыштй шанән лыкмы ылын. Тәхә ы ылын гынәт Китәйын культурыжы таманьар тьжәм и кыт со ик вәрышток шалгән, анцыкыла кәмәш укә ылын. Китәй сәндәлбк ти вәрәмә лошты бшкә дурәшбйжй вәлә блен мол сәндәлбквләдон нймахань пижыкымәт кычыдә.

XIX-шы курымын покшал кыглаштырак, пыт анцылтышы капитальистичәтки Англьи, Китәй сәндәлбкшкы сродышкы колтышы опиум торгәйбмәшым видйшы купәцвләштйм пәрәгымй лымдон войнагыц худан пәрәгәлтшй Китәй вьлкы кәчәлтәнәт, тидым сынгән, тидьлән тагыжвлә тьрәш вьц кого пүртым пачыктән, тй вәрәмән пиш кого окса ылыш 210 мьльион тәнгә контрибуцим тьлбктән дә Гонконг халам шывшын нәлбн. Китәй Англьи вәштарәш шагалаш когон слапка ылын. Вара Китәй дон Англьи лошты бштймй договор сәмбнь вәскит капитальиствләлән Китәйыштй кого привильегим бштймй дә Китәйым нйма шотәшәт уштә йәл пьзәйртймәш львәкы бштймй. Пйтәриш договор пәштәк эчә вәс дого ворвләм ти статьявләмок бштймй ливйт. Англьи пәштәк Китәйышкы эчә импәриальистичәски мол сәндәлбквлә пыраш, нәрыштйм кәрәш тьнгәлбнйт. Нинй пырымышты сәмбнь Китәйым бшкә сәмбшты „сфәра гьлианий“ сәмбнь пайылен шьндәнйт. Йытпәл вәл Китәй Рәссийын дә Йапоньин лин, Цәнтральный Китәйжй САСШ-влән, Кәчывәл вәл Китәйжй — Англьин дә Франция лин. Вәскит әдәмвлә Китәй сәндәлбкшйштй кәрәк махань прәступльәным бштәнйт кьнбәт. Китәйыштйжй судын ниним суйлш праважы укә ылын.

1865-шы ин Англьин капитальистләжй Китәйыштйшы вьт корывләәш прохот корным дә сирйшты кыртньи корнык бштәш йарыктымашым Китәй правитьельствыгыц кьчән шоктәнйт. Халыкшы гынә вәскит капитальиствлә бшкыбштын прәдприйәтивләшкыштй сакой йиш машинәвләм пыртымы вәштарәш пыток кырәдәләш тьнгәлбнйт. Кыртньи корны бштәш вәкшмй рәлсвләм пыжәнйт. Китәйын бшкә буржуазийжй Китәйыштйшы промышльәныштым бшкә кидышкыжй нәлнәжй ылын. XIX-шы курымыштыжы 80-шы гә 90-шы ивләштй Китәйыштйшы капитальиствлә бшкәок кыртньи корным вәкшәш тьнгәлбнйт.

прохот компаньивлэм Ыштэнйт, рокиштышы кэрälвлэм лыкташ тьнгälнйт, металурги пашам шараш тьнгälнйт ылын (Ханьан халашты). Шанхай да Ханькоу халавлэш промышльэныштан кок кого цэнтър лин шьнцйнйт.

Промышльэныштым да транспортым кидьшкышты нälмь сэмьнь вэскит капиталышвлэм карандаш шуку ирькок ниньлән литэ. 1894-шы ин Китай ваштарэш Йапонь войнам тärвätэн. Ти войнаштат Китай сьнгьмь лин да кого контрибуцим тьлшашлык ылын. Ти контрибуцим тьлш Китай вэс сändäльквлäштьшь империалышвлэгьц äрймэш зайомым нälьн. Вэс сändäльквлä зайомым пуэньт та тärэшжь зайом пушы капиталышвлälән сакой прädприйätьивлэм Китайэш стройыкташ та Китайьшкь машинäвлэм пырташ линйт. Тэнгэ лимькь, вэскит капиталышвлä кидьшкь таңгышты да рэкäшть кашшы флот, кьртньи корныштыш контроль, Шанхайыштышы тьэкстыль пашä Ыштьшь кого фабрикьвлä моло пилä вärэштйт. Тидьгьц пачэспрäk Йапонь Китайгьц Ханьанышты ылшо металурги пашä Ыштьшь комбинатым шывшын нälьн. Китай кымдыкэш вэс сändäльквлән банкьвлä Ышкэ пашаштгьм шарэн шьндэнйт.

1911-шы и йактэ Китай феодалный импери ылын. 1911-шы ин Китайьштышь кого рэволюционьэр — Сун-йат-сэнь вуйлалтымыдон рэволю им Ыштгьмь да имэратырын властым сьмьбрэн шуэн рэспубликым Ыштгьмь лин. 1912-шы ин Сун-йат-сэнь вуйлалтымыдон Китайэш буржуазно-дэмократычэски парты — Гоминдан — организуымы.

1920-шы ин ровочый классым ирькьшкь лыкшашлан, Октявэр рэволюцин вльийань сэмьнь Сун Йат-сэнь³ кьчымашым: национализмьм, дэмократизмьм да социализмьм шьндэн. Социализмьм нинь зэмьлэм иктөр йашьмьвлä, Ышкэ турешан капиталым кэрäl йактэ куштымыла вэлэ ыгылэнйт. Сун Йат-сэньн ти кьчымашьвлäжь вэкь пиш шуку йиш халык слой лин. Гоминдан пиш когон шарлэн кэн да составшыдонат пиш шуку йишән лин. Тишкь буржуазият, прольетариатшат та хрäsаньжät, цилäнок пырэнйт. Гоминдан ваштарэшжь вэскит капиталлан выжалалтшы гэнъэрäвлä линйт, ниньн кидьштыштышь кого арми ылын, нинь Ышкэ кидьшкышты провинцивлэм провинци хälä моло нälьнйт ылын, ниньлән вэскит капитал когон палшэн. Шälәнэн кэшь Китайым цымыраш маньн Гоминдан 1926-шы ин „Сэвэрный поход“ маньм тьнгälьн. Ти лоходышты Гоминданын сьнгьмашьжь кого ылын, Гоминдан эчэ ровочый да хрäsаньвлä шотэш когон шарлэн. Ть лошты Шанхайышты когон забастовки лин колтэнйт, буржуази логьц ылшы Гоминдан вьктärьшьвлä когон лүдьн колтэн контррэволюци корнышкы шагалыныт. 1927-шы ин Гоминданым ик вуйлалтышы Чан Кай-ши Шанхайышты, Нанкиньштгь да мол халавлäштгь контррэволюци пэрэворотым Ыштэн. Ти жеп кодшэн Гоминдан контррэволюци партышкы сärнälтэн, тидь вэскит буржуазный силалан, да Ышкьмьжьн тärлгьм войскалан Ыньанä, рэволюционный войскам прольетариатын да крäsаньвлән бойэвой организациывлэм шин шälätäш чапат рэволюцим воксөк вуйгьц тэмдэн шушашланэн комму-ствлән иктьдäнгьнь выжала йамда.

Гоминдановцывлä рэволюционный тärвәнмашьм вьр лөэш йамдэн кэрттэлит; вэрэмаш вэлэ цärэн кэрдөнйт. Пэрэворот паштэк партызански кого тärвәнмаш тьнгälалтын. Пьтärи шүдь тьжэмвлä, вара мьльионын, сарладон, сäдон, пандьдон помэшьквлэм, ростовшиквлән, кулаквлэм, соловлätтгь шийш тьнгälьн. Пьтärи партызански тärвәнмашкьлä худан организуымы ылын. Правитьельством войска пьтärи партызанвлэм шин шälätэн, вара кынам тэвэ коммунист-влä ньнмь вуйлалташ тьнгälнйт, тьнäm тидь пингьдэмьн.

Партызанвлä логьц пиш пингьдгь йадро айырлэн — Китайьштышь Красный Арми лин. Красный арми партызанвлäдон ик ышын, ик вärэш лин Гоминдан

гээралвлā тārлѳм зойскавлā вѳкѳ пырымашым пыт цāктār. Красный арми-
нāлмѳ районвлāштѳ совет власть йажон пингѳдэмѳн (чиāлтэн пѳндѳмѳ Ази-
анчыктымы картым анчы).

4. Халык хозāйства.

Китай — сāндāлѳк вѳлнѳшѳ буржуазин сэк кого пэл эконо-
лонѳи ылэш. Китāй сāндāлѳкѳштѳшѳ халык хозāйстван цилā
когорак отрасльвлāштѳжѳ вэскит капиталын шāмāн ылэш. Ти
капитал кѳдѳштѳ цилā кого производствы: рок лѳвāц кэрāлвлām
лыкмаш, тѳэкстѳиль дā мѳталурги пāшā ѳштѳшѳ сэк кого прѳд-
приятѳивлā, кѳртнѳи корны дā вѳт корны транспорт, тэнэлāок
сола хозāйстваштышы сэк кэрāл сирѳо ѳштѳшѳ отрасльвлāг
нѳнѳ кидѳшток ылыт. Ти производстввлāштѳ Китай капи-
тальиствлāн пайышты вэскит капитальиствлāн пайыштыгѳц чѳ-
дѳ. Китāйѳштѳ сэк шуку капиталжок Йапонѳин ылэш.

Сола хозāйства. Китāй сола хозāйстваан сāндāлѳк ылэш.
Ма-улы халыкын нѳл пайышты кым пайжы хрēsāнвлā ылыт,
мѳлāндѳ пāшāдон ѳлāt. Нырлан йарал зэмлāжѳ (150 млн.
гѳктār нārѳ) хрēsāнвлāн 50 мѳлѳионат утла ылшы хозāйствавлā
лоэш пайылэн шѳндѳмѳ. Мѳлāндѳ пāшā ѳштэн ѳлѳшѳ халыкшы
300 мѳлѳионат утла ылэш. Ма-улы йарал зэмлāжѳ ик эдэмлāн
икпораткан пэл гѳктārгѳцāt чѳдѳ вазэш. 6 гѳктаргѳц кого участ-
кавлām кого участ кывлāэш шотлат. 1 гѳктаран участкажым ик-
пораткаэш, изи участкавлāжѳм микроскоптон ужшашлыкэш.
Тэхәнѳ изи участкы зэмлā вѳлāн кэрāлвлām ѳдэн, шѳндэн ѳш-
кѳмѳм пукшэн лыкташ пиш йажон ровотайаш кэлэш. Ти изи
участкавлāштѳ, кавштавичѳ йѳрāнѳштѳшѳлā цилā пāшāжѳмок
киттон ѳштāt. Ик полкы йѳрāнѳштѳжѳ ик йиш кушкыш поспѳйā,
вэс полкы йѳрāнѳштѳжѳ вэс йиш кушкышын азымым шѳндэн
йāмдѳлāt. Ти йāмдѳлѳмѳ азымжым поспѳйѳшѳ кушкышым по-
гэн нāлмѳ паштэкок шѳндāt. Тэвэ тэнэ ѳштѳмѳштѳдон игѳчѳ
сэмѳнѳ, и кыт мычкы кок кāнā дā кым гāнā лāктѳшѳм погат.

Вѳлвāl рокын кушкышым йажон куштымашыжым топлоток
иканѳым шалгыкташ манын, нырым топлот лывыртат, намозыдон
(эдэм шырдон, ломыждон, извоскадон, колгѳц ѳштѳмѳ пышкы-
дэмдѳштон дā молыдонат) пышкыдэмдāt. Сѳкāн, акэл шудывлām
иктѳм кодыдэок самлат, кушкышвлām цилā ырат, вѳдѳм кѳшкāt,
вѳдѳм мѳндѳрц шывштымыла, намалмыла моло ѳнжѳ ли манын,
лывыртымы каналвлām нырвлāэш ѳштѳмѳ.

Кѳчѳвāl вэлнѳшѳ дā Покшалнышы Китāйѳштѳ сэк кэрāл
ылшы киндѳжѳ рис ылэш, Йытпэл вэлнѳшѳ Китāйѳштѳжѳ
шадāнѳ, кукурузы, гаольāн, пшона, шож, сойа йиш пырсавлā.

Ышкэ донышы рисышты ак ситы. Йал сандалыквлэгыц нэлмаш и йыдэок арэн шукэмэш. Манчжури шаданым шукуы ышта. Хлопок войымаш когон пользым пуа. Тидын лач когонжок Йанцицян да Хуанхэ рэкавлан лэп мычкы удат. Хлопок ыштымбжы да погымыжыдон Китай 1929-шы ин САСШ-влэ да Индыи паштэк кымшы вэрышты ылын. Ма-улы хлопкошым — шукуыжымок Иапоньышкы да чыдыррак Йэвропышкат лыктыт.

Парсын ыштымашыжыдон Китай мир вёлнышы кокшы вэрышты ылэш. Вэс сандалыквлэшкы лыкмы хэдырын выц пайышты ик пайжы парсынгыц ыштымб хэдыр ылэш. Парсын ыштымаш пашажы когонжок Кэчывал вёлнышы да Покшалнышы Китайышты, эчэ Хуанхэ рэкан бассэйнышты шэрлэн. Вэскитвлэшкы лыкмы мушан кушкышвлэ лошты, рами манмы, Китайыштышы мушан нужэрят кого значеньян ылэш.

Тышкэан чай пэрви Кэчывал вэл китайышты когон шукуы ылын. Кызыт ынде когон кэтыргаш тынгэлын. Пиш шукуы вэрэмэ мировой ринкышты ылшы, Китайыштышы чайым Индыиштышы да Цэйлоныштышы чайвлэ карандаш тынгэлынт.

Халыкын качкыш шотышты ылшы рис паштэк ылшы сойа (пырсаан кушкыш) та тидыгыц ыштымб сойа у да сойа шэл, халыкын качкышыштыжы кого значеньян ылыт. Сойагыц ыштымб сойа пырса, сойа у вэс сандалыквлэшкы колтымашты саканцылы ылшы прэдмэт ылыт. Сойа у ыштымашыжым вэскит капиталыствлэ цилэ ышкэ кидышкышты ыдырал нэлынт.

Ага-аыран пашадон тэрэштэрымашты вольык урдымаш кокшы вэрышты ылэш мантэ акли. Паша вольык пиш чыды шэрымб. Кэчывал вэл Китайышты кулаквлэ кидышты вэлэ ужалтэш (буйволвлэ). Йытпэл дон вады вэл лоштышы провинцивлэшты вэлэ ышкавлэм да шарыквлэм пораткан урдат. Мол провинцивлэштыжы сасна урдымаш, кэк войымаш шэрлэн да тыдыжят когонок агыл. Вольык урдымашкыц нэлмб продукциям вэс сандалыквлэшкыжы шукуыжок шарыкын, кэсын да вэрблут мижым, сасна шум колтат.

Китайышты йарал зэмляан пэлыжят утла помэшыквлэ кидышты ылэш. Нинын „ышкымыштын ылшы“ зэмляа вёлкы эчэ „государствы кидышты да овшэстван ылшы“ зэмляам пишташ кэлэш. Ти зэмляавлэат помэшыквлэ кидышток ылэш. Мол кымдэмжы чотэ когон иктөр агылын кулаквлэ лээш, срэдняквлэ лээш, изи хозайствавлэ да изигыцят изи хозайствавлэ лээш пайылымы.

Помэшыквлэ ышкэ зэмляаштым ышкэ ак ровотайэп, ма-улы зэмляаштым цилэ тэрэш пуат, тиды нияын правилы гань ылэш. Тэрэш пумы тэржым нинб кинды лэктышын 50%-кыц 60% йактэ

нăлăйт. Шуку зэмăян помăшык тон зэмăам тăрăш нăлын кы-
цызьлă ылышы хресань лошты чотэ шуку посрэдньквлă: рос-
товшиквлă, жрѣцвлă дă торговойвлă ылыт. Ăнă-йырăн пашă
ыштэн ылышы халыкын 70%-кыц чыдыжы агыл тăрăш нăлшывлă
ылыт. Тăрăш нăлмы условижы пиш когон лăлы ылэш. Китăйыш-
тышы ганы ныгыштакэнăт укэ. Тăрăш нăлшы курымжат тăр-
жым тўлэн ак шокты. Тиды помăшыквлăлэн, кулаквлăлэн, ростов-
шиквлăлэн дă эчэ экономикы сэмьнăт хоза ылышы дă админьист-
ративный власть кычышы „джэнтри“ манмывлăлэн дă моыв-
лăлэн курым мычкок тăрым тўлышашлык ылэш. Тиды ситыды-
мăшэш Китăйыштышы хресаньын ылымашыжым сакой налогоывлă,
поборвлă дă ростовшиквлэн лач ăнăрэмшылăок хресаньым пўк-
тăш кырэдăлмышты хресаньым лач кэлэсэн мыштыдымы когон
худа ылымашышкок пыртэн шындэнăт. Хресаньвлэн государств-
вылан тўлышашлыкыштым кыды провинциштыжы 50—60 и ан-
цыкылаашым тўлыктэнăт. Кэрэк тэнэ погэн нăлмы гыньăт,
эчăт хресаньгыц тарват. Ростовшиквлăгыц нăлмы оксалан, хре-
сань ик изш ик ăнăлэн 60%-ым, кыды вăрѣжы гынь 200% дă
300%-мăт тўлышашлык. Ма-улы хресаньын кым пайышты кок
пайжы шужэнок ылат.

Ныр вьлѣц постарымыжын 40%-кыц чыдым агыл, тьэхнычэски
культурым (хлопоком, чайым) ўдымы районвлăштыжы 60—70%
йактэ хресань ринкышты выжала. Сола хозайства ринкы лы-
вăлны ылэш тă кызыт пиш кого кризисышкы пырэн шыньцын.

Хресаньвлă кызытшы положеньыштыгыц лăкмашым Китăйым
советандымашты вэлэ ужыт, ти пашашты Сталын таньын „ыньă-
ныдымаш лин ак кэрт, советвлă вэлэ Китăйым кыцызьлă ылымаш-
кыц тă пытымьлăок шăлăнымашкыц ытарэн кърдыт“ манмы шай-
ажым тѳрэш лыктыт.

Промышльэнысть. Китай промышльэнысть шăрымь пашашты
пишок когон шайылан котшы сандăлык ылэш. Китăйышты
ыштымь промышльэнысть продукции мировой продукции лошты
чотэ чыды вăрым йăшнă. Китăйышты цилă мир вьлнышы ха-
лыкын 20%-шы ыла, тидын кўаншы шў лыкмашыжы мирышты-
шын 2%-шы, чугуи ыштымаш—0,35%, хлопоком фабрикышты
йондăрымаш мир вьлны йондăрымашын 7,5% ылэш. Промышльэ-
ныстыштыжы шăвшăлă ылышы тыгыды форман промышльэнысть
шуку ылэш. XX-шы курым тынăлмы готшэн, паснанжок миро-
вой войи тынăлмы дă шалгымыжы вэрэмăн, тидын промышльэ-
нысть развивайалтмашыжы чыньырак кăш тынăлын. Ти вэрэмăн
вэскитвлăгыц машинăвлă пыртымаш когоэмьин. Войи анцыл
готшыгыц кўаншы шў лыкмаш тă кыртны руда лыкмаш кок

пай шукэмьн, чугуя шырәтймәшәт шукэмьн. Тәнгәок вьргәнйьм, антьимоньим, шим вульным, ош вульным, марганцьим дә мол кәрәлйьм лыкмашат шәрләш тйнәлйьн.

Куштылгы индустриштәт пыток анцыкыла кәмәш лин колтән. Тидй Китәййин чотә шайылан котшы промышльэныстыштыжы кого значәнйән ылын. Тьэкстыль йштйшй промышльэныстышты мэханьичэски шьдйр шот 1914-шй иштйшйдон төрәштәрймәштй 1924-шй иэш 3,5 гәнә шукэмьн. Мол производствы ганьок парсын йштймәш, кавашты йштймәш, качкыш йәмдйльмәш тә молывләәт пораткан шәрләш тйнәлйьнәт.

Сәндәлйькшй кымдыкәшок манмы ганьы эльэктростанцивләм йштәш тйнәлйьнәт. Сәк кого станцивләжок Шанхайәш, Ханьәнәш, Тьәнй-Цзиньәш, Кантонәш, Мукдәнәш тә Бәйпинәш йштймй.

Китәййштйшй капиталыстыичэски промышльэныстышты сәк лйтәриш вәржй хлопоккйц пумажный йштйшйотрасльын ыләш. 1930-шы ин Китәййин тьэкстыль промышльэныстыштыжы мэханьичэски комы шьдйрвлә 4 млн. нәрй ылынәт. Тинәр шьдйрдон 280 тйжәм ровочый (Китәййштйшй промышльэныстышты ма-улы прольэтариатын 10%-шй). Пумажный йштйшй промышльэнысть когон шәрлйшй районжы Китәййштй Шанхай ыләш. Шанхай районыштышы тьэкстыль промышльэныстын 80% нәржй вәскит капиталыствлә кидйштй йләш.

Китәййштйшй тьэкстыль промышльэныстын кого значәнйән вәс отрасльжы парсын йштймәш ыләш. Кризис йактә ти промышльэныстышты 250 тйжәм ровочый ровотайән. Мировой ринкйшкй ләкшй йарыктән шокидымы парсын сирйо шотышты 50%-кйц чьдй агыл Китәййштй йштәлтәш, мировой ринкйшкйжй 30% китәйгйц ләктәш. Парсын йштймәшйжй Китәййштй циләгәок йшкә буржуазижй кидйштй ыләш. Парсын йштйшй прәдприйәтивләштй шукыжок тошты оборудованьан пәләкустар форман ылыт.

Промышльэныстышты йажонок пәлдйрййшй эчә вәс отрасль — качкыш йәмдйльшй отрасль ыләш. (Тишкй лашаш йангыштымаш, рис ирйктймәш, чай йөндәрймәш, ү йштймәш, консәрвй йштймәш тә молывләәт пырат).

Китәй күйгшй шү лыкмашыжыдон 1915-шй ин Азиштйшй сәндәлйьквлә лошты Йапоньи паштәк кокшы вәрйшкй шагалын. Күйгшй шү лыкмы шахтывләштйжй тьэхникйжй пишок шукәршй ыләш, тәвә ти шукәршй тьэхникән шахтывләштй вәлә Китәй капиталыствлә кидйштй ылыт.

Китәййштй кйртньи рудам лыкмаш пиш слапкан развивайалтын дә лыкмашыжат, тагынамшы, шукәршй йөндон видәлтәш.

Цырэан дэ пиш шое металвлэ лыкмы пашажы гынь мол пашав-
лэгыц йажон шындымы ылэш. Ти пашавлэшкы мол пашашты-
шыгыц шуырак вэскит капитал пырэн. Рок лоштышы кэрэвлэм
лыкмы пашашты промышльэныстышты ма-улы прольэтариатын
20%-шы ровотайа.

Металурги производствы Китайышты пиш слапкан разви-
вайалтшы ылэш. Ма-улы предприятийвлэшты пиш когон тош-
тэмынйт тэ продукциштымат пиш чыды лыктыт. Китайышты
металурги паша шарэш вэскит капитал когон аптыртэ. Металурги
паша когон шарлышан районжы Ханькоу ылэш. Тиштышы
сэк кого, йажо предприятийвлэжы вэскит капитальствлэ ки-
дышты ылыт (Йапонь кидышты).

Кипитальнычэски фабриквлэ дэ завогвлэ рэдышток, кы-
зытат эчэ Китайышты рэмэслэньыквлэн дэ кустарвлэн
производства пораткан шарлышы дэ кого значэньан
ылэш.

Пасна-пасна провинцивлэшты ик йиш паша шарлэн, про-
винци провинцы халэ махань гыньат ик йиш пашам ыштэ: пумаж-
ный аль парсын мыньэрвлэм, лэндэм, көвэрвлэм, олым пыльэ-
тымашым, шаргагыц ыштымы хэдырым, пумагам дэ пумагагыц
ыштымы хэдырвлэм, фарфор хэдырвлэм, метал хэдырвлэм, слон
лугыц ыштымы косир хэдырвлэм, чэрэпахы комгыц ыштымы
хэдырвлэм, мэбэлым дэ лакылымы хэдырвлэшты махань гыньат
ик йиш хэдырым ыштат. Халавлэ йыде дэ ольицэвлэ йыде чотэ
шуку изы лапкэвлэ ылыт. Кустарь ти изи лапкаштыжок, нэл-
шэвлэ анцылнок выжалышашлык хэдыржым ыштэ. Солавлэштат
кустарвлэ пиш шуку ровотайат. Тонышты ыштымашыжымат, кус-
тар производствыжымат ростовшиквлэ дэ тарговойвлэ кавалашкы
пыртэн шоктэнытат, ниным пиш когон эксплуатыруйат.

Транспорт. Транспорт пашашты шукужок эдэм силадон ро-
вотайат, эдэм сила паштэк вольык сила дэ сэк пачыштыжок мэ-
ханьичэски транспорт ылэш. Йытпэл вэлнышы Китайышты про-
хот кашман рэкэвлэ воксэок укэ ылыт, тишты ма-улы шывшт-
ышашлык хэдырын 90% тачкэвлэш шывштат, молыжы мулвлэ
вэлэн дэ мулвлэ кыцкымы араваэш шывшталтэш. Корныжы кы-
вакшман моло агыл, сола лоштышы корны гань, рок корны вэлэ.

Кэчывал вэлнышы Китайжы кырыкан сандэлык худа корнан
ылэш. Тишты вэйт корны йажо. Тишты тамаңар мыльион эдэм
сакой хэдыр намалмашты ылыт. Кэчывал вэл Китайышты шуку
хэдыржымок вэйт корны мычкы шывштат, шывштышы суднав-
лэжы пар аль мэханьикы машина сила дон ак кэн, ниным эдэмвлэ
кэрэмдон шывшты.

Халавләштӹ пасәжирвлажым дә хәдӹрвләжымәт „рикшывлә“ кок араваан изи аравазш кыцкәлт шывштат.

Транспортын тәләнъ варварски срдстважым пәрэгән урдымашыжым ровочый сила пишок шулдәкән ылмыдон вәлэ ынгылдараш лиәш. Ик киломәтырәш вәрйшкы ик тонн хәдӹрым „кульин“ (намалшын) пулышыжы вӹлән нәнгәшш 4 копәкәш шагәләш, мул вӹлән нәнгәмӹлә гынь, 10—11 копәкым тӹлымӹлә. Тәнгә кәчӹвәл вәл Китәйӹштӹ ыләш.

27-шы карт. Китәйӹштӹш транспорт.

Китәйӹн ма-улы йәшнӹмӹ кымдәмжӹдон дә шывштышашлык хәдӹржӹдон кӹртнӹи корны кытшым тӹрәштӹрән анчымыкы, кӹртнӹи корныжы пиш чӹдӹ ыләш. Ма-улы кӹртнӹи корныжы 17 тӹж. км. нӹрӹ вәлэ ыләш. Чӹдӹ дә корнышты кашшы паровозвләжӹ моло пиш когонок тоштәмшӹвлә ылыт кӹнӹәт, Китәйӹн экономикӹштӹжӹ тидӹжӹт пиш кого значәнӹн ыләш. Тидӹ мычкы пиш шуку пасажирвләм, войскам дә мол хәдӹрвләм вӹргӹн вӹрӹшкы шывштат.

Китәйӹштӹ (ӹшкымжын ылшы) кого кӹртнӹи корнывләшток Бәйпингӹц (Пәкингӹц) Ханькоу халашкы кәшӹ дә Бәйпингӹц Тянь-Цзинь халашкы кәшӹ корнывлә ылыт. Ти корныжы Тянь-Цзинь халагӹц кәчӹвәл вӹкӹлӹ — Шанхай докыла дә иытпәл вӹкӹлӹ — Мукдән докыла важын-важын шӹрлӹ. Манчжури гач СССР кидӹштӹ ылшы (ирвәл Китәй)кӹртнӹи корны (КВЖД) кӹә, ти корным СССР Китәйдон иквӹрәш лин вӹктӹрӹт.

Китайышты шуку кыртны корныжок вэскит капиталыствлă ыштымы ылэш. Пасна районвлăшты хозаланышы гэнъэрал цуавлă ыштымы корнывлăм ышкэ кидышкышты нăлытат, кыцэ мыштат тынэ кычылтыт. Сэдъндон вэт кыртны корны транспорт сымбыр-нйшаш мычнок ылэш.

Покшалнышы дă Кэчывăл вэлнйшы Китайышты рэкăвлă дă йори капайымы каналвлă пиш кого значенъан ылыт. Ти шотышты сэк пйтăриш вяржок Йанци рэкăлан вазэш.

Йытпэл вэлнйшы дă кэчывăл вэлнйшы Китайышты Тянь-Цзин халагыц Йанци рэкă йактэ, тангыж тйр сир мыкы, мир вйлышы сэк кого канал капайэн колтымы, тидын кытшы 1700 км. тидым кого канал маныт. Тиды Китайышты кыртны корнывлă вăкшмешкы, шукердок калайымы ылынат, экономикыштыжы пиш кого значенъан ылын. Кызыт ти кого каналым прамой анчымаш укэат, шуку вярэок прохотвлă молат каштын ак кертэп.

Китайын йытпэл дон вадывэл лоштышы пэлэпустинъан вăрыштыжы вэрблутвлăдон кашмаш, хăдыр шывштымаш кого значенъан ылэш. Вэрблут караванвлă лач когонжок Калган гач Монголышкы дă Синь-Цзанышкы кэат. Кызыт ынде ти корнывлă мыкы автотранспорт кашташ тынгалын.

Тангыж вйт корныдон кашмаш слăпкан развивайалтын. Сэк кого портвлăшты вэскит капиталыствлă кидышты ылыт. Тэхэнъ портвлăшты Шанхай, Кантон, Гонконг ылыт. Китайын ышкым-жын торгэйыш пашă видымы флотшы тангыж вйт корныдон шывшташ кэрăл хăдырын нйл пайышты ик пайжым вэлэ (тиды-жымат эчэ сир тйр мыкы вэлэ) шывшта.

Мол сăндăлыквлăдон торгэйымаш. Китайын вэскитвлăдон торгэйымашыжы ышкэ лоштышы торгэйымашкыц пишок кого агыл. Война эртымкыжы ти пашă изиш шăрлэн. Вэскитвлăгыц нăлын шывштымы таварвлăн акшы торцынжы вэскитвлăшкы колтымы таварвлăн аккыц кого ылэш. Тиштăкэн мишы айыртэмжы (разныцйжы) Китайгыц вэс сăндăлыквлăшкы ылаш кэшы эмигрантвлă шачмы вăрышкышты окса колтымы шотэш лэвэдăлтэш.

Вэскитвлăшкы лыкшашлык шуку товарвлăжок сола хозайствашты ыштымы товарвлă ылыт: парсын, рок-пукш, нұшмăн кушкышкыц ыштымы ў, хлопок, чай, сакой кавашты, тидывлăгыц пасна ош вулны дă кўаншы шў ылэш. Вэскитвлăгыц тоkyжы кандым товарвлă шотыштыжы 50%-шы промышленыстышты ыштымы товарвлă шотэш вазэш. Сакой машинăвлă нăлмашыжы гынъ, ма-улы нăлмы товарвлă шотын 2,5% вэлэ ылэш.

Китайдон товарвлә вашталтымашты сәк анцылны Йапоньи ыләш, вара тидй паштәк САСШ-вла; Китайлән сакой товарвлә выжалымашышты Англьи дә Индьи ылыт, Китайгыц нәлшывләжй — Гонконг, Франци дә СССР ылыт.

Китайын СССР-дон торгәйймәшйжй чотә йылә шәрлән кән ылы да вара дьипломатычәски отношәнй кужы вәрәмәшш укә лин колтышат, ти пәшә пйсләнәш тынғальй. Кйзйт мьнәшок виәнән. Топлот торгәйймәшйжй Синь Цзән халадон вәлә (Вады вәл Китәй) видәлтйн.

5. Китайын йшкә лоштышы дә мол сәндәлыквлә лоштышы положәнйжй.

Мировой экономичәски кризис мәждународный импәриализм-мьн пәләколоньи ылышы дә импәриализм йшкә систьәмйшкй шывшын шйндймй Китәйлән пишок кого эксйкйм йштән.

Колоньигыц лыкмы сакой сирйолан цилә мир вйлнй әк когон шулдәшт кәнәт, Китәйын мол сәндәлыквләдон торгәййм пәшә видймәшйжй пиш когон пыжлән.

Промышльәныстыштышы цилә отраслыштыжок хәдйр йштймәш чотә когон, чйдәмйн. Кыды-тидй отрасльжы, айыр-тәмйнок тошты отрасльвләжй пишок кого йасыш пырәнйт. Китәйгыц йарыктән шоктыдымы парсыным (парсын сирйом) нәләш пырахымаш, Китәй сола хозайствашты кокон йштймәшйм когон пйсләндәрән шуән. Ёдым кымдәм когон кәтыргән. Киндй ләктйш пиш когон чйдәмйн. Кризис лимйгишән Китәййшты шуку мйльион халык шужән йләт, мйльионын шужән колат. Ма-улы ровочый шотышты 80%-шй пәшәдә кодын. Кризис лимйгишәнәнок Китәййшты рабвләм торгәййәш тынғальйнт.

Ти вәрәмәнок вәскит импәриализм Китәй сәндәлык вйлкй лач ташкән шумылаок пыра. Йаньй йшкә кидйшкйжй Китәйын провинцивләм провинци хәлә ыдырал-ыдырал нәләш. Импәриальистичәски государствывлә лошты Китәйым пайылымы вәрц тә Китәййштыш мадон гыньәт пайан ылышы районым ирсә ик кидйшкй нәлмй вәрц кйрәдәлмәш когоэмйн.

Кйзйтшй вәрәмәштышй ньима коттәок пыдыргән шәләнйшәшлык Китәййштыш лач, ик цаткыды сила — 200 тйжәм әдәм шотлышы коммунист парты вәлә улы. Тидйн шанымашыжы (цәльжй) рашкыды тәр ыләш: Китәййштышй феодалвлән дә буржуазин властым сймйрән шуаш, вәскит капитальиствлән пйзйртән урдым лйвәцйн ләктәш тә Китәйәш ровочыйвлә дон хрәсәнйвлән советски правитлельством йштәш.

ХI-шй плъэнунын рэволюцишй Китаййшй рэволюционный кризис „колониальный мирйн национально-рэволюционный тэрвэньмаштй ылмашты Китаййым сэк анцыл вэрйшкй шагалта“—манын кэлэсймй.

Лач Китаййшй ылшы 18 провинциштй 10 провинциштйжй советский районвлä линйт. Пингдэм шошы, сила нälшй совет районвлäштй Кэчйвäl вэлнйшй дä Покшал Китаййштй ылыт. Советски районвлä кого тьэриторим 50 млн. халыкан ылшым йäшнät.

Совет власть помэшйквлän зэмльäm хрэсәнвлälän пуэн, вэскит капиталыствлän дä йшкймйштйн (Китаййн) гәнйэрälвлän хозаланымашым пйтärä, труйышы халыкым экспотиьируйышы ростовшиквлä ваштарэш кйрэдälэш. Тэнэ йштймйжйдон йшкэ саганжы ровочййвлäm дä хрэсәнвлäm цымыра. Кого силан Красый армим йштэнät, Нанкинйштйшй контррэволюци „правиьэльствын войска ваштарэш пыт шалга, нинйым йшкймжйн тьэриторишкй хозаланаш пыраш ирйкым ак пу.

1929-шй ин империальствлä ййшкырымы сэмйнь гоминдановэцвлä советски полпрэдствы (посольствы) вйлкй звэрвлälä кэчälтйнйт’ мәнмән консульствывлänäm бändытвлälä пыдыртэ-нйт тä Китай гач кэшй кйртнйи корнынам шывшын нälэш цацэвй.

СССР-н Красный армижй Китай гәнйэрäвлän армиштйм кй-тйк вэрэмäшток сймйрэн шумылаок сэвäl колтыш тä тэнэ йштймйжйдон гоминданыштышы кантррэволюци цуца шай-ылны шалгышы империальствлälän СССР кэрэк махань вэрэмәнät йшкэ вэрцйнжй шалгаш тä капиталыствлälän йажо хоро пуаш йämдй ылмыжым йажонок анчыктыш.

Вивытвлä.

Китай мировой империализмйн мир вйлнйшй сэк кого пэ-лэколонишкй сарймй, шайылан котшы сола хозäйстваан сändä-тлык ылэш. Сола хозäйстваштыжат, промышльэныстыштыжат транспортыштыжат, цилä вэрэок эдэм сила дон сэк когончок пäшä йштймämш ылэш. Китаййштй промышльэнысть ййрйм-ййр-вäшок шäрлйдэ, шäрлäшйжät тьэкстыль промышльэнысть тä рок логйц кэрälвлä лыкмы промышльэнысть вэлэ ылэш. Йшкэ лоштышты кйрэдälмäшлän вэскит империальствлä палшатат, гәнйэрал цуцäвлä лоштышы кйрэдälмäш пиш кужын шывшыл-тэш. Империальствлän кравымашыжы дä цäрнйдймй войнажы халыкым пиш когон худа йлймäшкок шоктэнйт, халык йашток кйцйзйлä йлймäшкй шон. Китаййн тэхәнь положәнйштй ыл-

мыжы импэриалыствлалән, айыртэмьнок Йапоньылән Китайым кыраваш пиш йажо йөн ылэш. Кэрэк тэхэнь лэлы положэньы ылэш кыньят, ровочыйвлә дә хрәсәнвлә буржуази вашгарэш пишок патырын кырәдәлйт. Ти кырәдәлмәшштыдон Китайын чотэ кого тьэриториэш совет властым йштэнйт.

Йатмашвлә.

Китайын составшы махань ылэш? Китайын ма-улы кымдәмжын дә пасна чәстәвләжын пйсмәнвләшты кыцэ, кышэц эртат? Махань рэкәвлән бассэйн-вләшты Йытпэл вэл Китай, Пркшал Китай дә Кэчывәл вэл Китай ылыт?

Ти чәствлән цэнтйрйштым анчыктыда, махань вәрйшты ылыт? Созэтски Китай ылмы вәрйм картышты анчыктыда, махань вәрйшты ылэш? Китайыш-тышй сола хозайства махань айыртэмән ылэш? Йытпэл вэлнйшй дә Кэчывәл вэлнйшй Китайышты махань киндывләм шуку удат? Рэмәсльәнныквлән пашә йштймәшшты махань значәнйән ылэш? Промышльәнныстан районвлә дә про-мышльәнныст цэнтйрвләжы кышты ылыт? Транспортшы махань айыртэмән ылэш? Китань махань кого гаваньвләжы дә ти гованьвлә тагыжвлә гач махань сән-дәлйквләдон пижыкым кычат?

III. Инды.

1. Циләлык пәлымәш.

Инды Ази матьэрикын сэк кого пәлэострокшым — Индостаным йытпэл вәкылә Гималай кырыквлә йактэ шывшылтшы вәрйм йашнә. Англин колоньи ылшы Инды сагашкок Англи шывшын вәлмй Индостан пәлэострокын вадывэл вэлнйшй чәстә-йжым — Бирма пижыктымй. Индым кэчывәл вэцын Инды окэянын кок вйт лыкшы — вадывэл вэцын Омански вйт лык-тә ирвэл вэцын Бәнгальски вйт лык мышкыт. Тидым йытпэл вэлнйжы Афганьистангыц тә Тибеткыц Гималай чотэ кукшй кырыквлә айырат, йытпэл дон вадывэл лошты ылшы Пәрсигыц — Сольимановый кырыквлә кйдәштат. Йытпэл дон ирвэл лоштыжы Инды Бирмы гач Сиам корольэвствыдон пйсмәнәшлә ылэш.

Индын цилә кымдәмжы 4,9 мыйльион квадрат киломәтыр, цилә халыкшы 350 мыйльион эдәм нәры ылэш.

Индын сэк кого халавләжы: вадывэл вйт тйр сирйшты Бомбэй, ирвэлнйжы — Калькутта (коктышштыжат 1, 2 мыйльион эдәм рәды йлә), Индын йытпэл вэлнйшй чәстәштыжы Дзэлы Индын админьстративный цэнтйржы.

2. Природын условивләжы.

Инды вйльвәлжы стройалтмы сәмбньжы анчымыкы шуку-жок — пәлэострокшы цилә хәләжок манаш лиэш — ик поратка

күкшйцән (250 метър йактэ) кырык лапата ылэш. Тидым Дьэкан лапата манын лымдәт. Тиды ирвэл вэкылә тайынэн шывшылтмыжыдон ирвэл дә вадывэл вэлнйшы вйт сирйштй ташкалтышан кырыквләшкй сәрнәлтэш. Ти кырыквләм Гат маныт. Индын әвәсир ылшы чәстәжй лап вәр ылэш, ти лап мычкы Гималай кырыквләгыц йогаш тйнгәлшй Инд рәкә (вадывэл вэкылә), Ганг дә Бромапутра (ир вэл вэкылә) йогат. Ти лапәмым йытпэлвэцын, пүгылә, каклякан 2000 километърәт утла шывшылтшы Гималай кырыквлә әрән вазыныт. Ти кырыквлән шуку нәрышток 8 километърәт утла күкшйцәш вәрдон шывшылтыт. (Эвэрәст кырык 8,8 километър күшйцән ылэш). Гималай кырыквлә вйләц шуку вәрәок ләднйквлә йыжнат. Пәрсидә Афганьистан вэц тә Индо-Китай вэц Сәвәроиндийски лапәмым тәнгәок кырыквлә әрән пиштәнйт.

Индын климатшымик вэцынжй широта сәмынь (тидын кэчйвәл вэлнйшы чәстәжй тропикйштй, йытпэл вэлнйшыжй тропик сагашы пойасышты ылэш), вэс вэцынжй муссон мардәжвлә пәли (тәлым) әвәсиргыц окәәнйшкылә, пәли (кәнгйжым) окәәнгыц әвәсирйшкылә йфйлышы мардәжвлә сәмынь пәлдйртәт. Сәк үштй тйлзйн (йанварын) икпоратка тьэмпәратурыжы 25° шокшы ылэш, сәк шокшы тйлзйвләштйжй (кэчйвәл вэлнй — апрәльйн, покшалнышы дә йытпэл дон ирвэл лоштышы чәстәштйжй — майын, йытпэл дон вадывэл лоштыжы — июньын) 30° ылэш. Муссон мардәжвлә шалгатаг, атмосферә осадкы пиш шукужок кәнгйжым вазэш, Дьэкан кырык лапатажы ййр күкшй вәрвлә ййрок ылытат, сәндәлык покшакыжы йурвлә чыды миәт, кырык тйрәшок йурыя, шөрлән кәят. Пиш шуку осадкыжок Бәнгальски вйт лыкын вадывэл сирйштй дә йытпэл вэл сирйштй вазэш, тиштй и мычкы 1200 сантиметйрйшкй шоэш. Дьэкан кырык лапаташтыжы гйнь тиды 250 сантиметйр йактэ чыдәмәш, Инд рәкәгыц ирвэкылә Тарр пустынйштй 10 сантиметйр йактэ чыдәмәш.

Индын вйлвәл рокшы (ошма рока Тарр пустынй гйц пасна) молжы шукужок шачышым пиш йажон пушы ылэш: тиштәкән шим рок, йакшар рок (краснозём) дә льосс рок улы. Климат тә вйлвәл рок условивлә пиш йашо ылытат, сола хозайстван сакой культурвләм — шадәнгым, рисым, хлопокым, джутым, каучукан кушкышым, сакырлык тростникым, чайым, кофәм дә молым войаш пиш йажо йоным пуат.

Индыштй рок лывәлнй ылшы кәрәлвләят пиш шуку улы. Тидын хозайстважы колонйи ыләшәт, хозайстважы розвивайалт шотәят, кәрәлвлә лыкмаш тә ылмы вәрйштым моло цилә пәлән

нәлмәш молы йажон шйндән шоктымы агыл. Куаңшышў запасан вәржы сэк когончок Индостанын йытпәл дон ирвәл лоштышы дә покшал вәрйштышы чәстәвләштй ыләш; кйртнйк — покшал вәрйшты дә ирвәл вәлнйшы, вйт тйр сир мычкы; марганьц — центральный дә кәчйвәл вәлнйшы чәстәвләштй; шортнйк — пәлэострокын кәчйвәл вәлнйшы чәстәштй; санзал — вадывәл вәлнйшы дә ирвәл вәлнйшы вйт тйр сирвләштй, йытпәл вәлнй дә Бирмашты; ньәфтй — Бирмйшты; брильянт — Индостанын кәчйвәл дон ирвәл ло кытлашты ылыт.

3. Истори дә географи очерк!

Инды тошты культуран сәндәлкй ыләш. Тиштй промышльәнысть моло Йэвропыштышы государствәлә [феодализмгйк капитализмйшкй ванчымы годымок эчә йажон развивайалтшы ылын. Индышты йштймы сакой коэмвлә, шин, шортнйкн хәдйрвлә, жәмчуг та сакой косир хәдйрвлә моло тйнәмок эчә Йэвропышты пәлй ылыныт, нинй Индын пайанжым йажонкок йнәндләрәнйт. Сәдйндон вәт XV ды дә XVI-шы курымвләштй Йэвропын торгәййшй капиталыствләжкй когон пайаш вәрйм мошашланән, ирвәлнйшы дә кәчйвәл вәлнйшы сәндәлкй вләм кыраваш та йшкә кидйшкышты нәләш тйгәлйнйт. Индышкй Испаньин Португалйин дә Итальян купәцвлә (капиталыствлә) пыраш тйгәлйнйт. Колумбын, Магәлланын дә Васкодә Гаман сәндәлкй ййр кашмашышты дә махань сәндәлкй вләм моло момашышты, прамой пәлән шотымы Индышкй сир корныдон Малый Ази гач, Арави дә Пәрси гач ошман пустыньвлә гач моло кәмй корны вәрәш тагыждон кашмы шулдаш, йажо, нйма лүдйш укәән корнын кычәлмәш ылын. 1517-шй ин Васко дьә Гама Африкй ййр Индышкй тагыж дон кәмй корнын пачмыкы, Йэвропыштышы купәцвлә тйшкй кәаш тйгәлйнйт та тйшәкән йшләнйшты йарал колонывләм йштәнйт. Тәнә пйтәриок Голандйштыш купәцвлә кәнйт та тйшкй аңыц мишй Испаньин купәцвләм Йэвропышты аңыц торгәйймәш видймәшкйк карәндәнйт. Голандйштыш купәцвлә пәштәк Франция дә вара Англин купәцвлә тйшкй шыралтыныт. Англин купәцвләжкй изин-ольән мол купәцвләм Индыгйк воксәок карәндәнйт та Индыдон торгәййм пәшә видймәшйм циләок йшкә кидйшкышты роалтән нәлйнйт. Тидй пәштәк Индыдон торгәйймй пәшә видәш, Ост-Индски компаньим йштймйкй, тидй торгәйймәшйм вәлә агыл, польтыкй пәшәмәт кидйшкыжй нәлйн, тидй йшкымжйн хәдйр оптымы вәрәлә (склатвлә) оролаш сакой сооружәнывләм йштән, Англин правитъәлствыжы дә войскажы палшымы сәмйнь Индыштышй кнәзәвлә лошты войнавләм видйктән, кнәзәвлә лошты сакой договорвлә йштймәшкй нәржйм кәрйн, йшкә статьяжы йштйктән. Ост-Индски компанй тәнә пәшә видймйжкй пәштәк та войнавлә шалгымы лошты 1846-шы иәш Инды цилә хәләок Англин кит лывәкй нәлмй лин.

Англин пайан ылышы Индышты хозяйанымашыжы сәдй кыравымаш вәлә ыләш: кәләсән мыштыдымы кого налоговлә түйәктймәш, сакой хәдйрлән йори әкйм шәргәштәрымәш, тйштйшй халык шотәш сакой чиновниквләм урдымаш, войнаәш лишй роскоствләм түйәктймәш, тйштыш халыкым нйма шотәшәт пиштйдә эксплоатьируймаш, Индышты пораткан развивайалтшы кустар промыш-

льэныстыым пыдыртымаш, халыкым цилä статыан зорайымаш — тэвэ Англин хозаланымашыжы маханьы ылын. Ти пашавлэм ёлымашышкы пыртэн мимыштё годым арэствлэ, казнёвлэ, пушмашвлэ, сола-сола халä пйтäрымашвлэ дä молыв-лääт ылыныт.

4. Халык хозайства.

Индыи хозайства видымё характержыдон аграрный сандалёк ылэш. Солавлэштё ма-улы халыкын 90%-шы ёлэ, сола хозайства пашаштыжы 73% ровотайат. Тэвэ тидын мычыцок Индыин мол сандалёквлäдон торгёйымашыжым йажон пäläш лиэш: Индыи ёшкэдоцынжы мол сандалёквлäшкы хлопокым, джутым, чайым дä сакой пырцым лыктэш, йал сандалёквлäжыгёц ёшкэдокыжы сакой коэвлэм, металым, машинäвлэм, нэфтёгёц ёштымё продуктвлэм шывшта. Индыилан индустриäнгаш Англии нимахань ирёкымät ак пу, ёшкымжын промышлэныстышылан сирёо дä киндё пушы сандалёк вәрэш кычэн урдаш цаца. Индыиштё Англии хозаланымашыжы Индыи хозайстван цилä отрасльвлäшток пыт пälё ылэш.

Сола хозайства. Индыин сола хозайства пашаштышы лач пиш пälё характержок кызыт йактёок пэрэгäлтшы феодалыизм сэм ылэш. Сэк пйтäриок, Индыин цилä тьэриторижы мычкы 600 нәрё тыштышы (туземный) кнъäзёвлэ ылыт, нинё кидёшты Индыин ма-улы тьэриторижын кым пайышты ик пайжы ылэш. Тэвэ ти кнъäзёвлэ цилан сэк кого помешёквлэ ылыт, цилан Англии кит лывäлнё ылыт. Нинё кидёшты ёшкэ кнъäжествыштышы землäн 40% землэ ылэш, молыжат помешёквлэ кидёшток ылыт. Кнъäзёвлäжы дä помешёквлäжы ёшкэ землäштым тыгыды участкэш пайылен шындätät хресäньвлälан тärэш пуат, тärжым гынь оксала, киндёлä моло чотэ когон тарват. Тиды ситёдымашэш сакой погымашвлэм эртärät (шамок толшы помешёкын пйтäриш эргё шачмы годым, сүан годым, помешёк колымыкы дä мол вир-влäдонат шуку погат). Тärэш нälшы хресäньвлälан помешёк ёшкэ судья ылэш. Кнъäзёжы гынь судья вэлэ агыл, тиды законвлэм лыктэш, ёшкымжын полицийы улы, хресäньвлäгёц налогым пога (ти пашажым Англии чиновниквлäштё цилä контролируйат). Индыин мол чäстяштыжы кнъäзёвлэ укэ, Англии шындымё губэрнатыр вicktäрымё провинцивлэ ылыт. Феодалыизм готшыла äгä-йёрäн пашä ёштымашым видёшы дä земл-äm тärэш нälын ёлёшы хресäнь халыкан вәржы йытпэл дон ирвэл лошты Гималай кырык лап мычкы Бирма йактэ ылэш. Мол провинцивлäштыжы ёшкэ землään хресäньвлэ улы дä нинён äшнымашыштыжы тиштышы ма-улы кымдэмын 30% нәрё

вэлэ ылэш. Хрэсәнвлән участкывләжы пиш тыгыдывлә, йшкэ сэмйаштым пукшэн лыкташат ак ситы. Ты вэрэмәнок тэвэ ик лаштык кулаквлә, помэшйквлә дә ростовшиквлә кидышты шуку да сәк йажо зэмльә ылэш, циләжы 70% ылэш. Тэвэ тэхән рай-онвләшты хрэсән халык пайанвлән кавалашкы (ашламышкы) пыра, йшләнжы ситыдымь зэмльәжы вьлән тәрэш нәләш кэлэш, кулак тә помэшйк кит лывәкы лимылә, тәрэш нәлмь тәрэшйжы тўлымылә, ростовшиквлә дә торговойвлә кит лывәкы лимылә, нинь хрэсәнвлән әрймәш оксам пуат тә тидыгыц продукцижым лач такэш нәлтымәшкыц вэлэ изим окса пуэн нәлыт. Тэхән по-ложәнйшты йлымәш курым мычкы шужән йлымәшым йштэн дә халыком пиш шуку колымашкы шоктэн (угыц шачшы 10 әдә-мышты 7-шы кола). Сола хозайства йажон развивайалт ак кәрт, кинды ләктыш пиш чыды. Вәс вәцынжы гынь, хрэсәнвлә кыцы-зы гань йлымәшым йләтәт, йшләнйшты кәрәл промышльэнысть йштымь хәдйрым нәлын ак кәртәп, тиды мычыц ринкышты ньи-махань хәдйрәт ак кә. Хрэсәнвләм цилә вәцынок пиш когон эксплоатируйатат, нинь лошты рэволюци вәрц кырәдәлмәш шәрлән шәрлә. Хрэсән халыкын востаньывләм кнәзъвлә дә помэшйккә тәмдәт, ниньлән хрэсәнвләм тәмдәшйжы Англьин империализм пыт палша.

Сола хозайствашты войымы культуывләжы сакой йиш ылыт.

Пырцән киндывлә. Атмосфәр осадкы когон вацмы вә-рышты рис кушкәш. Рис кушмы вәржы — Индостанын вадывәл вәлнйшы дә ирвәл вәлнйшы вьт тыр сир мычкы, Ганг рәкә мычкы дә Бирман цилә кымдыкәшйжок манмы ганьы. Шадань кушман районжы йытпәл вәл Индыи цилә хәлә дә Инд рәкә бассәйн ылэш. Просы пиш когонжок Дьэкан кырык лапатаи вадывәл вәлнйжы дә йытпәл дон вадывәл лоштыжы йажон кушкәш.

Тьэхнычәски культуывлә. Сакырлык тростник Индын йытпәл вәлнйжы лач цилә вәрәок войалтәш, сәк когон-жок Гималай кырыквлә лывәлнй дә Ганг рәкә мычкы войат. Хло-покшым Индын кәчывәл вәлнй вьт тыр сирын ирвәлнйшы покшал турә, пәләострокын йытпәл дон вадывәл лошты дә вәрын-вәрын йытпәл вәлнйшы (авәсир) чәстьашты шындәт. Джут (вырәнвлә, кәрәмвлә дә канатвлә пынаш йарал мушан кушкыш) йытпәл дон ирвәл лошты дә Ганг рәкә пайылалтыш вәрышты кушкәш. Чайәт йытпәл дон ирвәл лошты Бирма пйсмән лишнй когон шәрлән, табакшы — ирвәл вәлнйшы вьт тыр сирын пок-шал вәрышты дә йытпәл дон ирвәл лошты шәрлән, опиум — Дьэкан кырык лапатаи йытпәл вәлнйшы чәстьаштыжы куш-кәш.

Промышльэнысть. Индьин промышльэныстьшы когон развйайалтшы агыл. Война йактэ Индьиштй тыгыды, кустар промышльэнысть когон шярлэн ылын. Вара ти промышльэныстьым Англин тйшакэн йштймй промышльэныстьшы когон лаксыртэн. Индьин кустар промышльэныстьшы йшкэ сандалькйштышй сола ло ринкйвлэш кэрал хадйрвлэм (авшат хадйрым, столяр хадйрым, ыргым хадйрым, молымат) йшта ылын аль вэскитвлэшкй колтышашлык йажо хадйрвлэм (көвырвлэм, парсын коэм) влэм, мэтальгыц йштймй сакой тйрлэцән хадйрвлэм да молымат-йамдйла ылын. Индьиштй фабрикйшты йөндарйшй производствыжы лач джут йөндарйшй вэлэ шярлэн да тидйжат эчэ цилә Англиштышй капитальствлә кидйшты ылэш. Тидй лошты рок лйвәц лыкшы промышльэныствлә — куйаншй шу лыкмаш, нйэфты лыкмаш та молы лыкмаш изиш шярлэнйт ылын.

Мировой война лошты Англин промышльэныстьшы войнәш кэрәвләм вэлэ ровотайән да Индьишкй йшкэ хадйржйм колтән керттә. Ти вэрәмән Индьиштй йшкймйштын хлопоккйц пупумажный йштйшй промышльэнысть Йапоньинймәт эртймйла шярлән кән, 8,7 мйльион шйдыр ровоташты ылыныт. Войно-стратйегически положәнйым ашйшкй пиштән Англи йшкэок Индьилән мэталурги да вагон йштйшй промышльэнысть йштәш палшән. Война эртймйкй ти завоствләән нйимахань заказат укэ линәт, нинй пиш худа положәнййшкй пырән кәнйт.

Хлопоккйц пумажый йштйшй промышльэнысть шярлйшән цәнтьрвләжй: Бомбей да Мадрас, джут промышльэныстьын — Калькутта. Мэталурги производствын цәнтьржй Джамшәдпур (Индьин покшал кытлтштыжы), мэтал йөндарйшй промышльэнысть цәнтьрвләжй — Бомбей да Калькутта ылыт.

5. Йшкэ лоштышы положәнйжй да рэволюци вэрц тәрвәнйлмәш.

Индьин Англин колонйжй ыләшәт, тиштй Англи шагалтымы гәнйэрал-губэрнатыр видә. Тидым (гәнйэрал губэртатыржым) Индьин вицэ-король манын лымдәт. Тидын кит лйвәлнй провинци виктарйшй Англи шйндймй цилә губэрнатырвлә да тйштышй 600 кнйәзь ылыт. Вицэ-корольжат, губэрнатырвләжәт та кнйәзвләжәт циләнок Англи капитальствләән йарымыла да нйнйлән кого париш нәлын кертмйла йшкэ пәшәштйм икышын видәт. Нинйн сандалькйм эксплоатируйымла видймәшйты Индьин халыкым пуктышй полйтыкйшты Индьиштйшй котшы феодал-кнйәзвлән да помәшйквлән полйтыкйдон иканьок ыләш, Сэдйндон вәт феодалвләшты да помәшйквләшты английски

империализмън йажо сойузынъкышты ылыт. Индын буржуа-
зижы гынъ английски капитализмън вастареш ылеш. Мам
вара, Англин капитализмън ниньлән лишашлык паришым
цилă кидышкышты нăлыт, нинь ук ылыт ылгэцй, ма-улы пари-
шыжы цилăок Индиштышы капитализмън лиеш ылы дă Ин-
дын промышльэнысть развивайалташ аптыртат, сэдбндон тиш-
тыш буржуази ниньн вастареш ылеш. Индиштышы труйышы
хресаньвлән дă прольетариатын интьерэсышты совсэмок вэсй
ылеш, нинь вэскит капитализмън вастарешат тă Индиштышы
феодалвлă, помэшйквлă дă буржуази вастарешат пыт кыредăлыт.

Война эртымькы, Англин капитализмън промышльэныстышы
эчэ Индын промышльэныстышым ышкэ сандăлыкыштышы нăлын
шоктымы рыноквлăжыгыц пызьртэн лыкмыкы, Индиштыш класс
тон класс лоштышы кыредăлмаш пыток пйсэштйн. 1929-шы ин-
тынăлалтшы кризис сэк пйтăриок Индыгыц вэс сандăлыквлăшкы
лыкмы хăдырвлăлән акым когон шулдэштăрэн; вара – ышкэ хăдыр-
жым выжалышашланэн Англим кыредăлмашкы пыртэн дă сэк
пачэшйжы мировой кризис Индиштышы труйышы халыкын
ылымашыжым пишок худаэмдэн.

Война эртымькы класс тон класс лошты тырын ылымаш
пйтымь сэмьнъ, английски капитализмън вастареш видымь
национально-освободительный движеньы когон шарлаш тынă-
лын. Ти движеньым Индиштышы буржуази ышкэ вуйлалтэн.
Англыгыц Индым колоньыгыц доминион ыштăш тă Индышкы
выжалаш кандымы хăдыржылән пошлыным когоракын тўлыктăш
правам пуаш пыт тэргымь ылын. Ти тăрвăнымашым, тэргымă-
шым вуйлалтышы — Ганди — Англиштышы хăдырлән бойкотым
ыштэн, протъэствлăм, рэволюцивлăм вастареш сирэн.

Вэскит капитализмън вастареш видымь национально-осво-
бодительный движеньышкы тăрвăнымашкы рэволюци вэрц
шалгышы труйышы хресаньвлă дă прольетариат пижынйт. Нинь
Англин капитализмън вастареш кыредăлмь лошток, ышкы-
мыштын буржуази вастарешат кыредăлмаш тынăлынынйт. Рэво-
люци вэрц шалгышы прольетариат тă хресаньвлă сола хозай-
стваштат, промышльэныстыштат, кыртныи корнывлăштат пиш
шырэнук забастовкывлăм ыштăш тынăлынынйт, тидй лошток
пичăл кидă шагал востаньывлăм шуку ыштэнынйт. Ганди дă
буржуази прольетариат тă хресаньвлă рэволюци ыштымашкыц
лўдын колтэнынйт, йылэрăк Англин империализмдон мирейаш
талашнынйт. Кызыт Индиштыш рэволюци вэрц, капитализмьм
шўэштăрэн колтымы вэрц рэволюцияншы прольетариат тă экс-
плоатируйымы хресаньвлă пыт шалгат.

IV. Индо-Китай сәндәлӣквлә дә Индоньэзи.

Индо-Китай пәлэостроқышты тәвә махань сәндәлӣквлә ылыт: Ирзәл вәлнй Франция колоньжы — Французски Индо-Китай; вадывәл вәлнйжы Англын колоньы — Бирма, админьстрагивный видьмәш сәмьн Индын составышкы пыра, ти кок колоньы лошты Сиам корольэзствы, тидь Англын дә Францин влййаньшты ыләш, кәчывәл вәлнйшы Малакка пәлэостроқышты дә тидь лишыл остроқвләшты Малайски (аль Малакски) государствы влә маньы, Англын колоньивләшты ылыт.

Индо-Китайгьш кәчывәл дон ирвәл лошкыла дә ир вәл вәкылә Австралы әвәсир лишкылә, таманьар тыгыды остроқ цуца улы, ниньм иквәрәштәрән Малайски архипәлаг аль Индоньэзи маньыт. Ти цуцашты лач кого остроқвләжок Зонд Кого остроқ цуца (Борнэо, Суматра, Ява Цәльэбәс), Ниньм иквәрәшйжы Голандьин Ост-Индьи маньыт, (ти шоткыч Борнэо остроқын йытпәл вәл чәстәйжы вәлә айырла, Англын ыләш), әчә САСШ-влән колоньшты Фжильипин остроқ цуца ылыт.

Индо-Китайын дә Индоньэзин вьлвәлшты кырыкан ыләш. Индоньэзиштышы остроқвләшты пиш шуку вулкан улы.

Индо-Китай дә Индоньэзи тропикшты дә тропик сагашы зоньшты дә муссон мардәжвлә ыфьлымь вәрйшты ылыт. Тишты атмосфер осадкы пиш шуку вазәш. Вьлвәл рок пиш йажо, ўдьм кушкышвлән кого ләктйш пушан ыләш, кушкышыжы гьнш пиш шалдыра дә пайан ыләш. Пиш шәргәкән пушань кушшан шьргьвлә чотә кого кымдәмь йәшнән кушкын шалгат.

Ти сәндәлӣквләшты циләштйжок рок лывәлнйшы кәрәлвлә пиш шуку улы. Индо-Китай — кўәнгш шўлон, цинктон, ош вулныдон, фосфориттон пайан ыләш; Бирмашты ньэфтй, цинк, вьргәнй, вулны, рубин шуку улы; Малакышты — пиш шуку запасан ош вулны, тәнәок шөртнй, кўәнгш шў, кьртнй марганец, вольфрам, ртуть тә вәсывлә шуку улы; Сиамышты — вольфрам, кўәнгш шў, шөртнй, ош вулны, рубин; Индоньэзишты ньэфтй, кўәнгш шў ош вулны, кьртнй, шөртнй, платина, шәргәкәш кў шуку улы.

Индо-Китайын дә Индоньэзин экономикшты империальистьически сәндәлӣквләштышы капиталыствлән хозаланән шыкланьмашыштыдон, кого феодалвлән дә помәшйквлән вуйлалтымаштон, халык пиш кого нуждашты ылымьдон дә сола хозәйстваан сәндәлӣк ылымштыдон характеризуйалтәш (пәлдйрнәлтәш).

Сола хозәйствашты сәк когон шәрлйшы культуывләжы: Франци кидйшты ылшы Индо-Китаййшты дә Бирмйшты — рис ыләш, тидь ма-улы ўдәш йарал кымдәмьн 90%-шым йәшнә, тидь пәштәк плантацивләшты воймы культуывлә — каучук, сакрылык тростник, хлопок, чай, табак, туговый пушань, кофә ылыт. Сиамышты — рис, сакрылык тростник, кокос пальмы; Малакышты — каучук, тидь каучук йәмдйлымьжыдон мир вьлнй сәк пьтәриш вәрйшты шалта, тидь пәштәк кокос пальмы ыләш; Индоньэзишты плантацивләшты воймы культуывлә — сакрылык тростник, каучук, кофә, какао, чай дә пьрцән киндывлә — рис, кукурузы ылыт.

Землядымь дә чьдй земльәән хрәсәнвлән ылымәшшты Китаййшты дә Индыштышы хрәсәнвлән ылымәш каньок ыләш. Йевропыштышы капиталыствлә хозаланьмы плантацивләшты тыштышы халыкан ньәвәля рэвотайыктат, пәшә йштәш пәш шот моло укә, ровотәйн кәртәдймвләм когон шит.

Промышленность пиш слапкан развивайалтшы ылэш, рок логыц анцылны анчыктымы кэрәлвләм лыкшы промышленность изин шәрлән дә йөндәрйшй промышленность — качкыш йәмдйлышй (сакыр, кофэ дә чай бштйшй), табак йөндәрйшй дә изиш тьэкстыль промышленность шәрләлән.

Индо-Китай дә Индонези сәндәйлквлә империальствлән сакой хәдйр выжальмы ривкйштй дә париш нәлшәшләнән капитал пумы вәрйштй шотышты ылт.

Война эртймйкй дә айыртэмйнок кризис лимйкй, Индо-Китаййштй дә Голандын Ост-Индйштй рэволюци бштймй вәри кырэдәлмәш когон шәрлән кән.

Ти сәндәйлквләштйшй кого халавләжй: Франция Индо-Китаййштй — Ханой, Сиамышты — Банкок. Малайски госуларствывлән — Сингапур (острокыштыгы мировой порт тә Английн войено-морской базы), Голандын Ост-Индйштй — Батави (Иава острокышты), Филиппин остроквләштй — Манила ылт.

V. Афганьистан.

Афганьистан Центральный Азийштй Индй, Пәрсидә СССР лошты ыләш. Тидй йәшнймй кымдәмжй 600 тьжәм квадрат километйр, 8 мйльион эдәм йлә.

Былвәлжй сәмбйн анчымыкы тидй кырыкан сәндәйлк ыләш. Гиндукуш кукшй кырык тидйм кок лаштыкәш айыра. Климатшы континьентальный.

Кәчйвәл вәлнйшй чәстәйжй кукшы стәпән дә пустинән область ыләш. Тиштй вәргйц вәрйшкй волькым кйтән, урдән каштыт. Йытпәл вәлнйжй сола хозайства пәшә — аңа-ййрән пәшә шәрлән. Ти сәндәйлкйштй феодализм, дә халык йиш сәмбйн йлмәш силән ыләш. Афганьистанышты урдымы волькшы — шарыквлә дә вәрблүтвлә ылт. Сола хозайстваштышы когон шәрлйшй культуывләжй: шәдәнгй, кырыканрак вәрвләштй ыржа, шож, лапатавләштй — фруктивлә, тәгәок хлопокым, рисйм искусствәнй лывыртымы вәрәш үдәт. Промышленностьшы кустар промышленность вәлз улы.

Афганьистан тагынамшәнок Английштйш империализмйн пыраш цацимы вәр ыләш, тидй сәндәйлкйштйжй вуйлалтән шалгышы феодавләлән кого вльйәнйим пуа.

Афганьистанын кого халавләжй: Кабул — Афганьистанын тйг халажы, кәчйвәл вәл чәстәйштй ыләш, Гәрат — йытпәл вәлнй.

VI. Тибәт.

Тибәт пәрви Китаййн составышкы пыра ылын, кызыт Китайгйц айырлән дә Английн зависимостьшты ыләш. Йәшнймй кымдәмжй 2 мйльион квадрат километйр, халыкшы 2 мйльион эдәм нәры.

Рельефшй статйан тидй чотә кого кырыкан сәндәйлк ыләш. Климатшы — континьентальный. Пәләпустин гань сәндәйлк ыләш.

Хозайстважын кого отрасльжы — вольк урдымаш, Шарыкым, йаквләм буйволвләм дә вәрблүтвләм шуку урдат.

Тйг халажы: Лхасса.

VII. Пәрсидә.

Пәрсидә ирвәцйн Индй дон Афганьистан лошты дә вадывәл вәцйн Турци дон Ирак лошты ыләш. Тидй йәшнймй кымдәмжй 1,6 мйльион квадрат километйр, халыкшы 10 мйльион эдәм. Пәрсин пйсмәнжй кәчйвәл вәлнй Индй окәдйнй Пәрсидски вйт лык тйр мычкы, йытпәл вәлнйжй СССР пйсмән тйр мйчкы

дә Каспий таңыж гач эртә. Пәрси кытын-торэшын пьчкәләлт шьшшы Ирански кырык лапатам йәшнә. Кльиматшы континьэнтальный. Пәрси пиш шуку ньэфтй запасан ыләш; шуку ньэфтйжок кәчывәл вәл чәстьаштй. Рок лоштышы вәс йиш кәрәвләәт: кўаңшы шў, кйртныи дә вьйргәнны рок тә эчә моливлә улы.

Пәрси экономикьжы сәмьн мол сәндәлыквләгьц пачәш котшы пәлэ-колоньи сәндәлык ыләш. Кызәт йактәок феодальизм пьтән шотә, аңа-йьйрән-циләок манмы ганьы феодалвлә кидьштй ыләш. Промышльэнысть укә ганьок. Сәндәлыкьштйжы кымдыкәш Англин капитал хозалана.

Хозәйстважын йажон шәрльшы ограсльвләжы: аңа-йьйрән пәшә дә во-льык урдымаш ыләш. Аңа-йьйрәнйштй когон шәрльшы культурвләштй: шадангь, рис, шож; тәгәок эчә хлопокым, макым, табакым, туговый пушаңым, дә фрукывләм (финикым, миндалым, виноградым) войат. Вольык урдымаштыжы когонжок шарык урдымаш тә кәсй урдымаш шәрлән. Зәмляжы дә эчә кукшы зәмляжым лывырташ кәрәл каналвләжы моло Пәрсиштй циләок феодалвлән — помешьквлән дә духовәнствын кидьштй ыләш. Хрәсәнвлән экономичәски поло-жәньйштй пиш когон худа дә тидй ситьдймәшәш ниньм эчә когон эксплоати-руйат.

Промышльэнысть. Пәрсиштй рок лывәц кәрәвләм лыкшы вәлә ыләш, тидьжәт эчә Англи капиталыствлә кидьштй. Тидьгьц пасна кустар промышль-энысть (көвйр комаш, тьэкстыль пәшә йштймәш, личәл хәдйр йштймәш, кор-шок йштймәш) шәрлән. Мировой кризис лимәшкй спичкә йштйшы, тьэкстыль хәдйр йштйшы, сакыр йштйшы, стьокла йштйшы завотвлә дә фабриклә йш-тймь ылыныт тә кризис лимькй нинь цилә питьйрәнәт. Пәрсиштй кустар про-мышльэныстышты дә Англи кидьштй ылшы ньэфтй лыкмы вәрвләштй рово-тайышы прольэтариатын йлймәшйштй цилә статьянок пиш котон худа ыләш.

Пәрсиштй 1907-шй ин рәволюци лин. 1918-шй ин рәволюци вәри кйрәдәл-мәш когон шәрләнәт йьтпәл вәлнйшы Пәрсиштй Совет власть йштймь ылын. Пәрсин буржуазижы, Англин войска палшымы сәмьн рәволюци вәри кйрәдәл-мәшым тәмдән, шәләтән шумь лин.

Пәрсин кого халавләжы: Тьэгәран — тьн халажы, Тавриз — торгәйым пәшә видьшы дә промышльэныстьян цәнтьр, Бәндьэр-Пәхльэви — Каспий таңыж тйрйштйшы порт.

VIII. Турци.

1. Циләлык пәлымәш.

Турәцки рәспубликы Малый Ази пәлэострокым (Анатолийм) йәшнә. Тидым Шим, Мраморный, Эгәйски дә Сирвокшал (Средь-земный) таңыжвлә мышкыт. Тидьгьц пасна йьвропышты Балкан пәлэострокын ик лаштыкым йәшнә, ти лаштыкшы мраморный таңыжгьц йьтпәл вәкйлә ыләш. Турци кидьштй Шим таңы-жышкы пырымы корны — Босфор (Константьинополь) вьт йал дә Дарданьәл вьт йал ылыт, ти вьт йалвлән сиржәт Турци кидьшток ыләш.

Турцин пашкудывләштй: йьтпәл дон ир вәл вәлнй СССР (ЗСФСР), ир вәлнй — Пәрси, кәчывәл вәлнй — арабски сәндәлык-

влә — Ирак (Мәсопотами) дә Сири, Иракшы — Англин, Сирижы — Францин ылыт; Йэвропыштыжы йытпәл дон вады вәл лоштыжы Турци Грэцидон дә Болгаридон пәсмәнәшлә ыләш.

Турцин цилә йәшнәймә кымдәмжә 762 тәжәм км. Ти шотышты Йэвропышты 24 тәжәм квадтат киломәтәйр вәлә ыләш. Халыкшы 15 мәльион әдәм нәрәй, икпораткан шотлән ик квадрат киломәтәйрәш 19 әдәм вазәш.

Кого халавләжәй: Анкара — Малый Ази покшалны, Турцин тәнг халажы (130 тәжәм әдәмән), Стамбул — (Константынополь) — Босфор вәйт йал тәйрәштәй, Турцин тошты тәнг халажы, сәндәләйкәштәйжәй сәк кого халажы (700 тәжәм әдәмән) Смирна. Малый Азин вадывәл вәлнәйшәй вәйт тәйр сирәйшәй кого порт (200 тәжәм әдәмән).

2. Природын условивләжәй.

Малый Ази, әлә Анатолия, тангыж вәйт тәйргәйц, ик киломәтәйр күкшәй вәрәйшәй ылшы кырык лапатаан сәндәләйк ыләш. Тидәйм йытпәл вәц, ирвәл вәц тә кәчәйвәл вәц кырыквлә әрәт, вадывәл вәлнәйжәй вәлә Эгәйски тангыжышкыла күкшәй вәржәй тәйәйнә, лапәмәш. Тидәйм покшалныжат торәш кырыквлә пәйчкәдәт, йытпәл дон ирвәл лоштыжы гәйнә, тидәй кого кырыкан сәндәләйкәйшкәй Армәнийшкәй сәрнә.

Малый Азин вәйт тәйр сиржәй циләгәок тә Йэвропыштышы чәстәйжәт Сирвокшал тангыж лишнәйшәй кльиматан, икпоратка шокшан дә кукшы кльиматан ылыт. Покшалнышы чәстәй гәйнә континьентальнәй кльиматан ыләш. Ик и мычкы осадкы 200 сантәймәтәйр нәрәй вазәш. Анатолия покшал вәржәй пәләпустия ганы ыләш.

Турциштәй рок ләйвәц лыкшашлыкым пиш чәйдәй кәйчәлмәй. Вәйргәнәй руда ылмы вәрәйм, Малый Азин ирвәл вәлнәйшәй чәстәйшәйжәй шуку ылман вәрәйм, шим вулкны рудам, хроман кыртнәй рудам, наждакым, асфальтым дә молымат момы.

3. Истори дә географи очәрк.

Турци кидәйшәй Йэвропыштышы Балкан пәләосторок, кәйзәйшәй тидәй Грәцин, Болгарин, Албанәйн дә Йугославин тәэриторивлә, Дунай лишнәйшәй — Венгри дә Румынәй сәндәләйквлә, кәйзәйшәй Украинәйн кәчәйвәл вәл чәстәйжәй — Крим, Йытпәл вәл Кавказ, Азишгәй — Кавказ шайыл, Мәсопотами, Сири дә Пәльәстәйнәй, Аравийски пәләострок циләгәок, Африкәйшәй — Йәгипәт тә йытпәл вәлнәйшәй вәйт тәйр сиржәй циләгәок ылмы годым, тиды кого силан ылын. Ти сәндәйкәйквләм Турци XVI-курым кытлашты кит ләйвәлнәйжәй урдән ылын.

Тынам Турэшки импэри пиш кого кымдэмбм йашна ылынат, тидын войнаэш йамдылалтмашыжат, экономикыжат прокок кого ылын. Война Ыштэн мол сандалыквләм сынгамаш, сынгамы сандалыквләгъц сакой налогывләм, контрибуцим кышкәтмаш та молыжат Турцилән кырылтгыштәок дохотым пуэн шалгәнәйт. Тидылагъц пасна Турцин экономикыжы пингьдәм мимаш кәчывәл вәл Йэвропы ир вәлдон торгәйымашкылат когон лин, Италийански госудорствывлә да Испаньи ир вәлгыштышы государствывләдон — Сиридон, Йәгипеттон, Индыдон торгәйәнәйт. Ма-улы товарвләштым цилә, Турцин тагыж да сир пәсмәнвләжы гач шывштат ылын. Турци тилын тәрәш кого налогывлән торгәйышы государствывләгъц нәлән.

XVI-шы курымын у сәндәлыквләм (Америкым) момыкы да Индышкы сирвокшал тагыж гач кәмбә вәрәш окәән гач кашташ тынәлмыкы, Турци ма-улы пәрвышы дохотвләжыгъц карагдымы лин. Кого дохот постарнаш цәрнмыкы Турцин экономикы сәмбнә развивайалтмашыжы Йэвропыштышы феодалызмгъц капитализм эпохышкы ванжышы государствывләгъц пачәш кизә кодын. Экономикы сәмбнә котмашыжы мол пәшәштәт цилә шайыкыла Ыштән. Турци войәно-тәхәнытәски пәшәштәт — топлот службышы армим урдымашкыц, пичәл хәдйр йажо-әмдәмашкыц, у корнывләм Ыштымашкыц моло цилә статянок кодын миән. Тәвә тәнгә Турцин экономикыжы да войнаэш йамдылалтмашыжы тидым когон худа положәншышкы пыртән колтәнәйт. XVI-шы курым пөтым кытла готшәнрак Турци топлоток йәл лывәлән лиәш тынәлән, тидым сынгәнәйт, тидыгъц йашнымы тәэриторижым шывшын-шывшын нәләнәйт та вәскит капитализмвләлән Турцишты торгәйәш йажо условим Ыштәнәйт. Тәнгә тәвә 1699-шы ин Турци кит лывәцән Вәнгри ләктын, XVIII-шы курымын Российы дон Турци лошты шалгышы война эртмимкы Российы кидышкы Украинын кәчывәл вәлжы, Крым да Йытпәл вәл Кавказ ванжән. XIX-шы курым мычкы капитализмтәски сәндәлыквлә — Российы, Англи, Франци, Австро-Вәнгри Турцим циләгәок кидышкы нәлшәшләнән. Турцигъц Грецилән, Румынлән, Сербилән да Балгарилән айырлаш палшәнәйт Нини айырлымы лошты Российы Турцигъц шим тагыж тйр сирыштыш Кавказым да Кавказ шайылым шывшын нәлән, Австри — кызытшы Йугослави ылшы чәстәжым, Франци — Африкын Йытпәл вәлишы сиржым, Англи — Йәгипетым да Кипр остроком нәлән. 1911-шы ин Итали Турцин Йытпәл вәлишы Африкышты остатка земләжым — Лывим (Трипольтаным) шывшы нәлән. 1912-шы 1913-шы ивлә лошты шалгышы Балкан пәләострокыштышы государствывләдон Турци лоштышы война годым Турци, Йэвропыштышы ылшы земләжын сәк шукужым китшыгъц сыйсәртән.

Турцин тәэриторижы топлоток чыдәм мимы лоштох, вәскит капитализмтәлә Турци сәндәлыкышкы хозаланаш пыраш тынәләнәйт. Турци дон вәс сәндәлыквлә лошты Ыштымы иктөр агыл празан договорвлә („капитуляци“ манын лымдымывлә) сәмбнә, Турцишты йлышы вәскит әдәмвләлән пиш кого права пумы, ниним Турциштыш әдәмвләлә Турцин сут суйән ак кәрт ылын, налогым нымаханьмат гүлүдәләйт, нини вәскитвләгъц кандымы товарвләштылән кого налогывләм түлыкытәш права укә ылын. Тәхәнә договорым Турцилән нәзвольә Ыштыктәнәйт. Вәскитвләгъц Турцишкы пыртымы товарвлә Турцин промышләнәыштылан разви, вайалташ ирикым пүтәлыт, развивайалтшы тыгыды кустар промышләнәыштымат когонок ләштәрәнәйт. Турци хозайствашкыжы вәскит капитал — Англин, Германын да Францин — пиш когонок пырән. Ма-улы капиталжы цилә әрәмәшлә (зайомла) пумы ылын, тиды цилә кыртны корнывләшкы, пароходствывләлән да торгәйышы прәдприйәтиввләлән шәләтмы ылын. Тәвә тидын мычыц Турцин Ышкымжын промышләнәышты развивайалт кәрттә, феодализм пөтән шогыман сола хозайстван сәндәлык нәзәрән йлышы хрәсәнвләдонок кодын. Турци хозай-

сван тэхэнь положэньбжы да кырылтыштөөк шалгышы войनावлэжы Турцин правительствыжым пишок кого сумым вэскит капитальстввлээн тұлбашшылыкым ыштэн шйндэнйт. Вэскит капиталжы Турцин хозайства видымашыжым цилөөк контрольир йаш тынгалын.

Сандайлыкын ышкэ лоштышы положэньбжы феодализм готшы ганьы помешыквлэ кидышты шилэ зэмля ылмаштон (XX-шы курым йактэ ылын) да султанын кидыштыжы нъюограничэный власть ылмаштон характеризуйалтэш.

XIX-шы курым пйтышаш кодым да XX-шы курым тынгалмы андак торгэйим паша видыш буржуази лошты, рэмэслэньыквлэ лошты, ровочыйэлэ да хресаньвлэ лошты, тэнгөөк армишты да офицервлэ лошты нъедовольствы кушкаш, шарлаш тынгалын. Ти вэрэмәнок младотурэки парты манмы лиэш, тишкы сэк шукужок интелыигэнтвлэ, чиновныквлэ да офицервлэ пырат. Ти парты труйышы халык палшымы сэмйнь, 1908-шы ин властым кидышкыжы нэлэш та Турциэш парламэнтгым ыштэ, констытуцим пырта. Ти партын полтыкыжы труйышы халык ваштарэш, туркан агыл эдэмвлэ ваштарэш вэлэ видэлтынйт, нинйлан труйышывлэ палшаш пырахэнт. Тэнэ лимбкы, тошты власть вэрэ шалгышывлэ нинйм властыкыц кок канэ — 1909-шы ин да 1912-шы ин карагдэнт. Тэнэ гынэйт, нинй ышкэ пашаштыгыц карантэлыт, 1913-шы ин эчэ властым кидышкышты нэлэнт.

1914-шы ишты Германыдон икварэш войнашкы пажмыкы тидым Германы сагаок сйнгэнт та тидыгыц Англи Пальэстынм да Иракым, Франци — Сирим, Греци — Малай Азин Смирна хала донышы чашым нэлэнт. Тидыгыц пасна Босфор да Дарданьэл вйт йалвлэ Францин да Англин кидышкы, нинйн контрольлэбкы линйт. Турцин тын халаштыжы — Стамбулышты — Англин да Францин войска да тангыж флот шалгымы вэрлин. Нинй Турцим правительствыжым ышкэ кидыштышты урдэнт та сандайлыкэшжы лачокшы хозавлөөк линйт. Тынэм Малай Азин покшалнышы торгэйыш буржуази да хресаньвлэ, Кемаль-паша гэнэрал вуйлалтымыдон национально-освободительный движэным (торванымашым) тынгалынйт. Ти тэрванымаш такэш эртыдэ, Анкара халаш у правительством ыштэнт та ти правительствы сйнгыш сандайквлэ ваштарэш войнам тынгалын. Войнадон лымынжок Греци вылкы пырэнт та Греци нэлмы Смирна халам кидышкышты мйнгэш шывлын нэлэнт, тиды Турци килэш кодын. Стамбулышты ылышы Антангын войскам карагдэнт. Тидывлэм ыштэн шоктмыкы Турцин государствы стройалташыжы вашталын, парламэнт та прэзидэнт (Кемаль-паша) вуйлалтыман буржуазный республикы ганьы лин.

4. Халык хозайства.

Истори да географи очеркышты анчыктымы мыкы, Турцин природышты ылышы пайаншыжы шуку гынэйт, экономикы сэмйнь развивайалташтыжы когонок пачэш котшы сандайлык ылэш. Хозайстважын сэк кого отрасльжы сола хозайства ылэш, ти пашашты ма-улы халыкын 80%-шы ровотайа. Сола хозайстважы когон шарлэн гынэйт, паша видымаш сэмжы чотөөк улны ылэш. Ныр пашажы лач когонжок Малай Ази пэлэострокын тырвлэжы мыкы шарлэн, тидын покшалныжы топлоток кукшы игэчы шалгаат, ныр пашам ныр лывыртмашым ыштымыкы вэлэ видэш лиэш. Ти районвлэштыш кукшы стьэпвлэшты

дә пәләпустинвләштй вольык урдымаш когон шәрймй. Ма-улы йәшнймй кымдәмжйн 10—12% нәрй вәлә йаралышкы сәрймй. Йаралышкы сәрймй сәмлян *90%-шй вәрәшок манмы ганыы пырцән киндй — шадәнйм, шожым үдәт. Пырцән киндй үдймәшйштй пишок кого ләктышән агылат, тидйм ровотайашыжат тошты статъанок ровотайатат, киндйштй ак ситй, ситйдымәшеш вәс сәндәлйквләгйц шывштат. Тьәхнйчәски культуывлә — хлопок, табак — үдәш йарал кымдәмйн 6—7%-шйм йәшнәт. Турциштйш хлопок районышты Сирвокшал тангыж тйр мычкы ылшы вәрйштй, кәчйвәл дон вады вәл лошты ыләш, хлопокышты пиш йажо качестванок агыл. Табакшым ййрым-ййрвәшок шйндәт, лач когонжок вйт тйр сир лишнй шуку войат. Йаралышкы сәртән шоктымы нырын 4%-шй нәрй сакой йиш кйцкйвлә — маслынй, әрәкә мөр, слива, пүкш, тутовый пушәнй, виноград лйвәлнй дә кавштавичй хәдйр лйвәлнй ыләш. Вольык урдымашыжы сәндәлйккйн покшал вәрйштйжй дә ир вәл вәлнйжй ыләш, тиштй шукужымок шарыкым дә кәсйм (пиш лймлйжок Анкарыштыш ййрымән (пышкыды) мижән кәсйвләм урдат. Пәшә вольыкшы гйнь шукужок осьол вәлә ыләш.

Турцин промышльәныстышы — шукужок кустар промышльәнысты ыләш. Тиштй мөханйчәски двигатьәльвлә (машинәвлә) укә, тәрлән ровотайктымашат укә, Мировой война эртымйкй, Кәмәль-паша вуйлалтыман правитьәльствы вәскитвләгйц шуку хәдйржймок пырташ цәрән, машинәвлә пырымашеш налогывләм нәләш пырахән, угйц стройалтшы сакой прәдприйәтивләлән льготывләм дә оксам пуаш тйнгәлйн дә правитьәльствы йшкә вәк прәдприйәтивләм стройән дә стройымы прәдприйәтивләжйм йшкймжййн капиталыствлә кидйшкй пуән, тәнә йштймжйдон Турцин промышльәныстышы анцыкыла кәаш, шәрләш тйнгәлйн. Ти пәшәлән вәскит капиталым викок карандән шоктыдымаш, йшкә капиталжы ситйдымәш тә 1929-шй ин шәрләш тйнгәлшй кризис когон әптйртәт. Турциштй ләлй промышльәнысты шотышты рок лйвәц лыкшы — кұәңшй шұлыкмы — промышльәнысты вәлә, Шим тангыж тйрйштй, вады вәл вәлнйшй Зунгулдак кұәңшй бассәйнйштй когонжок развивайалтын. Куштылгы промышльәныстыштыжы тьәкстьиль пәшә: миж йөндәрйшй Анкара дә Стамбул районышты, хлопоккйц пумажный йштймәш вады вәл дә кәчвйрәл вәл сир тйрйштй — Смирна дә Азины районышты, парсын йөндәрйшй вады вәл сирйштй — Бруссышты, көвйр йштймәш — Смирнаштй дә Малый Азин покшалны шәрләнйт. Табак промышльәныстышы Стамбулышты дә Шим тангыж тйрын ирвәлнйшй районышты (Самсун

дә Трапезунд) ылэш. Правительствы Ышкэжыгың спичкә Ыштышй кок фабрикым, сакыр Ыштышй завоытм, кошы фабрикым дә молывлэм стройэн. СССР палшымыдон кызыт тьэкстыль паша Ыштышй кого комбинатым стройат.

Турция вэс сәндәлыквләдон торгәймәшйжй пишок когон ак пәлдәрың, чыды ылэш. Вэскитвләгың тоыжы мөтал хәдәйрвләш, тьэкстыль хәдәйрвләм дә кұаңшы шум шывшта. Вэскитвләшкыжй сола хозәйства продукцим — табаком, мижым, хлопком парсыным, сакой фруктывләм дә кустар промышльэныстышты Ыштымй көвәйрвләм лыктәш. Турция торгәймәш пәшәжы Англы, Итали, Франци дә Германы сәндәлыквлә ылыт.

5. Турция кызытшы Ышкә лоштышы дә мол сәндәлыквлә лоштышы положәныжй.

1920-шы иштй лишй рөволюци султанжымат, султанын властышымат Ыштылтәрән шуэн дә государствы виктәрымй властым национальный буржуази кидышкы пуэн. Империя Турэцки республикышкы сәрнальтын, тидын сәк кого органвләжй — президьент, национальный собраны (мәджильис) дә министрвлән совет ылыт. Государствы видышй апаратшы циләгәок „Национальный парты“ манмы кидыштй ылэш. Ти партым Кәмәль-паша вуйлалта, партын полытыкыжй Малый Азиштй ылшы буржуазин дә кулаквлән интәэрәс пәрәгымылә видәлтәш. Прольетариатын дә хрәсәнвлән рөволюци Ыштымй вәрц тәрвәнылмәшйштй, коммунист партын организацивләм мольо пиш ак йаратәп, нинйм пиш пингидын кычылтыт, поктылыт. Кәмәль-пашандыктатырла вуйлалтән шалгән видымәшйжй махань гыньәт вэс интәэрәсән бйржуази Ыштымй партывләләнәт лиәш, пәшә видәш нымахань ирыкым ак пу. Тиды порт ылмы халавләштышй, вэскит капиталдон кылдәлтшы дә тәнгә лимыштыдон провинцивләштышй буржуазин интәэрәс вәштарәш ылшы буржуази вәштарәшәт, духовәнствы вәштарәшәт, кызыт йактәок котшы дә тидын рөформыжы вәштарәш ылшы фөеодализм вәштарәшәт пишок пингидын кырәдәләш.

Мировой война йактә Турцияштй ылшы вэскит капитал 1920-шы иштйшй рөволюци паштәк пәрвишй хозаланымашкың, камандывайымашкың карандымы дә эчә кызытәт кыды вәрәжй Ышкә ылмыжым пәлдәртә, хозәйства пәшәштй махань-шон вльи-йаным пуэн миә. Ти шотышты сәк коожок — султан вуйлалтымы готшы Турция пиш шуку түйшәшлык Ыштымйжй, лач утлажок Францилән дә Англылән, Турция Ышкыжын капиталжы

ситыдымашкишан вэскит капиталыствлэгыц арымэш нэлмаш, Турцин финансовый хозайстважылан вльианым пушы, вэскит капиталыствлән банквлә Турцишты ылмаш ылыт.

Турци СССР-надон пиш йажо отношэньышты ылэш, тиды СССР Турци вылкы шыкла анчыдымыжым, вэскит капитал лывац ләктәш палшымыжым моло пиш йажон ужэш СССР правитьельствыжы Турцилән кредытым моло пуэн дә тидылән палмаш спэциалыствләм, инжэньэрвләм, тьэхныквләм колтэн.

IX. Араб сәндәлыквлә.

Араб сәндәлыквлә Вады вэл Азин кэчывәл вэлнйшы чәстәыштйжы ылыт: турцигыч кэчывәл вэкылә Сирвокшалтагыж тйр мычкы Сири да Пальэстыина ылыт, ир вэл вэкыләжы Пәрсин пйсмән дә Пәрсидски вйт лык тйрйшкылә Ирак (аль Мәсопотами) ылэш, эчә кэчывәл вэлнйжы Арави пәлэостроковышты. Красный тагыж сир тйр мычкы Гәджас госуларствы ылэш, тиды шукәрды агыл покшал Аравиштйшы Ньәджддон Ассирдон дә Ийэмәндон, икварэш ушнэн, Пәрсидски вйт лык тйрйшты — Оман дә Ковәйт ылыт.

1914-шы дә 1918-шы ивлә лошты шалгышы война йактә ти госуларствывлә циләнок Турцин составышкы пырат ылыт. Война эртймйкы Сири Франция колоний лин, Пальэстыинйжы — Англын (формыжыдон ти сәндәлыквлә „мандат сәндәлыквлә“ ылыт, вэс статяныжы Лыига Наций Францилән дә Англылән ти сәндәлыквләм вэрәмәш видәш „мандатым“ пуэн); Ирак — корольэвствы ылэш, тиды цилә хәләок „союзный договор“ сәйны Англын кит лывәлнй ылэш, мол сәндәлыквләжәт Англын кит лывәлнок ылыт, аль тидын вльианйшты (Гәржас) ылыт. Ышкә турэш виктәрымәнэш Ийэмән вэлә котнәжы, Ышкә праважы вэрц пыт шалга.

Арабистанын вөлвләжы икпоратка кукшыпән кырык лаптата ылэш. Тагыж лишыл вәреләшты климатшы шокшы, лывырган, Арави покшалныжы гынь, авәсир климат, тиштй тьэмпэратуры когон лывшалтәш (кәнгйжым 45° шокшыгыц тәлым 10° ушты йактә). Сотыгәчын дә йыдынат тәнгөк. Тиштәкән атмосфер осадкы пиш чыды вазэш, йужы тагыж лишыл районвләшты вэлә лиэш. Иракышты когорәкәвләжы Тьигр дә Иэфрат ылыт. Аравийски пәлэострокын кэчывәл вэлнйшы дә йытпәлдон ир вэл ложки пиш когорәкәйтймй ошман пустыньывлә лывәлнй кия, йытпәл вәлжы стьәпвлә лывәлнй ылэш, тагыж лишыл районвләштыжы гынь тропикйштышы аль тропик сагашы кушкышвлә кушкыт.

Араб сәндәлыквлә рок лывәлнй ылшы кәрәлвләдон пишок пайан агыләп Иракын йытпәл вэлнйшы чәстәыштйжы вэлә, Моссул халадоны нефты улы Пальэстыинйшты гипс, асфальт, фосфорит, санзал, кальйән санзал дә эчә мрамор, йылышы сланьэц, Ньәдждышты — цинк тә кйртны руда улы.

Араб сәндәлыквлән экономикйшты феодалвлән дә помәшйквлән земля ашнймаштон, нинй хрәсәнвләм („фәлахвләм“) эксплуатйруймыштыдон, пүлә ылшы патриархально-родовой, вәргыц вәрышкы Ылән кашшы йыхвләдон (бәдуинвлә), ти сәндәлыквлә сола хозайства видйшы ылмыштыдон дә вэскит капитал хозаланымыдон характеризуяләш. Сири, Пальэстыина дә Ирак капиталызм сәмйнь развивайалтамшыкы пырән кәййт (ванжәййт).

Сола хозайства културу шотышты Сиришты дә Пальэстыинйшты шадәнгым, әврйн-вәрын хлопокым үдәт, ольивковый пушагым войат, апельсин дә фигй пу-

шангывлам куштат, виноградым шуку ыштат, Иракышты Тьигр дон Йэфрат иктышкы ушнымы кытлашты вэлэ кушкыш улы, тиштё оливковый, гранатовый лүшангывла да финьик пальмывлэ кушкыт. Ийэмэныштё шадангы, кофэ (сэк йажо йиш „мокко“ манмы), миндал; финьик, абрикос та эчэ мол фруктвлэ кушкыт. Цилэ сандалыквлашток волькы урдymаш пораткан шярлэн — кэсывлам; шарык-влэм да вэрблутвлэм. Ньедждыштё — имньивлам урдат.

Йондәрйышты промышленныстышы цилэ вэрэок кустар промышленныстышы ылэш. Фабриквлэ прәдприйатыивлажы Палэстыныштё — цэмэнт завод, кавашты ыштышты завод, спичкә ыштышты фабрикы да эчэ качкыш йәмдәйләшты прәдприйатыивлэ улы. Сириштё — хлопкоккыц пумажный ыштышты, парсын йондәрйышты заводвлэ качкышым да каваштым ыштышты заводвлэ ылыт. Иракышты ньэфты лыкшы промышленныстыш когон шярлэн.

Араб сәвдәләквләшты национально-освободительный движэны (тәрванымаш пиш когон шярлэн, труйышы халык таманяр гәйә Сириштё, Палэстыныштё да Иракышты хозаланышы вәскит империальствлэ вәштарэш востанывлам ыштәнйт. Ти востанывлам, айыртәмёнок Сириштё да Иракышты пиш шуку вьр йоктарэн тәмдәнйт.

Араб сәндәләквләштышты Ййэмәндон да Гәджастон СССР дыпломатычески да торговый отношәнныштё ылэш.

Кого халавлажы: Сириштё — Дамаск, админьстративный цәнтьр, Бәйрут — порт; Палэстыныштё — Ийерусальим, админьстративный цәнтьр, Йаффа — порт; Иракышты — Багдад тынг хала, Моссул ньэфты лыкшы промышленныстыш цәнтьр, Басра порт; Гәджасышты — Мәкка, тынг хала ылэш.

А Ф Р И К Ы.

1. Обшый очэрк.

Африкы — империальствлă ёшкымёштёна колонийшкё сăрэн шёндёмё авă-сир ылэш. Ти колоньи империальствлăн качкышылык сирёомат, фабрикёлык сирёомат пуа дă империальствлă тёшкё нăлён мимё хăдёрёмăт нăлэш. Африкын ма-улы кымдэмжё 30 мёльион квадрат километёр, Йёвропыгёц кым пай кого ылэш, халыкшы 150 мёльион эдем нăрё.

Африкым покшал вăргёцёнжёрăкок экватор льиньё тэрэш пёчкэш. Африкын йытпэл вэлжё йытпэл широтан 37° шайыкрак эртă, кэчёвăл вэлжё кэчёвăл широтан 35° йактэ шозэш. Африкын тропик сага ылшы чăстăштёжё тропик сагашы кльимат, Йёвропыгёц кэшё пэрэсэльэньэцвлăн ёлăш йарал кльимат, ылэш. Африкын сэк кого кымдэмжок лач тропик лёвăлнё, тропик кльиматышты киă ти кльиматым Йёвропыгёц мишёвлă тырхэн ак кэртэл, пиш когон шокшы ылэш. Айыртэмёнжок пиш кого шокшыжы лап вăрвлăштё: Кўшёл Нёлын Нёигэрён дă Конгон тёрёштё шалга. Африкын мол чăстăвлăжё тропик зонышты ылыт кёньăт, тагёж вёгкёц 500 мэтёрăш кўкшё кырык лапатавлă дă тиштё пишок когон шокшы агыл.

Африкыштё цилă йиш кушкышыжок: культурандымыжат, дёкийжăт чотэ шуку кункытат, нинё вёскитвлăшкё лыкшашлык сирёом шуку ёштăт. Вёскитвлăштё лыкшашлык кушкышвлă лошты сэк кэрăвлăжок: какао, кокосовый дă маслич-ный пальмын пўкшвлă, рок пўкш, эчэ мушан кушкыш — агавы мушан сизал кёльăш ылыт.

Африкын рок лёвăлнёшё кэрăвлăштăт пиш шуку улы. Сэк кэрăвлăжок: ш ёртнё дă алмаз шачмы вăр, Кэчёвăл вэл Африкыштё ылэш. В ёргэньё вăр — Африкын кэчёвăл вёлнёжё дă Конго рэкăн бассёйнёштё, кёртнё дă фосфорит вăр Йытпэл вэл Африкыштё Атласски кырык областёшты.

Африкын стройалтмашыжы ташкалгыш вёвлăн ылэш. Тёштёшё кого рэкăвлăн йогымашышты порогёвлăдон дă тёрдёр вёт (водопад) вăрвлăдон кёрёлтэш. Вёт силажыдон Африкы пиш пайан ылэш тă тидён силажым вэлэ Нёил рэкăштё таманьар вăрёштё. Замбёзи рэкăн Виктори манмы тёрдёр вёт вăрёштё изин-изин кэрăлёшкё сăртăт. Ти силажы элэкстростанцивлăшкё, элэк-троэньэрги ёштёмăшкё кэă.

Африкын йытпэл вёлнёжё ош рассын эдемвлă, шукужок хамитэлă дă сёмитвлă ёлăт. Хамит халык шотышкы — Мароккоштышы, Алжирёштёшё, Туньисёштёшё дă Трипольитанёштёшё — бэрбёрвлă ағă-йёрăн пăшам ик вăрёшток топлот ёштэн ёлёшёвлă, кабилвлă дă фёллахвлă (йёгиптёанвлă) пыраг. Мароккогёц Сэньегал рэкă йактэ — вёт тёр сир мычкы сёмитвлă — лёмёнжок арабвлăн мавр манмы потомоквлăштё ёлăт.

Колонийшкё сăртёмё кого матёрикын халыкшы, тэвэ ти эртёшё лу и лошты империальствлă ваштарэш рэволюци ёштёмё вэрэ кёрэдăлмăш кэрăлым йа-

жонок пәлән шон. Ти кырдәлмәш лачокшымаг рэволюци вэрц кырдәлмәшшөк Октябёр рэволюци вэлийаньидон Африкыштышшө анчылырак ылыш сәндәлйквләш коммунист парты шачаш тә Ышкә пәшәжым видәш тынғалмыкы вэлә сәрнән шон.

1925-шы ин Йытпәл вәл Африкышты Францин дә Испанийн империализм вәштарәш Рифф ырык (пләмә) кого востатнывләм Ыштәш тынғалын. Мароккошты ти востаным шуку вәрәмә войуйән шалгымыкы ижы лаксырташ, сьнгәш лин. Ти сәндәлйквләшкы вәскит капитал когсн пырымаш прольэтариатым Ыштән дә тидым пүлә шукәмдән. Прольэтариатат Алжырйшты дә Тунисйшты кымдыкәш забастовкывләм Ыштәш тынғалын. Рэволюци вэрц, капиталыствлә вәштарәш кырдәлмәшкы соләвләштышхы хрәсәнвләәт ти сәндәлйквләшты изин-ольән шывшылташ, пижәш тынғалыныт.

1923-шы дә 1924-шы ивлә лошты Йәгипәтйштышшө коммунист партым йыксырок шәләтән шуәнйт ылы, тиды 1929-шы иәш силам нәлын шоктәнәт халыкым Ышкә сагажы цымырән пыт кырдәләш тынғалын.

Африкын вәс мычаштыжы — Кәчывәл вәл Африкыштышшө сойузышты забастовкывлә Ыштймәш рок лывәц кәрәлвлә лыкшы промышләныстышты, кыртны корнывләшты дә портвләшты ровотайышы ровочыйвлә лошты когон шәрләш тынғалын. Сәндәлйкышты ровочыйвлә дон фашиствлә лошты пичәл кидә шагалмәшвлә (Дубанышты) лит. Национально-освободительный движенижы (тәрвәнймәшйжә) Англин Ир вәл Африкышты дә сәк пачышты ылыш чәстәвләштыжәт, Францин экватор вьлнйшшө колонывләштыжәт ньәгр халыквлән востаным пиш кого силадонок кушкәш, шәрләш тынғалын.

„Прольэтар диктатуран сәндәлйквлә лачокшымок кого палшыкым пуат кынь, Африкыштышшө национальный востаным (тәрвәнймәш) дә тидын сьңгәмәшйжә Африкылән капитализм стады әртйдәок, төрок социализм развивайалташ тынғалмәшкы корным пачын кәрдәт“ манын, Комунистычәски Интьэрнационалын програмыштыжы кәләсәмь.

2. Африкын пасна сәндәлйквләжы.

Африкышты Сахара пустыньгыц кәчывәл вәливлә ирсә ньәгрвлә вэлә йләт. Нинь пиш шуку ырыкәш (пләмәәш) пайылалтыт тә ма-улыжы кок кого группәш: тропикыштыш Африкыштышшө Судански ньәгрвләш тә Кәчывәл вәл Африкыштышшө бантувләш ушнат. Ньәгрвлән хамитвләдон иквәрәш йарлымашыштыгыц вәс йиш эфиоп (абиссиньәц) манмы, шим каваштан, пышкыды үпән әдәмвлә линьт, ниньн үпйшты ньәгрвлән гань миж гань үп агыл. Африкын пыраш литымь вәрвләштыжы првобытний пләмәвләок әчә кызыт йәктә пәрәгәлтйныт: Центральный Африкын шьргәвлә лошты пигмәйвлә дә кәчывәл вәл Африкышты бушмәнвлә йләт. Бушмәнвлә ньәгрвләдон йарлымәшәш готт-нотвлә линьт.

Йәвропыштышы халык Африкышкы йләш манын когонжок XVII-шы курымын покшал кытлашты кәш тынғалыныт тә кәшывәлжы Африкын кәчывәл вәлшйжы вэлә лакәмьныт. Тишкы иктынгыцәт анычок Голандын колониствлә бур манын лымдймәвлә миәнйт. Нинь пәштәк Капски земльәвләм шывшын нәлыш англичанвлә 1806-шы ин миәш тынғалыныт.

1830-шы ин французвлә Африкын йытпәл вәлишшө Алжирым шывшын нәлыныт. Ыт тйр сирвлә воктәнжы испаньәцвлән, португальәцвлән, французвлән дә англичанвлән колонывлә лйәш тынғалыныт. Тыржы мыкы халык шуку йлән гыньәт, Африкын покшал вәржә йәшнәш агыл, пәлымь агыләшок кодын. XIX-шы

курымыштышы 40-шы и кытлашты капиталыствлă Африкышкы путьэшэствэнык-влăм дă мисионьэрвлăм колташ тѣнгăлѣнѣт. Нинѣ кышты, махань зэмлă ылым моло пăлен каштыныт. Вара пăлен нăлмѣ зэмлăвлăм Йѣвропыштышы государствывлă пасна-пасна, лаштыкын ѣшкэ кидѣшкышты нăлăш тѣнгăлѣнѣт.

Кѣзѣт Африкышты ѣшкэ турэш виктăрѣмăн государствэш кымыт шотлал-тэш: Йѣгипѣт — корольэвствы, Абиссинѣи — импѣри дă Лѣибѣри — нѣгрвлăн рѣспубликы ылыт. Лачокшым гѣнѣ, Йѣгипѣтѣи Англыи колонийѣ лин. Абиссинѣи дă Лѣибѣриѣ коктын иквăрэш 1 мѣлыион квадрат километѣр утларак кымдѣм, Африкын кымлы пайышты ик пайжым ѣашнăт, ти сăндăлѣк-влăштѣ импѣриалист сăндăлѣквлăн влѣйианѣи кого ылэш. Африкын мол кым-дѣмжѣ — 29 мѣлыион квадрат километѣр нăрѣжым Йѣвропыштышы капиталы-стычѣски государствывлă кидѣшты ылшы колонивлă ѣашнăт. Франци дă Англын тѣштѣшѣ колонивлăштѣи икнăрѣгѣинок ылыт манаш лиэш. Франци кидѣштѣшѣ колонивлă лѣвлăнѣ 11,5 мѣлыион квадрат километѣрăн кымдѣм ылэш, Англыи кидѣштѣжѣ Йѣгипѣткэ моло 11 мѣлыион квадрат километѣр, Йѣгипѣткѣи пасна 10 мѣлыион квадрат километѣр. Нинѣ паштѣк Бѣлѣги кидѣш-тѣшѣ колонивлăн 2,4 мѣлыион квадрат километѣр, Португалии колонивлăн 2,2 мѣлыион квадрат километѣр, Италии колонивлăн 1,6 мѣлыион квадрат километѣр, дă Испании колонивлăн 0,3 мѣлыион квадрат километѣр ылэш.

Африкын покшал вăржѣгѣи сакой продуктивлăм вѣскитвлăшкы колташ лык-шашланѣн, тилѣм шывшын нăлшѣ капиталыствлă кѣртнѣи корным пұлă ѣштѣнѣт. Кѣртнѣи корны лач шѣрѣжок Йѣтпѣл вѣл Африкышты дă Кѣчѣвлă вѣл Афри-кышты ылэш, тропик зонышты ылшы Африкыштăт шоѣн-шоѣн улы.

Ти корнывлă ѣшкыштын палшыкыштыдон выт корнывлăлан ситăртѣшэш ылыт. Нинѣ вѣт корнын пороган ылыи вăржѣи турѣ ылыт, когон какляныл Йо-гышы рѣкăвлăштѣи корным кѣтѣкѣмдѣшăшланѣн ѣштѣмѣи ылыт (Конго рѣкăи когон каклякаштыжы моло). Эчѣ матъѣрик покшалны ылшы ѣрѣм тагыжвлăдон ушышашланѣн ѣштăлтѣнѣт. Нинѣвлăи пиш кужын шывшылтшы корнывлă ылыт. Тѣвѣ тѣхѣнѣ кужын шывшылтшы ик корны Индыи окѣан тѣрѣштѣи ылшы, Бѣйра халагѣи Атлантик окѣан тѣрѣштѣи ылшы Бѣнгуѣл хала ѣактѣ шывшылтѣш. Эк-ватор сѣмѣнѣ шывшылтшы корнывлăжѣи лач шукужок Бѣлѣгин Конгосты дă Англыи колонивлăштѣи ылыт. Англыи шукѣршѣн «К-К корны» маным ѣштăш шанѣн ѣлѣмѣжѣи ѣштѣн шокѣн, ти корны Африкын ѣйтпѣл вѣлѣштѣшѣ Каир халагѣи кѣчѣвлă вѣлнѣи ылшы Кѣптоун хала ѣактѣ ирсă Англыи ѣшкы-жѣи зэмлăжѣи вѣлѣц кѣѣ. Ти корны кѣзѣт эчѣ вѣштоқ кѣртнѣи корныла ак шывшылт, ти корнышты кѣртнѣи корнѣгѣи пасна вѣт корны дă автомобиль корны ылэш.

Африкын Йѣтпѣл вѣлжѣи, Африкын Йѣтпѣл вѣлѣи ылшы, Франции колонивлăжѣи, Италиин Лѣиви (Триполѣитанѣи) колонивлăжѣи дă Йѣгипѣт ѣашнѣн вазыныт. Франци кидѣштѣи ылшы Африкын Йѣтпѣл вѣлѣшкыжѣи Сир-вокшал тагыж лиишнѣшѣи кырыкан сăндăлѣквлă — Марокко, Алжир дă Тунѣис, эчѣ нинѣгѣи кѣчѣвлă вѣкылă ылшы Сахара пырат. Марокко, Алжир дă Тунѣис — аңă-ѣйрăн пăшă ѣштѣмѣи дă сады войышы сăндăлѣквлă ылыт. Садывлăштѣжѣи сѣк шукужок сльивковѣи пушăнѣвлă дă тидѣи паштѣк апѣльсин, лѣимон дă кѣчѣвлă вѣлѣшѣи ѣиш мол фруктан пушăнѣвлă ылыт. Сахара лоштышы пѣсманвлă мычкы ылшы оазисвлăштѣи финѣик пальмывлăм кушгат. Йѣвропыгѣи кѣшѣи колониствлăжѣи виноградыи дă ѣрăкă ѣштѣмăшѣи пиш кѣрăлэш шотлат.

Франции правитѣльствыжы Африкыштѣшѣи тѣн халыкын зэмлăжѣи шыв-шын нăлѣнăт, таманьарыжым нѣима тăртѣок тă таманьарыжым пиш шулдыи ѣш-

кѣмжѣн капиталыствлѣжѣлѣн выжалѣн. Капиталыствлѣжѣ ти землѣаштѣ рово-
тайаш, землѣн тоштѣ, пѣрвишѣ хозавлѣжѣмок — бѣрбѣрвлѣм — батраквлѣ шотѣш
тѣрлѣт, нинѣ ситѣдѣмѣашѣш Италыгѣц тѣ Испаныгѣц мишѣ пѣрѣсѣлѣнцѣвлѣм
пыртат. Тѣштѣшѣ тѣн халыкшым йориок культурандымашкѣц карѣндѣн урдат.
Нѣнѣ лошты икѣнѣ иктѣштѣм анчаш пѣкун закон пиш пинѣдѣ ылѣш. Вѣрѣш-
тѣшѣ пѣрвишѣ правитѣльвлѣѣт кѣзѣт йактѣок улы ылыт, нинѣн пѣшѣштѣм
вѣлѣ француз чиновныквлѣ цилѣ контролируйат.

Италын Лыви колоньижѣ вѣт тѣр сир мычкышы лап вѣрвлѣштѣжѣ вѣлѣ
сакой кѣшкѣ пушан сѣндѣлѣк ылѣш, тиштѣ ѣнѣ-йѣрѣн пѣшѣ дѣ сады войымы
пѣшѣ шѣрлѣн. Мол кымдѣмжѣ пѣлѣ-пустинвлѣ (тиштѣ вѣргѣц вѣрѣшкѣ кѣтѣн
кашмы вольѣк урдымаш шѣрлѣн) дѣ пустинвлѣ лѣвлѣннѣ кѣѣ.

Йѣгипѣт Африкын ир вѣл дон йытпѣлѣлѣ лошты Ныил рѣкѣ тѣр мычкыла кѣѣ,
тидѣ Англин сѣк кѣрѣл колоньижѣ ылѣш. Йѣгипѣт кач сѣк кого корны Индышкѣ
кѣѣ, тидѣ Суѣц канал ылѣш. Англишкѣ хлопок шагалтымашты Индыи паштѣк
Йѣгипѣт кокшы вѣрѣм йѣшнѣ. Йѣгипѣт вуйлалтышыжы Йѣгипѣтѣн король агыл,
лачокшым гѣнѣ Англии шагалтымы чиновнык вѣктѣрѣ, тидѣлѣн Йѣгипѣт кым-
дыкѣш шѣрѣн шѣндѣмѣ, Англин войскажы палша.

Йѣгипѣт Гѣрманыгѣц кок пѣй кого ылѣш, халыкшы гѣнѣ, Ныил рѣкѣ тѣр
мычкы вѣлѣ ѣлѣ. Ти ѣнѣсѣр полосашты халык пиш чакын ѣлѣ, ик квадрат кило-
мѣтѣрѣш 400 ѣдѣм вѣзѣш. Йѣгипѣтѣштѣ Африкын сѣк кого халавлѣжѣ ылыт:
Каир — Йѣгипѣтѣн тѣн халажа 1 мѣлыион ѣдѣмѣт утла ѣлѣт, А л ѣ ѣ к с а н -
д р и й а — гавань, 600 тѣжѣм ѣдѣм ѣлѣ.

Ѧнѣ-йѣрѣн пѣшѣ ѣштѣмѣш лывыртымы землѣвлѣштѣ вѣлѣ видѣлтѣш. Лывыр-
таш манын, Ныил рѣкѣш пиш кого плотынѣм ѣштѣнѣтѣт Ныил ик турѣ пиш
кого йѣр ганьы лин шѣннѣн, ти йѣргѣц нырвлѣшкѣ каналвлѣ мычкы вѣдѣм
колтат. Хрѣсѣнѣвлѣн ѣшкѣмѣштѣн участкаштѣ пишок изивлѣ ылыт. Англин ка-
питалыствлѣштѣ хлопокым постаратат, нинѣ хрѣсѣнѣвлѣм хлопок ѣдѣмѣшкѣ вѣш-
тѣнѣт. Хлопокым вѣс сѣндѣлѣквлѣшкѣ выжалат. Йѣгипѣтѣштѣшѣ промышлѣны-
стым Англин буржуазикѣ тѣпок пѣслѣндѣрѣн.

Ныил рѣкѣ покшалныжы дѣ мычашкылажы — кѣчѣвѣл вѣкѣлѣ Англии дон
Йѣгипѣтѣн икѣрѣш йѣшнѣмѣ Судан ылѣш. Суданыштышы халык Англии
кит лѣвлѣкѣ лимѣ вѣштарѣш пиш шуку кѣрѣдѣлѣн. Вѣштарѣш кѣрѣдѣлѣмѣшѣжѣ
пишок пинѣлѣн тѣмдѣн шумы лин. Востанѣ тѣмдѣмѣ, пѣтѣрѣмѣ годым та-
манѣр халам дѣ таманѣр тѣжѣм солам нѣма кодыдѣок пѣтѣрѣнѣт. Каратѣль-
ный экспѣдицивлѣ таманѣр мѣлыион ѣдѣмѣм пуштыныт.

Англичанвлѣ Суданымат Йѣгипѣт каньымок хлопок войышы сѣндѣлѣкѣшкѣ
сѣрѣт.

Англо-йѣгипѣтски Судан тропик пойасышты ылшы Суданын чѣстѣжѣ вѣлѣ
ылѣш. Вады вѣлнѣжѣ Францин колоньивлѣ — Францин эквато-
риальный Африкѣ дѣ Францин Судан ылыт. Гвинѣѣй вѣт йѣл тѣр
мычкы — Францин, Англин колоньивлѣ дѣ нѣгрвлѣн Лѣибѣри
рѣспубликѣ ылыт. Англин тѣштѣ сѣк кого колоньижѣ Нѣйгѣри, Нѣйгѣр
рѣкѣн ѣлѣжѣ (пачышты) кѣѣ. Гвинѣѣй вѣт йѣл тѣр мычкы ылшы колоньивлѣ-
штѣжѣ Англин капиталыствлѣ тропикѣштѣ кушшы культуран плантацивлѣм,
айыртѣмѣнок какаом когон войызнѣт.

Лѣибѣриштѣ шуку землѣжѣмок тропикѣштѣшѣ культурвлѣм войаш план-
тацивлѣм ѣштѣшѣшлѣнѣн Амѣрикѣштѣшѣ капиталыст нѣлѣн шѣндѣн. Лѣибѣ-
рин ѣшкѣ вуйа ылмашыжым тидѣ йѣмдѣн.

Т р о п и к ѣ л ѣ в ѣ л ѣ н ѣ ш ѣ А ф р и к ѣ н и р в ѣ л ж ѣ Инды окѣнгѣц Афри-
кѣштѣшѣ кого йѣрвлѣ йактѣок, ма-улы вѣрѣжѣм пилѣ Англин колоньивлѣ йѣш-

нат. Англын капиталыствлăжы тиштăт Суданыштышылажы хлопокым ўдăктăш пыт кырăдăлыт.

Тропик лăвăлнă ылшы колонивлăштă — Англынăштыжăт, Францинăштыжăт сăк кого пайаншыжок тропикштышă кушкышвлă ылыт. Ти кушкышвлă вăскитвлăшкă лыкмашышты сăк шуку вăржымок йăшнăт. Англы кидăшты ылшы колонивлăгыц вăскидăшкă лыкмашты пълăжăт угла культурандымы кушкыш шотăш вазеш, Франци кидăштышă колонивлăжыгыц — нăл пайышты кым пайжы дыккăй кушкыш вăц пайышты ик пайжы культурандымы ылеш.

Конго рэкăн бассейнжым Бельгин колонияжы йăшнă. Конгон пайаншыжы пиш шуку: тропикштышă культуравлăгыц пасна тиштă — вăргеннă дă ош вулны шуку улы. Тăвэ ти пайаншывлăм Конгоеш кăртнă корны ыштышă Бельгин, Францин, Англын дă Амăрикын капиталыствлă кэрăлăшкă сăртăт (эксплоатируйат). Ти кăртнă корны ыштăмăшеш шужен дă сакой вашталт шăрлăшă цăрдон 10 тăжэм нăэр колэн. Нăэгрвлăм кăртнă корны пăшăшкă, плантаци пăшăшкă пидын шăндэн ижă нăлăн, поктыл миăт. Африкăштышă колонивлăштă цилă вăрзок нăэгрвлăлэн тэхэнъ систэмăдон ровотайыктат.

Абиссини. Абиссински кырык вăлнă, Кловой Ньил рэкă йогаш тăгăлмă вăрăшты дă ти рэкă мычкы Абиссини ылеш. Тидын праваштыжы дă вicktăр-мăштыжы ышкэ туреш вicktăрмăшок эчэ ымăлкăлă кодын. Тиды феодално-родовой стройнă импери ылеш. Тидын пайаншыжы — сакой йиш кушкышвлă дă рок лăвăлнăшă кэрăлвлă ылыт. Нинă вăскит капиталыствлăм когон аздарат. Бельгин капиталыствлăжы Абиссини хлопок тă кофэ плантачивлăм шывшын нăлăнăт. Банкывлăжы, кăртнă корывлăжы, поштыжы, тьелъэграфшы моло, Францин, Англын дă Италин капиталыствлăн ышкэ кидăшкышты шывшыц нăлмă.

3. Кэчывăл вэл Африкăштышă сойуз.

Кэчывăл широтан вэл 17-шă градускыц кэчывăл вэкăлă Африкă Африкă хăлă. Португалии кидăшты ылшы (вады вэлнă Ангола, ир вэл вэлнă Мозамбик) колонивлăгыц пасна, Англы кидăшты ылеш. Тиштă сăк когожок — Англын доминионжы, Кэчывăл вэл Африкăштышă манмы сойуз ылеш.

Кэчывăл вэл Африкă сойузын климатшы шокшы дă кушкы ылеш. Кэчывăл лăвăкăлă, ымăдыркок апельсин дă лимон пушăнăн шăргăвлă шывшылыт. Тидын ир вэл вэлнăжы гынь лывыргы утыдон, вадывэкăлăжы маньар кээт, тăнарă климат кушкэмеш. Кушкы игечă шалгышан вăрвлăшты стьепвлă дă вады вэл вэкăлă нинă пэлэ-пустинвлăшкă сăрнăлтăт.

Африкын кэчывăл вэлнăжы климатшы ош эдэмвлă ылэн кăртмăн ылеш, ош эдэмвлăм тăшкă колтэн колоним ыштăш йара. Кэчывăл вэл Африкăшкă сăк пăтăриок (XVII-шă курымын) сола хозăйства пăшă видлăшă колонизаторвлă (бурвлă) кэнăт.

Хозăйстван тăгн пăшăжы вольык урдымаш ылын, ти пăшăшты нăэгрвлăм рабвлă шотăш ровотайыктэнăт. Изиш варарак англычанвлă тăшкă шоньт. XIX-шă курымын пэлэ кытлашты Англын капиталыствлă ти сăндăлăкым пăлэн лăктăш шамланэн колтэнăт. Нăнăм айыртэмьинжок бурвлăн республикă тьэритористын шăргăкăн миньэралвлă — шортнă дă алмаз момаш когонок аздарэн колтэн. Алмаз лыкмы вăрвлăжы (копизвлă) Кимбэрлэйăгыц ирвэл вэкăлă Трансвалъ йактэ шывшылыт. Шортнă пиш шуку ылым вăржы Трансвалын кэчывăл вэлнăшă кырык ырды мычкы ылеш. Тиды мир вăлнăшă сăк шуку шортнăн сăндăлăк ылеш.

Ти пашам кого капитал ышкэ кидышкыжы цилэок ыдырал нэлэн. Шортны лыкшы промышленыстын центържы Иоганнъэсбург, Кэчывал вэл Африкын сэк кого халажы ылэш.

Рок лывалны ылшы вэс кэрэвлэжы тышты кунгшы шү — Дурбана лишны ылэш (тидын ма-улы запасыжы Донбассыштышын нэл пайышты ик пайжыгыц шуку агыл).

Ош эдемвлэ сандалыкым килышкы нэлмыкышты, тышты ылышы тын халыкым (бантувлэм) йажола кайшы ээмляашты вылэц воксэок пактыл колтэныт. Анг-ййрэн хозавлэ (фермервлэ) ош эдемвлэ вэлэ лин кэрдэныт. Сола хозайства пашажым пйтэри раб шотышты дэ вара батрак шотышты ылшы ньэгрвлэлэн ровотайыктэныт.

Ньэгрвлэм цилэ статьянок аптыртэн шалгэныт кынаат, ньэгрвлэ ышлангышты школьвлэм ыштэныт, ышкымгыштын интьэлыгэнышты — тымдышывлэ, врачвлэ вакатвлэ улы. Ньэгрвлэн польитыкы сэмэн правашты укэ.

Хозайствашты ик вэкылэ развивайалтышты характыран ылэш. Сэк анычлонок шортны дэ алмазвлэ ылыт, мол отрасльвлэшты кокшы дэ кымшы вэрышты мо-ло вэлэ ылыт.

Вэскитвлэшкы лыкмы таварвлэн выц пайышты кым пайжы шортны дэ алмазвлэ ылыт. Мол паша ыштышты промышленыстывлэжы пишок ак палдырнэп. Сола хозайстваат слапкан развивайалтын. Мижым вэлэ пиш шуку ордышкы выжалат. Шадангы, пай, ў, сир (тывыртыш) моло ак ситы, ниным вэс сандалык-влэгыц нэлэйт, токышты шывыштат.

ТАБЛИЦЫЛА.

Промышленностиышты ышгымь продукция лыкмашым 1928-шы иштй лыкмы
продукцим 100%-эш нӕлын шотлымаш.

(Льига Нацин шоттон)

Цилӕ промышленностиыш.

Сӕндӕлӕквлӕ	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Англи	100	106	98	89	88
Франци	100	109	110	98	75
Бельги	100	100	90	78	57
Германи	100	101	84	69	57
Польша	100	100	82	69	54
САСШ-влӕ	100	107	87	73	58

Тӕкстыль промышленность.

Сӕндӕлӕквлӕ	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Англи	100	99	80	77	84
Франци	100	93	86	72	59
Бельги	100	95	78	72	50
Германи	100	91	88	86	83
Польша	100	91	71	67	57
САСШ-влӕ	100	107	85	85	77

Машина ыштймӕш.

Сӕндӕлӕквлӕ	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Англи	100	107	103	84	78
Франци	100	114	114	99	70
Германи	100	101	83	60	39
Польша	100	100	76	56	44

Куәншы шұ.

(Лыкмашыжым мѣльион тонндон шотлымы).

Сәндәлѣквлә	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Цилә мир вѣлнѣжѣ	1238	1284	1166	1024	895
Тѣ шотышты:					
Англьи	241	261	247	223	216
Франци	52	54	54	50	46
Бѣльги	27	27	27	27	21
Саар	13	13	13	11	10
Голланди	11	11,5	12	13	13
Германи	166	174	146	132	121
Польша	41	46	37	38	28
Чѣхо-Словаки	14,5	16,5	14	13	11
САСШ-влә	559	552	480	397	324

Лыгнѣит (луды шұ).

(Лыкмашыжы мѣльион тонндон шотлымы).

Сәндәлѣквлә	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Цилә мир вѣлнѣжѣ	208	221	18	170	162
Тѣ шотышты:					
Германи	166	174	146	133	121
Чѣхо-Словаки	20	22,5	19	18	16

Ч у г у н.

(Шѣрәтѣмәш мѣльион тонндон шотлымы).

Сәндәлѣквлә	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Цила мир вѣлнѣжѣ	84,5	94, 2	76, 2	52,7	37, 4
Тѣ шотышты:					
Англьи	6,7	7, 7	6, 2	3,8	3, 6
Бѣльги	3,8	4, 0	3, 4	3,2	2, 8
Франци	10,0	10, 3	10, 1	8,2	5, 5
Чѣхо-Словаки	1,6	1, 6	1, 4	1,2	0, 5
Германи	11,8	13, 2	9, 6	6,0	4, 0
Итали	0,5	0,67	0,54	0,5	0,46
САСШ-влә	38,0	43, 0	31, 9	18,6	9, 0

В у р с.

(Шырайтмаш миллион тоннадан шотлымы).

Сандайлыквлә	1928-шы ин	1929-шы ин	1930-шы ин	1931-шы ин	1932-шы ин
Цилә мир вәйләжы . . .	106, 0	116, 0	91, 3	66, 7	48,6
Ты шотышты:					
Англы	8,6	9, 8	7, 4	5, 3	5,3
Бәлгы	3,9	4, 0	3, 4	3, 2	2,3
Франци	9,5	9, 7	9, 5	7, 8	5,5
Чехо-Словаки	1,7	1, 6	1, 3	0, 8	0,7
Германы	14,4	16, 2	11, 5	7, 7	5,8
Итали	2,1	2,26	1,78	1,45	1,4
САСШ-влә	51,2	55, 2	40, 0	25, 6	13,6

Капиталист сандайлыквлән войный силашты.

(Лыга Нацин справочник мыч).

Сәндәләйквлә	Тырын йләмәй годым кы- чымы сирыштыш армияжы.	Тагыжыштышы войный флот.						Воздухыштышы флот (аэропланнә)
		Матросвлә (тәжәмдон)	Суднавлән тоннажыш- ты (тәжәм тондон)	Состав				
				Дредноутвлә дә бро- ныносәвлә	Авиаматкывлә	Крейсәрвлә	Миноносәвлә дә подводны пышвлә	
Англы	243	96	1 250	18	6	53	228	1 434
САСШ-влә	260	110	1 252	18	4	33	366	1 752
Франци	614	60	630	9	1	33	202	2 286
Германы	100	15	125	6	—	6	26	—
Японь	260	90	850	10	4	35	200	1 938
Китай	1 800	—	40	—	—	6	12	—
Польша	330	3	6	—	—	—	5	—
Румыны	300	3	6	—	—	—	5	—
Финляндия	33	4	9,6	—	—	—	6	—
Латви	24	0,5	0,8	—	—	—	2	—

Вэс сәндәлѣквләдон торгәйѣмәш.

Сәндәлѣквлә	Вэс сәндәлѣквләгыц канды- мәш (мѣльион тәгәдон)			Вэс сәндәлѣквләшкѣ нәгә- мәш (мѣльион тәгәдон)		
	1929-шѣ ин	1930-шы ин	1931-шѣ ин	1929-шѣ ин	1930-шы ин	1931-шѣ ин
САСШ-влә	8 400	7 350	4 760	10 530	9 200	6 040
Англьи	11 540	9 875	8 145	7 930	6 290	4 280
Гәрманьи	5 240	4 700	3 355	4 145	4 760	5 180
Франци	4 490	4 040	3 240	3 850	3 295	2 340
Йапоньи	1 880	1 315	1 050	1 825	1 230	975
Финльәнди	203	152	100	186	156	130
Латви	133	110	66	101	92	61
Эстоньи	64	51	32	61	50	37
Польша	1 060	760	500	960	830	640
Румыньи	294	225	—	290	285	—

1932-шы ин капитал пиштѣмәш.

САСШ-влә 17600 мѣльион долларым, тѣ шотышты:

Канадышкы	4 600 млн. дол.
Латински Амәрикѣшкы	5 700 " "
Вадывәл Йәвропышкы	5 700 " "
Азишкы	1 000 " "
Австралишкы	400 " "

Латински Амәрикѣштѣ сәк шуқыжымок — Куба 1200 млн. доларат утлам дә 600-гѣц 900 млн. дол. йәктә: Мәксикѣ, Бразильи, Чильи дә Аргәнтынѣ плучайәнѣт

Вадывәл Йәвропышты: 1000 млн. дол. утларакым Гәрманьи, 1000 млн. дол. нәрѣм Англьи.

250-гѣц 500 мил. йәктә каждый Бәльги, Франци дә Итаљи плучайәнѣт.

А н г л ь и — 30 000 мѣльион долар нәрѣм, тѣ шотышты:

САСШ-вләшкы	3 000 млн. дол.
Канадышкы	2 000 " "
Латински Амәрикѣшкы	5 700 " "
Вады вәл Йәвропышкы	3 000 " "
Азишкы	10 500 " "
Африкѣшкы	4 000 " "
Австралишкы	2 000 " "

Латински Амәрикѣштѣ Аргәнтынѣ дон Уругвай 2 400 млн. долар нәрѣм, 1 400 млн. дол. утларакым Бразильи, 600 млн. долларым Мәксикѣ, 400 млн. дол. нәрѣм Чильи плучайәнѣт.

Вады гэл Йэвропышты: 1000 млн. дол. утла рэдй каждый: Италия а Франци, 500 млн. дол. нәрйм Гэрманы плучайәнйт.

Азиштй: 5000 млн. дол. нәрйм Инды Цэйлон, Малакка да Индоньэзи — ик-вәрэш, 4000 млн. дол. нәрйм Китай, 4000 млн. дол. нәрйм Йапонь, 500 млн. дол. нәрйм Пәрси плучайәнйт.

Африкыштй: Кэчйвәл вэл Африкыштйшй сойуз 2000 млн. дол. утларакым, Йэгипэт 1500 млн. дол. нәрйм плучайәнйт.

Франци 10000 мйльион долар нәрйм, тй шотышты: 3000 млн. дол. утларакым Йытпэл вэл Африкы, 1000 млн. дол. утларакым Австри, 1000 млн. дол. нәрйн каждый: Гумынь, Испань да Турци, 250 гыц 500 млн. дол. йактэ каждый: САСШ-влә, Италия Йэгипэт та Китай плучайәнйт.

ВУЙЛЫМАШ.

Йэвропы.

I. Англи	3
II. Франци	27
III. Бэлыг да Голанды (Ньидэрланды)	42
IV. Гэрманьы	44
V. Швэйцари	61
VI. Австри	62
VII. Вэнгри	—
VIII. Чэхо-Словаки	63
IX. Испаньы	65
X. Португальи	66
XI. Итали	67
XII. Балкан сандалыквлä	73
XIII. Скандинавиштыш государстввлä	76
XIV. СССР-ын вадывэл вэлнйшй пашкудывлäjы:	77
1. Финляндьы	78
2. Эстоньы, Латви, Литва	83
3. Польшы	86
4. Румыны	93

Америкы.

I. Йытпэл вэл Америкыштйш икварэштjрjмьы штатвлä (САСШ)	99
II. Канада	125
III. Нййу-Фаундлэнд	—
IV. Латынски Америкы	126

Австральи да Окэаньы.

I Австралийштышы ушэм.	128
II Новый Зеландьы	129

Ази.

I. Йапоньы	130
II. Китай	145
III. Инды	160
IV. Индо-Китай сандалыквлä да Индоньэзи	167
V. Афганьистан	168
VI. Тьибэт	—
VII. Пэрси	—
VIII. Турци	169
IX. Араб сандалыквлä	175

Африкы.

1. Обшый очэрк	177
2. Африкышттышы пасна сандалыквлäjы	178
3. Кэчывäl вэл Африкышттышы сойуз	181
Таблицывлä	183

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗДНЕ
указа-ного здесь срока

Колич. предид. выдач. _____
Зач. 1557

АкшЫ 1 тӱнӱ 20 коп. Кортужкажы 30 коп.
Цена руб. переплет коп.

У. 25. н.

С. ВАРЖАНСКИЙ и Л. СИНИЦКИЙ

ГЕОГРАФИЯ

капиталистических стран

Учебник для средней школы
6-й год обучения

Перевод И. Я. Веселова

На горно-марийском языке